

Михась ТКАЧ

**У проміжках
дерев**

Як справжній сонцепоклонник увійшов у літературу чернігівський автор Михась Ткач. Його дебют нагадує собою несподіваний спалах сонця. «Сонячний полудень» (К.: Молодь, 1979 р.) – так називалася перша книга прозаїка. Він тоді ще підписав її своїм повним ім'ям – Михайло. Однак, починаючи з другої – «Світле диво» (К.: Молодь, 1987 р.), «ліпив децю інше, але природне для Чернігівщини – Михась. Є щось у ньому пестливо-дитинне, але й незвичайне теж», – констатував один з критиків.

**Оксана Гарачковська,
доктор філологічних наук**

Люблю прозу Михася Ткача – легку, чисту і світлу, як роса, і разом з тим глибоку, винятково мудру, добру. Особливо мені до душі його книжки для дітей: «Веселий Штанько», «Анюта», «Зимові сюрпризи» та інші. Письменник працює в багатьох жанрах – душа в нього багата і щедра. А ще він невтомний редактор і громадський діяч, а також художник, що іноді ілюструє свої книжки. Та найбільше мене зворушує те, як Михась словом малює пейзажі. Є в нього цикл «Етюди» (своєрідні поезії в прозі, замальовки і образки), до яких моє серце тягнеться, коли щось гнітить його. І майже завжди, наснажений музикою і поезією етюдів, знову повертаюся до творчого життя. Отака магія слова.

**Петро Сорока,
письменник, літературознавець**

Михась Ткач серед представників неореалістичного напрямку в українській літературі помежів'я ХХ–ХХІ століть залишається чи не найбільшим майстром художньої деталі. За влучністю, яскравістю, смисловим навантаженням його деталі хіба що поступаються тільки перед художніми знахідками Василя Стефаника або Григора Тютюнника, проте за різноманітністю прийомів, за тонким, на перший погляд непомітним підтекстовим, сказати б, звучанням окремих деталей він перевершує своїх попередників.

**Володимир Кузьменко,
доктор філологічних наук,
професор**

Михась Ткач

У проміжках дерев

Михась Ткач

**У проміжках
дерев**

Чернігів
Видавець Лозовий В.М.
2017

УДК 821.161.2
ББК 84 (4УКР=УКР)6
Т 48

Ткач М. М.

Т 48 У проміжках дерев. – Чернігів: Видавець ПП Лисенко
М.М., 2017. – 376 с.

ISBN 978-617-640-361-6

До нової книги Михася Ткача увійшли художні твори, написані під враженням трагічних подій, що відбуваються на Сході України; спогади з дитячих років, де йдеться про події, долі близьких і рідних людей в часи подвійної окупації.

Також книга містить щоденникові записи автора з 2004 по 2015 рік.

УДК 821.161.2
ББК 84 (4УКР=УКР)6

ISBN 978-617-640-361-6

© Ткач М. М., 2017

• **ОПОВІДАННЯ** •

Я ЗАБЕРУ ТВОЄ ЖИТТЯ

Він завжди називав мене Ростиком і замріяно усміхався. Таким його й бачу. Уже друга година ночі – весь у білих бинтах іду до міського саду, досі незнаного. І не я то, а мій друг Назар, побратим, якого вже ніколи не зустріну. Тепер ми – одне ціле. Невідступна уява, і голос живий, схвильований... І недомовлена розповідь – вразлива історія його взаємин з дівчиною сприймається як щось особисте, пережите. Це вчора почув її на блокпосту, куди Назар прибув після реабілітації, і не можу забути. Ношу в собі майже дослівно...

«Йду до міського саду, можливо, востаннє, – занурююсь у листопадовий багрянець. Уже сутеніє, на обрії заграва – вразлива і болюча, як кров на тілі бійців – помітно гасне – помирає день. У проміжках дерев насупилося довкола все: скорботно, аж моторошно. Старі клени вже згубили позолоту, зігнулися, припишкли, певно, важка для них ця втрата. І стрункі берези, що стоять парами, звели розгублено білі руки до ще просвітленого неба, заціпеніли в зажурі. Осінь безжалісно роздягла їх, оголила білосніжні тіла, то від сорому ховають очі, хиляться одна до одної і тихо ніби шепчуться про щось. Можливо, про мене... У гушавині, де заліг присмерк, пахнуть прив'ялі трави, пахне живиця і дівочі вуста... І тиша загадкова. Не чую – ані скаженого свисту, ані чийогось зойку... Думаю про це і боюсь, аби не наврочити.

Тут я не випадковий і не тимчасовий гість. Був у саду вчора, позавчора і раніше сюди ходив... Серце моє випурхнуло з грудей, як пташка, і поселилося на дереві давно, ще тоді, як був зовсім малим і ходив сюди і в гай, що звівся поза садом, босоніж крізь білі тумани. Але не кажу про це вголос, не кричу на весь світ.

Йду поволі по не протоптаних стежках. І якийсь дивний стан: нема бажання будь з ким зустрітися. Хочеться бути на

самоті серед цих мовчазних дерев, що не мають агресії, не зраджують, як люди, хочеться вслухатися в цю живу, не обманливу тишу. І враз помічаю за кілька метрів Надю: її постанє вимальовується у густих сутінках білою плямою...

Я гадав, що з'явиться. Побачення їй не призначав. Сама прийшла, як завжди....

Цю дівчину, що блукала, як і я, в саду самотня, зустрів якось навесні. І не обійшов. Високий стан упав у очі, привабило довге волосся, кольору стиглої пшениці, і сині, надто вразливі очі, в яких уже глибоко заліг смуток. Безбарвне, досить бліде обличчя пасувало до пізньої осені. І вся вона чимось нагадувала русалку, що ніби вихлюпнулася щойно з води. Щось у неї було відмінне від сучасної молоді. Так ніби дівчина випадково потрапила в наше сьогодні з іншого відтинку часу, можливо, з якогось забутого села середини минулого століття. Дивувала мова – простецька, наївно відверта. Її неадекватна поведінка, нестримні почуття. Таких я бачив тільки в кіно. І це насторожувало. Той вечір міг би й забути – не сталося. Вона знову прийшла... Відтоді бачився мало не щодня... Дівчина опинялася у саду загадково, виходила якось раптово з вечірнього мороку, наче випливала з води. Та моє серце, поцілене зрадою іншої, мовчало...

У якусь мить Надя стає поруч – ніжно тулиться до плеча. Схвильовано дихає.

Я так боялася, що не прийдеш. Можна, побуду з тобою?
Хочеш забрати у мене самотність?

Не будь сердитим. Є так багато чого тобі розповісти. Не маєш наміру слухати?

Я цього не сказав.

Ти такий сьогодні гарний, Назаре. – Дівчина захоплено хапає мене за лікоть, зазирає в очі.

Надю, не треба лестощів. – У моєму голосі помітне невдоволення.

Ой, ти такий... – Надя ревно сахається. І вмить пускається на балачки.

Йду поруч, а душа на Сході. Реабілітація, яка майже пів-року проходила серед цього зеленого царства, поминула. Добре, що зрослися посічені осколками кістки, і болю майже не відчуваю, то лише у вухах свинцева злива, інколи глухий дзвін, так ніби б'є хтось поруч у залізну рейку. Зізнався матері про свої наміри – плаче... Пробач, кажу, мамо, обіцяв хлопцям: якщо виживу у шпиталі – повернусь. Пролита кров кличе мене на передову – не для помсти російським банди-там, а для перемоги.

І в ці хвилини мені байдуже до всього, до того, що десь у світі зіткнулися потяги, якась дівчина вчинила самогубство чи то обікрали багатія-олігарха, котрий давно сам обібрав без жалю мій народ. Думаю про навідницю з мого танка, дівчину Мар'янку. Перед очима її тоненькі руки, неймовірно швидкі руки біля прицілу. Її теж контузило – це вже вп'яте – але з шпиталю вона втекла: вийшла з палати, щоб випалити ци-гарку, – і подалася на передову. Біда, що в неї всі документи недавно згоріли в речовому мішку, коли снаряд упав на блін-даж. Але знаю, що родом вона з Донецька. І непокоїть одне: рідний дядько, полковник ФСБ, погрожує викрасти дівчину і вивезти до Москви. І брат, який засів по той бік разом з ро-сійськими бандитами, мріє захопити в полон. На неї стільки пасток! Боюсь за її життя. Думаю про те, що ми стоїмо, як мішені, перед бандитами. І голос Наді десь поза мною.

А я тебе вчора тут дві години виглядала. Зупинилась і стою біля тополі, коли це підходить знайомий. Ну який зна-йомий? Колись ще в ранній молодості підійшов з друзями один хлопчина, такий, нічого собі, звати його Іван, – про тебе тоді нічого не знала, – і запросив 9 травня святкувати. До гурту приєдналося ще кілька дівчат. Поїхали ми – я ніко-ли там не була, можливо, й не буду – на Стрижень, у самий кінець міста. Там усе було по ділу – гуляли, засмагали. Зда-ється щось і пили – не пригадую. Після чого він запропо-нував прогулятися понад річкою, як відійшли, то тягнув за руку, домагався, щоб віддалась, а я сказала – ні! З того часу

більше не бачила, потім чула, що вроді одружився. А це став з'являтися у місті. Як тільки зустрине, то починає балакати, а я відвертаюсь. Отак оце його знаю.

Надя зазирає лагідно мені в очі, обличчя, як осінні барви.

Ти слухаєш?

Аякже.

Почав допитуватися: чого в саду сама, кого чекаю? А потім запропонував відвідати театр. Я відмовлялася, мовляв, погано одягнена. А він: та нічого, я теж з роботи. Ну, думаю, тебе однак немає, піду. Правда така цікава оперета була. Сподобався мені хлопчина, що грав головну роль. І дівчата танцювали не біди. Коли вийшли з театру, то зупинився: давай поговоримо. Ти ще не вийшла заміж? А тоді про себе хвалиться: було, одружився, сину вже п'ять років, але не живу. Чому – це багато розповідати. Був у АТО, втратив осьде руку. А під кінець розмови каже: давай поженимось. І оце на сьогодні призначив побачення. Йду додому і так мені плачеться, що ти нікуди не запрошуєш.

І це все, що ти хотіла мені сказати?

У моїх словах чути іронію. На дереві одірвався прижовклий листок, певне, останній і, чіпляючись за гілля, поволі опускається до ніг Наді. Вираз обличчя в неї відмінюється, вогник в очах помітно гасне.

Ні! Зараз скажу, Назаре, таке, від чого стане моторошно. Не будеш сердитися?

Говори.

Ой, мені вчора все розповіли про твою сім'ю. Такий ти – нічого не признався. Тепер зрозуміла, чого ведеш себе так.

Хтось уже доніс про мою родинну драму, думаю. І від того стає якось не по собі, прикро, гріх мій болить, відчуваю провину, що не сказав правду Наді тоді, ще на початку. Однак мовчу, чекаю, що скаже далі. Та й не знаю, що відповісти на те.

У тебе є син.... Боже, як це мене вразило! Таке ніколи в голову не приходило. Ти одружився на сусідці, з якою ходив до школи. Пожив у неї, може, рік, потім пішов добровольцем

в АТО. Поки перебував там, дружина потайки зустрічалась з іншим. Про це ти дізнався, як одужав у шпиталі і повернувся додому. Жити не став з нею, а перебрався до матері. Знаю, любиш її, переживаєш, але не можеш простити зраду.

Нащо вигадувати.

Назаре, повір, мені розповідають, – стою, слухаю, а в голові щось незрозуміле. Те, що ти був одружений, догадувалася, а ось що дитина... Порожнеча якась на серці стала. Прийшла з роботи, лягла – і сплю, і не сплю, все в мені перевертається, ніби в прірву якусь лечу. Думалося всяке: я б забрала твою дитину, виростила, але яка мати віддасть. Ну, не мовчи, Назаре, скажи щось. Це правда?

У Наді розчулене обличчя, в очах застиг страх. Бачу, як їй хочеться почути оте слово «неправда», однак кажу: так! Вона дивиться якусь хвилину кудись у глибину саду, а може, й далі і мовчить. Мовчу і я, наче хтось скував мені вуста.

Коли любиш людину... В мене, Назаре, нічого до тебе не змінилось. Тільки тягар на душі такий, що вимовити несила. Не знаю, що робити, як буду жити? Ревную до всіх. Кілька днів побачила тебе в місті з дівчиною, то не знаходила собі місця. Мене бісило, крутило, світ перевертався. Все валилося з рук, усе видавалося нікчемним і зайвим. Наче б бігла, кричала, що у мене украли кохання.

Тобі ж не сімнадцять, – зауважую. Відійди, забудь. – На моїх вустах такі сухі й жорстокі слова.

Не відійду, не зможу. Скажи, чому не відштовхнув тоді спочатку? Бо тобі було важко. Мовчиш. Знаю, ти ніколи на мені не женишся. Бо що я в цьому суспільстві – безхатько. Блукаю у саду, побіля річки – це моє помешкання. Іншого немає – і не буде ніколи. Де його взяти, за що побудувати? За свою працю маю тільки на хліб. І ніхто мені не допоможе. Батько покинув нас, коли ще була маленькою, а потім і мами не стало... У цій країні, де купка багатіїв у золоті купаються, а інші жебракують, нічого в житті не доб'юся. І заміж не вийду. Я тут відчужена і не потрібна нікому. Так і житиму в самоті.

Німа тиша – як розпач.

На моїх устах печать. Шкода стає Надю і не тільки її, а й тисячі інших дівчат, яким важко сьогодні влаштувати своє особисте життя, важко, бо опинилися у скрутному становищі – безробітні, безпритульні, багато з них давно в рабстві, працюють, як найманці, по дванадцять годин у місцевих багатіїв за копійки, тільки, щоб вижити. А ми в цей час помираємо на фронті. На серце лягає, як на пізню отаву, густий туман. Кажу не стільки Наді, як собі: «Не буде так вічно. Скоро все зміниться в Україні. І ти, Надю, знайдеш свою долю».

Не вірю. Не хочу більше думати про це. Певно, так було потрібно, щоб я тебе пізнала, щоб узяла цю муку в своє серце. І вже ніколи тебе не втрачу, бо ти в мені... Я заберу тебе з собою... Почуття людині потрібне, як повітря. Без нього жити неможливо. Я б могла вийти заміж за того хлопця, Івана, прожити з ним, відведений Богом час, постаріти, засохти, як бадилинка восени, так і не пізнавши оцих солодких мук, які наповнюють моє ество таким духовним багатством, ради якого готова від усього на світі відмовитися. І не треба мені нічого, нічогосінько, тільки б ти був. Якби хоч трохи краще відносився. Не залишай саму. Прийди завтра.

Не зможу. Завтра відправляюся на Схід...

Тепер не побачу тебе цілу вічність.

А може, й більше...

Чому так кажеш?

Це не мої слова.

У темряві заворушилася крона від подиху вітру, що з'явився зненацька, тріснула гілка, під ногами зашаруділо опале листя від моїх кроків.

Не йди, Назаре. Побудь ще. Приходь у середу, я буду в саду.

Не говори цього.

Надя дивиться кудись задумливо, нараз притьмом хапає мою руку.

Зачекай! Ще не все сказала... Хочу, щоб ти знав. Я вагіт...

Від вибуху Назар ніби похлинувся на останньому слові – і стих... Червона пляма пропалила груди.

Йду з міського саду, в якому ніколи не був. Йду крізь густий багрянець, неначе пливу у хвилях опалого листя. І пам'ять мовчить. В ній немає продовження розповіді – її обірвав осколок міни, що впала на бліндаж... І тепер ніколи не довідаюся, які слова сказав Назар Наді востаннє. Як і ніколи, мабуть, не зустріну цю дівчину, але її високе почуття до мого друга надто зворушує зболене серце і бентежно бринить над Назаровим садом, у сутінках якого, певно, блукає самотня жінка, схожа на русалку, все ще сподіваючись на диво.

НАЧЕРК УЧОРАШНЬОГО ДНЯ

Інколи хочеться зазирнути в минуле, наче в дзеркало, щоб побачити там, яким було життя дотепер. Не варто забувати прожите, тим паче ганьбити, яким би воно сьогодні не видавалося помилковим, безглуздим, навіть фальшивим, бо в ньому лишилися світлі пориви і помисли наших батьків, бо в ньому сформувалося сучасне.

Події не вельми давні, а вже почали губитися в мареві часу, можливо, видаватися комусь, мов той сон. Чверть віку тому, напередодні великих перемін на селі, коли вже нове, ще багатьма не усвідомлене до кінця, відтісняло старе, на-зрівав крах соціалістичних методів господарювання, безлад, село Вільшане і далі трималося в обіймах заkostenілої, але добре налагодженої колгоспної системи.

Того року зима накрила село рано. І цього не очікував Федір. Ще був листопад, а тут, вночі, зненацька загуділо, замело... Хурделиця до ранку не вщухала. І він, прокинувшись, топтався в дворі, ховав дещо, бо все присипало снігом.

– Треба б двері утеплити, – виглянула з хліва дружина Оля.

Федір рідко заглядав туди, де тримали худобу. Не тому, що він зневажав домашнє господарство, не хотів ним займатися, а просто не мав на це часу. Як став керувати будівельною бригадою, відтоді не мав жодного вихідного. Вранці ото, як підхопитися, то хіба дровець зрубає, щоб було чим протопити піч, скупається в озері – і пішов. А вдень, якщо не поїде до району чи в область «вибивати» якийсь будівельний матеріал, було, інколи заскочить на годину, іншого разу і того менше, щоб пообідати. То що встигнеш за цей час зробити? Якщо й знайдеться якась хвилина (сама вона ніколи не знайдеться, бо скільки б ти не був на будові, однак там потрібний, хіба що силою себе звідти вирвеш)), то сяде та похап-

цем почне писати наряди, акти чи якісь угоди. Бо й цього за нього ніхто не зробить. А ввечері повернется, як діти вже полягають спати. Отож домашнє господарство трималося на дружині. Сама вона топталася біля худоби, порала її сяк-так, де треба щось поалагодити, сама, як уміла, майструвала. Було, не одну годину, а то й день зводила на те, що Федір міг би вправніше і набагато швидше зробити. Оля розуміла, яке у нього навантаження – і за бригадира, і за постачальника. Ще й склад на ньому тримався. Щораз спішить, завжди ніколи. А їй начебто нікуди поспішати. Що встигла – зробила. Ніхто голову не жує. Хоч і вона не дуже встигала. Як схопиться до схід сонця, то збігає на ферму, подоїть корів, потім поки вдома догляне худобу та дітей погодує – меншому Іванку ще тільки десять років – то вже й обід. А влітку треба город обробити і вирощене зібрати вчасно. Рано встане і ляже, коли вже ні в кого не світиться. Проте не турбувала чоловіка. А це сьогодні наважилася сказати про ті двері.

– І чого до цього часу мовчала? – здивовано глянув Федір на дружину. – Ти забула, який сьогодні день? «Мати в неділю ніколи не робила», – подумав, але сказав:

– Зараз щось придумаю! Ось тільки... – хотів щось додати, але на півслові спинився. Хтось озивався з вулиці. Прочинив хвіртку. Перед ним стояла посильна.

– Ідїть, голова кличе.

– А де він?

– У конторі.

– Добре, скажіть, що зараз прийду, – пообіцяв Федір і пішов до хати. За ним забігла Оля.

– Ось і поалагодив двері! – дорікнула. – Він що, тебе за дурня вважає? Скільки разів казала: кинь! Тільки й світу село Вільшане!

– Чого ти підхопилася! Та поалагоджу. Наче сьогодні останній день живу.

– Не мели дурниць. Всяка хвилина буває. Мені і сон снів-

ся. Не хочю розповідати. Таке передчуття: ніби щось має статися.

Федір помовчав, бо в самого на душі була гризота. По хвилині якось сумно мовив:

– Мабуть, знову пошле до району по блоки. Глянув на годинник. – О, вже пів на дев'яту! – вигукнув.

– Ну то й що? Встигнеш!

Федір ні слова на те. Їй не дуже болять ті справи колгоспні, які він щодень має вирішувати, те, що на нього хтось чекає: поря вже їхати, а він не з'являється. Так що на її невдоволення він не зважає, бо знає, якщо приїде невчасно до району, то нікого не застане і нічого, безумовно, не вирішить. А повернутися ні з чим для нього – це найболючіше. Тому, поспіхом, замотавши на шиї шарф, вибіг з хати.

Дорогою хотілося якось розвіятися, але це йому не вдалося. Оті слова дружинині «він що, тебе за дурня вважає» боляче засіли в голові. Щось гнітюче налягло на груди і не відпускало. Усвідомлював: воно так і є. «Якщо посилали до району – не поїду!» – враз вирішив і ніби заспокоїв себе. Однак настрої був зіпсований.

Постоявши трохи біля контори, зайшов всередину приміщення. У голови сидів заступник – щось радилися. Федір привітався і сів на стілець. Ті продовжували розмовляти. Мова йшла про відвантаження жому. Треба був транспорт додатково і люди, бо підігнали ще один вагон на станцію.

– Подзвоніть чи Т-150 пішов. І уточніть з грейдером. І що воно з цією технікою, годину поробить – і поламаний. Як це його виконувати завдання, – обурювався голова. Обличчя було надуте, як завжди – невдоволення аж перло з нього. Сірі очі, які під час гніву ставали червоного кольору, випнулися, зробилися наче скляні – дивився в упор на заступника. Той мовчки підвівся і пішов з кабінету. Очі голови пройняли Федора.

– Я оце тебе покликав: ти був на дитячому садку? Там же вікна вибиті!

– Був учора, бачив. Хлопці-склярі мене підвели. Нічого

за день не зробили. А діти побили те скло та й годі. А це ж неділя, сьогодні їх не знайдеш. І впливу у мене на них ніякого немає, – хотілося якось виправдатися Федору, але голова його перебив:

– Так ось, згідно з прогнозом послаблення не буде, мороз дужчатиме. Дитячому садку загрожує розмороження. Що мені в районі скажуть? Кров з носа, треба цьому запобігти. Десь пішла виконавець до Ридзеля. З'явиться він та Крамар – я дзвонив йому – підійде, то обійдіть садок – і в котельні, і в підвалі спустіть воду. Де треба утеплити – значить утепліть!

Нараз задзвонив телефон. Після четвертого дзвінка голова зняв трубку: почалася розмова.

У Федора на душі було кепсько. Він відчував, що справа ця затягується. Того нема, той не схоче у неділю виходити. Доведеться самому все там доводити до пуття. «Плануєш одне, а робиш зовсім інше. Бо не господар сам собі. Нічого сьогодні вдома не зроблю. Що скажу Олі?» – заболіло. На думку напливла вчорашня неприємна розмова з нею. Набридло їй сільське життя. Діти наче й нічого, для них тут розкіш, а вона мучиться. Цього разу сказала болючу для Федора фразу: «Я оце тут, як заслання відбуваю...» І він не стримався: «Не знаю, чим тобі погано. У нас уже свій будинок і місце гарне. Поруч ставок, сад. У нас усе є». «І не хочу! – відрубала вона. – Я краще житиму десь у гуртожитку, але матиму вільний час. А тут – якась прірва». Федір в якусь мить розгубився, не знав, що їй відповісти, бо відчув, що говорить вона це не просто так: воно засіло в неї глибоко в душі. Хотів, було, зопалу дорікнути, мовляв, роботи боїшся, то село тобі під горло, але стерпів, бо це б було несправедливо. Знав добре, що роботи ніколи ніякої не цуралася. По суті в душі він поділяв Оліні думки, бо тієї свободи і він не мав, працював невідомо на кого, але щось тримало його в селі, а що і сам толком не знав. Чи то люди, до яких звик, чи будинок, який звів своїми руками, боляче було покидати. Чи то озеро і сад, в яких він знаходив розраду. І тому мимоволі наперекір дружині, а може, й собі, сказав «А мені подобається тут». Ці

слова розсердили Олю дуже, то бігала по кімнаті та лементувала. Федір мовчки сховався у другу кімнату – хотів розібратися в цій ситуації, знайти вихід, але так і не знайшов.

Ця згадка Федора ще більш пригнітила, сидів, занурившись у думки, і ледь уловлював те, що у трубку говорив голова: «Ну де я їх діну?! Двісті голів свиней вважай на вулиці і сто дійних корів. І що хочеш те й роби. І нікому, чорт побери, не треба, не болить. Одному Івану, виходить. Та возили і завтра тридцять голів веземо. На минулому тижні Бахмач не прийняв – маємо збитки. Та куди?! Ми вже й так ущільнили. Якби оце приїхала яка комісія і глянула. Це ж цілий скандал. Так оце я й кажу – давлять: збільшуй, збільшуй поголів'я, а тепер сам що хочеш те й роби...». Нараз голова змовк, видно дзвінок обірвався, звів погляд на Федора, але сказати нічого не встиг, бо обізвався дзвінок. Розмова продовжилася. Тепер він уже не говорив, а роз'ятрено кричав: «Та не дають нам нічого! На цей рік жодного тваринницького приміщення не запланували. Та кажу, чому не кажу. Я щороку в письмовій формі повідомляю – п'ять приміщень у аварійному стані. Отака мрачна картина. Де тут буде настроїй. До побачення». Поклав трубку, глянув на Федора:

– Оце тобі так, а зведи сам – лиха не обберешся, – зітхнув. Помітно було, що йому це боліло. Він ще не міг знати, не здогадувався, навіть уявити такого не міг, що незабаром усе ним збудоване рухне, замре село, запустіють хати, заростуть бур'янами та чагарниками поля, зникнуть, як марево, сотні тракторів і машин, придбаних з неймовірними труднощами, багатотисячне поголів'я худоби, десятки цегляних приміщень, які зводилися роками, – і дитячий садок уже нікому не буде потрібний, стоятиме, як примара, спорожнілий, з побитими вікнами...

До кабінету зайшов водій у спецівці, тримаючи ганчірку в руці. Певне, ремонтував машину.

– Привезіть сюди сантехніка Кезлю і Крамара, – відразу йому голова.

Коли всі зібралися, то повів мову про садок. Під кінець розпорядився:

– Ідіть – щоб був там порядок. Бо коли розмерзнется – буде ділов.

Федір сподівався, що не затримається там довго, проте помилився. Почали у котельні і підвалі спускати воду: повідкручували пробки, а вона не тече. Уже примерзла добре. Провозилися до обіду і так толком нічого не зробили. Хлопці подалися додому, а Федір розгубився: як бути, що робити? Колодязь без люка, і труби всі голі. Бодай би тирсою якою утеплити чи соломною. Вийшов на вулицю. Але покинути все так та піти додому не наважувався, совість не дозволяла. «Може, привезти тирси від пилюрами? Але чим?» Постояв трохи, а коли угледів вантажівку, то кивнув, обізвався:

– Ти куди?

– У Ніжин! Базарувати. Сьогодні ж неділя, – усміхнувся водій. І додав: – Вожу жом.

– Послухай, привези машину тирси. Садок замерзає.

– Не можу. Треба вказівка голови, – сказав той і поїхав.

Знайти голову не вдалося. Це вивело Федора з рівноваги: не знав, як бути. Нараз щось озвалося в ньому розкуте, збурене і нетерпеливе. «Я живу за чийось сценарієм і роблю зовсім не те, що міг би робити», – прийнявся думкою. Відчув – у душі відбувається якийсь злам. «Я тут на засланні», «Він що, тебе за дурня вважає?» – вертілися в голові Оліні слова. «Не в ньому причина. Він такий же, як і я, виконавець чужої волі, – подумав про голову. – У містах таке відбувається – справжня революція! Рушиться соціалістичний лад, а він плани буде. Події розвиваються так стрімко. І всі мої старання тут, можливо, нікому завтра не будуть потрібні. Колгосп – це вже вчорашній день. Оля права: треба тікати звідси. Я мушу бути там, де йде боротьба за нове, українське».

– Ну то що, Федю, терпець увірвався? – спитав сам у себе. Постояв, повагався. Нараз поспіхом зайшов до контори, попросив у бухгалтера листок паперу і написав заяву на звільнення.

– Передайте голові, – подав.

Жінка звела здивовані очі.

– Що сталося?

Федір тільки махнув рукою і вийшов надвір.

Йдучи додому, підійшов до ставка і сів на березі там, де щодень купався. Надвечірнє плесо світилося всіма барвами неба. Наче в ньому проглядалося щось потойбічне. Довго дивився туди, де скидалися молоді карасики, глянув на похилену вербу, що стояла поруч по коліно у воді, потім на припнутий човен, на якому він до схід сонця розставляв ятері. Підвівся, одв'язав його і вплив на середину ставка – наче прощався з цим затишним куточком природи. Зрештою повернувся до берега і зайшов до хати.

– Так день дурно ляпнув. Нічого не зробив, ще й, може, біда бути, – відразу похвалився дружині.

– Що трапилось? – озвалася Оля.

Федір розповів усе, як було. А тоді:

– Оце тобі колгосп!.. Дістало!.. Хочу порадувати тебе. Я сьогодні написав заяву... Звільнюсь – переїдемо до міста. – Сказав це і обійняв дружину.

Оля на якусь мить наче завмерла, обличчя її стало на подив сумним, вивільнилася з обіймів, відступилася до вікна. І враз сказала те, чого ніяк не очікував Федір:

– Я нікуди не поїду!

Федору ніби хтось стиснув груди: дихати стало важко. Не знав, що сказати дружині: не було слів. Мовчки почав роздягатися. «І як тепер бути?» Глянув на годинник: «За годину мушу йти на наряд». Уявив, яка буде розмова з головою. «Не відпустить так просто, ні», – промайнула думка. Хотів повісити пальто – вішалка обірвалася. Кинув спересердя його на стілець, підійшов до столу. Усівся, щоб писати наряди, але не було чим. Ручка, яку залишив уранці на паперах, зникла. Де й що ділася. Син, мабуть, погосподарював на столі.

– Хто ручку брав? – озвався. Проте йому ніхто не відповів. Таке зло Федора захопило, що він аж збілів, наговорив дурниць і вийшов з кімнати.

«І чого оце так заводитися? Розійшовся ні з того ні з сього», – подумав. Він лежав на ліжку, намагався якось заспокоїтися, вгамувати свій гнів, але нічого не міг з собою відіяти. Чогось зробилося так важко, ніби на грудях лежав камінь. Відчув, що руки здерев'яніли, було несила їх підняти. А перед очима снувався присмерк. «Що це зі мною?» Хотів підвестися – і враз завмер від гострого болю десь глибоко в голові. Тіло в ту ж мить стало легким і не керованим. Федір ніби кудись зник, таке відчуття було, наче розчинився в просторі, піднявся над самим собою...

До кімнати, де лежав батько, боязко заглянув старший син.

– Тату, мама сказали ідуть їсти, – обізвався. Але той лежав непорушно, навіть не відтулив очі.

– Мамо, він спить! – гукнув син.

Нараз зайшла в кімнату дружина.

– Старалася, від ранку не присідала – і не так. І все не так, – з докором мовила. Відтак, глянувши на Федора, заціпеніла. Жах скував усе тіло.

– Ой, Боже! – зойкнула і вискочила з хати.

У кімнаті запанувала німа тиша. Старший син з відкритим ротом дивився перелякано на батька.

ГОЛОС ЗА ДВЕРИМА

Того дня Василь з'явився на роботу не вчасно, на цілу годину спізнився (таке з ним ніколи не траплялося), однак і далі не поспішав братися за якусь справу. З чоловіком явно щось коїлося. Обличчя було бліде, сіре, як похмуре небо, в пригаслих очах вирував неспокій. Він блукав у майстерні житлово-комунальної контори, де працював слюсарем, з одного кутка в інший, не звертаючи на хлопців уваги, часом брав до рук інструмент, але кволі пальці відмовлялися його тримати, мліло все тіло, боліла голова – не знав, де подітися від думок, які змінювали одна одну, завдавали болю. Хотілося впасти тут за робочим столом і заснути, щоб позбутися від них хоч на мить. І щоб конкретна якась біда трапилася – то ж ні. Бід тих він пережив останнім часом чимало, але, здавалося, що ніколи йому так нестерпно тяжко не було, як цього разу. Певно, давнє забулося...

Після того, як пішла з життя його неввірна дружина, то став неговірким, унікав будь-яких контактів з жінками, усамітнювався. Боявся знову наштовхнутися на зраду, яку болісно пережив. Душа наче напилася зілля-трути. То ховав себе від світу сього лукавого, зрадливого, від реальності. Ще помітніше стали його дивацтва після того, як лишився вдівцем у 35 років та виростив двох доньок до повноліття – Марійку і Оксану – і втратив їх. Обох поховав... Хто раніше знав Василя, то вражалися, як він змінився. Тепер не дивиться телевізор, не слухає радіо. Нестримний, дратівливий, часом навіть агресивний. Щось у ньому химерне, забобонне з'явилося. Щоранку, як тільки прокинеться, то йде до серванту, де стоять портрети доньок, і довго щось розмовляє з ними. І у вихідні не сидить вдома – їде до них на кладовище. Було, два роки тому записався добровольцем у АТО, був на передовій, не беріг там себе, явно йшов під кулі, але Бог милував його,

навіть не отримав поранення. А недавно, повернувшись зі Сходу, в свої 45 років зустрів самотню жінку, синьооку Настю і одружився. Привів її у свій дім.

– Ти чого такий, Василю? – озвався хтось із присутніх.

– А який?

– Ніби з хреста знятий.

На те він нічого не відповів, тільки глянув на хлопців сумним поглядом і мовчки вийшов з приміщення. Допитуватися більше ніхто з них не наважився, бо певні були, що нічого дізнатися від нього не вдасться, щоб там не трапилося. Має такий характер. Та й що б він їм сказав? Не міг же зізнатися, що приревнував дружину, з якою прожив усього два місяці. Це б начебто здавалося банальним, хоч і не зовсім смішно.

А почалося все від учора. Коли Василь повертався додому, то сусідка, самотня жіночка, яка здавна була не байдужа до нього, кинула лукаве слівце: «Ти вже з роботи? А до Насті хтось приходив... Молодий чоловік, такий привабливий...» І серце Василеве, змучене зрадами першої дружини Ліди, яка пила і довела себе до згуби, на диво, забилося тривожно. Ці слова, як добірне зерно, впали в підготовлений ґрунт. І вже вдома хвиля недовіри, яка накопилось на нього раптово, не відступала, а посилювалася, за що б він не брався.

Проте, що в Насті хтось там був, що вона виходила ніби заміж, Василь знав ще до одруження, але те не викликало якихось ревнощів, навіть не задумувався над тим. А тут ураз той «хтось» ожив у його серці, став між ним і дружиною. І коли Настя під час розмови, яку затіяв сам Василь, приховала його ім'я, ця незбагненна ревність пройняла все його єство. Було далеко за північ, а Василеві не спалося. «Вона ще живе минулим... Сумує за ним», – прийшло в голову. Він збурював цю хвору фантазію. То пригадував ті слова, що сказала Настя, то уявляв чоловіка, якого ніколи не бачив, домислював щось, тим самим заганяв себе в глухий кут. Лежав і лежав – не знав, де подітися з тими ревнощами. Поки не почув чоловічий голос за дверима: «Насте!...». «Це він!?» – залягло в свідомості, так і не заснув до ранку.

І вже в майстерні оте наївне, на перший погляд, відчуття, що кликав Настю вночі не хто інший, як її колишній чоловік, завдавало Василю таких мук, яких позбутися було несила. Він думав, що, може, вона, коли прокинулася сьогодні вранці, причепурилася і пішла з дому, подалася до нього? Бо чому була такою мовчазною і як виходила, то нічого не сказала. Ці думки лізли в голову невідступно, кружляли, ходили по колу, обпалюючи скроні. Він розумів, що стежити за кожним кроком дружини – то безглуздя. Однак телефонував у різні ательє і перукарні, де могла бути Настя, називав її ім'я, допитувався чи немає в них такої жінки, але отримував негативну відповідь. Дивився раз по раз на годинник, хотілося якнайшвидше повернутися додому. Хоч навіть достеменно не знав, як має вчинити, коли все справдиться.

По обіді майстер враз зважив на його стан.

– Годі тобі мучитися, Василю, йди додому.

Опинившись на вулиці, він глянув чомусь відразу на сонце, що тьмарилося в хмарах – і по хвилі побачив, як з висоти на нього дивиться вчорашнє змарноване життя. Поволі вимальовується колишня дружина Ліда. Обличчя мінливе: воно стає то барвисте з червоними цятками на щоках, то сіре, якесь синювате, як у покійника. Одяг зіжмаканий, у заплутаному волоссі стеблинки бур'яну, посоловілі очі, в яких німа порожнеча. Бачить, як у зім'ятій сукні, брудних черевиках падає на ліжко, сльозиться, вигукує істерично, яка вона нещасна, бо не може нічого з собою вдіяти, клянеться, обіцяє Василю, що стане іншою, порве з тими, хто привів її до прірви. І він вірить тим словам, ніби добрішає, піклується про неї, а через день Ліда знову йде з дому. Ось повертається зовсім інша, ніби божевільна: б'є посуд, жбурляє за вікно все, що потрапляє під руку. А це ні з сього ні з того налітає на Василя, щоб ударити сокирою...

Василь не йшов, а біг вулицею, не оглядаючись і не помічаючи ні прохожих, ні руху транспорту. «Все повторюється у житті». Тепер перед очима була Настя. Бачив кожний її порух, погляд, прокручував у пам'яті, повторював, як мантру,

слова, мовлені нею вчора, яким уже не йняв віри. Щось напівсвідоме, тремке, амбіційне заганяло його в незбагненне і нескінченне коло думок. Він намагався глянути тверезо на себе з боку, свідомо оцінити ситуацію, розібратися, що з ним діється. Звідки ці нездорові відчуття? Чи є в них глузд? Але від однієї думки, що Настя тримає зв'язок з тим чоловіком, що зналася раніше, від уяви їхньої зустрічі все тіло ніби опинялося у вогні.

Біля будинку тривожно провів очима по вікну. «Чи повернулася?» Поволі зайшов до під'їзду, одімкнув двері – в хаті гойднулася зрадлива тиша. Мимохіть глянув на портрет Насті, що стояв по красчку столу, і завмер. Її сині очі, серпанкові уста були спрямовані до нього – він відчув їх, як відчував весь цей час, відколи одружився. Нова хвиля ревнощів накрила його, аж перехопило подих.

Зрада!...

Мов після важкої втоми сів на диван. Кімната дихала пусткою. Стіни ніби похитувалися, кружляла стеля. На столі ворушилися папери, підстрибували, творячи демонстративно якийсь дикий танок. За перекошеним вікном тяглися до неба руді коси. Якесь димова завіса. Той дим проникав до кімнати, фарбуючи все в один колір. Звідкілясь дихнув полиновий вітер. Цей гіркий подих Василь пам'ятав ще з дитинства, коли з матір'ю ховався від п'яного батька у колгоспному саду.

Таке з ним трапилося, коли молодша донька Оксана помирала у свої 20 літ у муках від наркотичного зілля. Тоді, як повернувся з лікарні додому і не міг позбутися очей дитини, в яких згасала остання надія, хиталися перед ним стіни, ніби світ перевертався. В ті хвилини Василь не міг навіть уявити, що через деякий час така ж доля спіткає і старшу доньку – Марію, чоловік якої виявився наркоманом. Після заміжжя потай підсипав їй ту отруту то в чай, то в їжу, поки не потрапила в залежність. Досі не забув, як він возив її до ворожок, де тільки міг їх знайти, ходив за нею вслід, оберігав від лихого наміру, застосовував ліки, які хто радив. Кілька

разів возив дівчину до лікарні у Київ, не шкодував ні коштів, ні часу. «Якби тоді не їздив по базарах, щоб вторгувати якусь копійку – і в Гомель, і в Москву, – не кидав їх на самоті, то, може, не потрапили б під вплив вулиці, – дорікнув собі. – Але як жити було, за що, коли став безробітний?» Підняв голову на доньок, що дивилися з серванта на нього, і відразу опустил її – так йому важко було.

Здавалося поминула вічність відтоді, як Василь зайшов до квартири, а Настя не з'являлася. Ревність палила нестерпно, попелила душу. Він уже не сидів, а ходив по кімнаті, заглядав до кухні, прислухався до кроків у під'їзді і завмирав. Зупинився біля столу, глянув на портрет дружини і відвернувся. Цієї миті шкрябнув замок. Настя постала перед ним такою прибраною, що він відразу розгубив ті слова, що виболіли йому, що мав їх сказати в докір. На ній було біле плаття із золотою мережею побіля грудей, русяве волосся м'яко обіймало шию, пишно світилися нафарбовані вуста і очі синіли, як цвіт льону.

– Ти де була!?! – нарешті вибухнув.

Настя враз почервоніла, ніби розгубилася, нараз майнула на кухню, чути було Василеві, як розірвала якийсь папірець і викинула за вікно. Затим підійшла до дивана і покірно сіла поруч Василя.

– Ти не обідав? Чому?

– Так. Не захотів...

– Знову за вчорашнє?..

Василь повернув голову до Насті, довго дивився їй в очі, нараз спитав:

– Для кого це намалювалася?

– Хотілося тобі сподобатись. Думаю, в обід нічого спеціально не їв, то піду з дому і тільки надвечір повернусь. Ось так.

– Я ніколи не думав, що ти будеш мене дурити, – тихо мовив Василь після короткого мовчання.

Обличчя в Насті відмінилося, вуста стислися так, що фарба на них пригасла.

– Коли я тебе дурила?

– Учора говорила неправду. Твого знайомого, – на мить зам’явся, хотів сказати коханця, щоб дошкулити їй, але стримався, – звати не Петро. Приховуєш його ім’я від мене. Для чого?

Якусь хвилину Настя розгублено мовчала.

– Просто мені не хотілося, щоб ти знав його. Щоб не ятрив він твою душу. Я на собі це відчула. Ти показав знайому дівчину і якби не знала її, то було б краще. А так побачу чорняве волосся, то приглядаюся, чогось ніяковію.

Ці слова ніяк не заспокоїли Василя, а ще більше вивели з рівноваги.

– Як ти сміла дурити! Виходить, не можна тобі вірити жодному слову?

– Не говори так. Я про тебе думала, Василю. Знаю, ти хочеш з ним побачитися, хочеш поговорити, можливо, сказати щось образливе. А для чого? Краще, коли не будете ви знати один одного. Зрозумій, він мені не потрібний.

– Неправда! Ти не позбулася вчорашнього. Він і досі у твоєму серці.

– Ні, Василю, я давно його викинула з голови. Це він у твоєму серці, – мовила з боєм Настя. – Повір, не хочу про нього згадувати. Знав би, яке то було заміжжя, не дорікав. Я тобі ніколи не говорила, а зараз скажу. То людина психічно хвора і жорстока. Ревнував мене безпідставно. Забороняв самій ходити в місто, розмовляти з сторонніми чоловіками, одягатися гарно, фарбувати губи. А коли щось йому не подобалося, знушався: змушував роздягтись догола, а тоді бив палкою по сідниці, тягав за коси по підлозі, а щоб не чули сусіди мої зойки, включав музику. Не витримала тих тортур, утекла до знайомої жінки і там сховалася, боялася йому на очі потрапити, поки тебе не зустріла.

Василь підхопився. Ця відвертість дружини не вразила його, а ще більше роздратовала.

– Що ти розказуєш! За кого вважаєш мене? За дурня! Як тобі не соромно! – Він кинувся до дверей, нараз зупинився.

– Ти сумуєш за ним. Бігаєш, щоб побачитися. Де сьогодні цілісінький день вешталась, де? Знаєш хто ти! – Василь уже не міг стримати себе, наговорив купу образливих слів і вибіг до коридора. І в ту ж хвилину помітив, як Настя впала на диван і заголосила. Уже у відчаї вона крізь сльози промовляла:

– Як це боляче. Я не винна ні в чому. За що мене мучиш? Не можу так далі жити, не можу! Не хочу!..

Раптом підхопилася, забігла на мить до кухні, затим вискочила і сховалася у ванній кімнаті.

Василь відчув щось тривожне в її діях. Кинувся услід, але зайти до ванни не зміг: двері були на защіпці.

– Насте, відчини! Чуєш, відчини, – стугонів у двері: то наказував, то умовляв, але вона не озивалася. У якомусь пориві Василь смикнув за ручку з усієї сили – двері розчинилися.

Настя стояла біля умивальника, тримала пакет отрути для колорадського жука і чашку – руки тремтіли.

– Що ти робиш? З глузду з'їхала! – вихопив у неї з рук отруту Василь. – Ти випила? Кажі, випила? – розгублено допитувався, але Настя мовчала: уста заціпеніли, а з очей, як вода, текли рясні сльози. Гнів у серці Василя відступив, його підмінив душевний біль, страх за життя дружини. Він вивів її з ванни, сів поруч на дивані і притулив до своїх грудей. – Ну не плач, не плач. Все по-дурному так вийшло. Ти випила ту отруту? Скажи, ради Бога! – наполягав, щоб зізналася.

Настя не підводила голови, з очей викочувалися, як горошини, сльози. Те болюче, що накопичилося в серці, зараз прорвалося, як на греблі вода, і вона не могла себе стримати. Розмальовані вії і брови розкисли, і фарба пливла по щоках чорними потічками.

– Не плач. Я не хочу, щоб ти плакала, – говорив Василь схвильовано. Він вицілював ті брудні плями на обличчі Насті і вже нічого не хотів – тільки б залагодити це непорозуміння. – Повір, я не хотів цього. Ці ревнощі, як ножі, впилися в моє серце – не дають жити. І ти сама дала їм привід. Не сказала його ім'я.

– Не сказала, бо не хочу, щоб ти знав його. Він стільки кривди мені наніс! А тепер ще й тобі завдає болю.

Настя, трохи заспокоївшись, задумливо дивилася на підлогу. Василь сидів ніби закам'янілий – на душі лежав важкий тягар. Його мучила одна думка: чи випила вона отруту? «Якщо так, то що буде?..» – проймав жах. І все силкувався якось розібратися в цій болючій і незрозумілій до кінця ситуації, в яку обоє втрапили.

– Ми мучимо одне одного та й годі, – Василь торкнувся долонею Настиного волосся, почав пестити його, затим прихилив її легенько до себе. – Я ніколи більше не говоритиму тобі погане. І ти не будеш більше плакати. Ніколи! – мовив розчулено.

Настя притулилася до його плеча і гаряче дихала в груди. Далі підвела голову і поцілувала в чоло. Сиділи довго в якомусь забутті.

Десь було за північ, коли Василь ліг у ліжку. Лежав горілиць, дивився у темряву і не міг заснути. Вражене серце відчуттям зради поволі відтавало. І тільки під ранок озвався:

– Насте, ти не спиш? Не сердься на мене. Знаю, що я нестерпний. Життя мене таким зробило. Якщо зможеш витримати – терпи. А ні – покинь. Іншим уже не стану.

Настя ворухнулася:

– Мені погано... – мовила слабким голосом.

– Ти випила отруту! – похопився Василь і затамував подих.

– Та-ак...

На мить довкола зомліла тиша, ніби чимось похлинулася. І Василь знову почув, як хтось за дверима покликав Настю.

НЕВЕСЕЛІ МАНДРИ МИШКА

Хоч і наказувала мати Мишкові, як ішла з дому, гуляти у хаті, дверей не відмикати, затуляти фіранки і не ображати меншого братика Грицька, щоб той не плакав, бо почують чужі злі люди, заберуть їх і всеньке, що є в них. Ой, як наказувала! Та хіба його всидиш, коли йому скоро сім – і він про це знає. Та й надворі краще, ніж у хаті. Онде і сонечко зіп'ялося над хатою, припікає. І все зелене, квітують соняшники на стежці – і пташки, і бджоли в'ються біля квіток!.. Та хіба мало чого цікавого.

Вискочив на поріг, спочатку ніби страх охопив. У маленькій його голові снувалися всілякі лякливі думки: а що як ті злі люди сховалися у повітці й чекають, поки він, Мишко, з'явиться. Грицька таки не випустив, а сам зазирнув до повітки, примружився, прискіпливо оглянув кожний куточок двору. У коров'ячих яслах сполохав на кублі курку і та сердешна такий гвалт зчинила, що в Мишка відпала охота далі нишпорити у хліві. До того ж не помітив, як обідрав пальця, з якого сочилася кров, боліло. Стало невесело. І поспівчувати не було кому.

Думалося: тато, який десь на війні, як тільки повернеться, полікує. І що тим чужинцям треба? Чи в них нема свого неба, чи соняшники не так цвітуть, не співають птахи? Мишко не любить бандитів і як виросте, теж піде їх проганяти. Має навіть пістолет, який вогнем стріляє. А ось маму шкода, бо нишком плаче. Коли бачить таке Мишко, то і собі мовчки розтирає кулачком очі. Її смуток заповнює і його дитяче серце. Та хіба тато там довго забариться – звичайно, ні. Він знає, що і Грицько, як і він, скупає за ним. Та і як вони житимуть без тата?

Уявляв батькове обличчя: блискуче чорне волосся, затаєні карі очі. Розгадати, що в них криється, так важко. Бо завжди

вони неймовірно глибокі – і коли там запалюється радість, і коли осідає журба. Було, як тільки повечеряє та перепочине, то вийде з Мишком за хату, усядуться на ослінчику і поведуть мову. Уже й сонечко впаде за ставом, туманець затче верболіз ген на околиці, а вони розмовляють. Інколи спиниться на півслові, прислухається, скаже: ще одна трудяга повернулася. Це він про бджолу. Постоїть трохи біля вуликів та й піде у повітку спати.

Отакі згадки прийшли до Мишка. Весело з батьком і не страшно. Ось мама пішла до нього, то скаже, щоб швидше вертався. Хотів уявити, як далеко батько, чи довго матері до нього йти, але нічого не вийшло. Вже наче і засумував трохи від тих думок. Та де вже там триматися тому суму в дитячому серці, коли навколо все таке загадкове, гоже і злих людей катма. Чути, як цвірінькають під стріхою горобці, ластів'ята на дротах, і кіт примостився на паркані та спокійно спостереігає, як усе радіє довкола. То й не помітив Мишко, як зник з голови батько і материн наказ сидіти з Грицьком у хаті, як розчинив навстіж двері і, наспіх взувши Грицька в зашкарублі сандалики, подався з ним за хату. А там квіти, що мати насадила, вулики, а за ними жовті голови соняшників, і стежечка біжить мимо груші до неймовірно високого дерева, біля якого Мишко вже не раз був як з батьком, так і сам і добре знає, що то дуб. Він обріс кучерявим гіллям від низу до верху так густо, що й пташці, певно, важко проникнути всередину. На вершечку крона розкинулася в небі на чотири боки, наче квітка. Як подивиться Мишко вгору на того дуба – в очах тьмариться. Ой і високо!

Якби він не такий міцний і гарний, то, можливо, його вже й не було б. Мишко ще не знає того, що батько збирався його звалити. Як будував хату, то забавлюся дубових підмостків для підлоги, а не знав, де їх узяти. Пішов до сусіда, аби поміг спилати, а той послухав та й каже: «Візьми онде в мене, а дуба не займай». Довго вагався: різати чи ні? І таки не наважився. Шкода стало. Ото і зостався. Уп'явся жилами своїми в землю, уперся в саме небо цупким гіллям – так і стоїть.

Було, налетить вітер, як зашумить у ньому, як застогне – чути на все село.

На стежці Грицько, чіпляючись за картопляні стеблини, впав кілька разів – зчорніла сорочечка. Перед очі з'явилася бджілка і була така велика, і так сильно гула, що він заплакав. Кудись відразу подівся гарний настрій. Він утирав оченята і допитувався у Мишка, куди пішла мама. Той пояснював, що мама має побачити тата і що повернеться тільки увечері. Тоді Грицько, подумавши, знову поставив запитання. А де мій татко? Я хочу до нього... Як не розважав Мишко братика, як не підвеселяв, однак той хмикав і кволився.

Ось уже і зелені шати дуба – зашелестів він могутнім гіллям десь високо в небі.

Мишко підняв голову, звів очі. І враз закортіло здертися на нього та глянути на всі боки. Він уже пробував, один раз ледь не доліз до середини (далі побоявся), але й звідти побачив ледь не весь світ – і всеньке поле, і гай вдалині. І дорогу за селом. «Ого-о, – подумав, – з дуба можна помітити, чи нема близько бандитів, і маму, що йде додому».

– Грицю, чуєш, я зараз побачу маму.

– Як ти побачиш?

– З дуба. Ось залізу.

– І я з тобою...

– Ти ще маленький. Підростеш, тоді. А зараз почекай, я швидко.

Мишко учепився за першу гілляку, але лізти далі не зміг. Сторопів: на нього дивилося таке страховисько, схоже на великого жука, що мурашки полізли по спині. Воно мало гіллясті роги, круті ікла і очі круглі, наче ягоди смородини. «Це і є той бандит... Бач, куди забрався», – враз подумав.

– Ти мене не лякай, бо я не боюся. І не займай, я тільки вилізу на дуба і гляну чи не йде мама, – озвався до нього Мишко голосно. Хотів, було, лізти вгору, та страховисько розвело свої лапища, крила і загуділо так, що він стрибнув на землю, з жахом відступився. Страх від нього передався і Грицьку – вони вмить опинилися знову на стежці. Враз угорі

загриміло. Так ніби покотилося щось там і впало за обрій. І тут Мишко помітив чорну хмару, що повисла над хатою.

– Дощ буде. Біжимо! – ухопив братика за руку. Проте не зміг навіть зрушити з місця. Від блискавки, що сяйнула над дубом згори донизу, як стріла, і від того, як ураз тріснуло небо, мимоволі упав на стежці й накрив братика. І все ж устиг побачити, як від дуба щось розлетілося в різні боки. А величезна гілляка осунулася на землю.

– Бачив, дуба вбила блискавка! – з болем промовив Мишко.

Гриць нічого йому не відповів. Він був наляканий так, що губи тремтіли. Тільки як забігли в хату, припав до вікна, за яким уже шумів дощ, і вигукнув:

– Глянь, стоїть!

Вони довго приглядалися, що ж там трапилося з дубом, а потім узялися за обід. Борщ, який мати ще зранку зварила, Мишко перевернув у печі. Зрештою, попоїли кислого молока і, оговтавшись трохи від того ляку, як перестав дощ, знову вийшли надвір. Зайшли до повітки, там лежав батьків інструмент – молотки, стамески, лучкові пилки і поруч – сокира. Мишко брав їх до рук, перекладав з одного місця на інше, показував Грицьку, як батько ними працює. Його наче мучило якесь сумління: він старший і на нього лягли обов'язки господаря, то має щось робити. А що?

– Давай, поки мама прийде, нарубаємо дров, – запропонував Мишко братові. Той погодився:

– Давай!

Мишко виніс сокиру, підкотив до дровітні колодку, на якій батько клепає косу, підніс оберемок тоненьких гіллячок і почав цюкати. Але це діло виявилось нудним. Тоді покликав Грицька і наказав йому:

– Підсовуй лозинки, а я буду рубати.

І заходилися працювати: Грицько покладе лозинку, Мишко підніме сокиру, рубоне по ній – цікаво і весело. Вже й купка дровець з'явилася. І враз Гриць зойкнув, рука опустилася і затремтіла. Один палець безпорадно звисав, з нього капа-

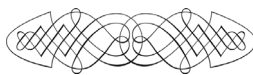
ла кров. Він підносив до очей долоню, дивився на заюшені кров'ю пальчики і голосно плакав.

Мишко ніяк не міг утямити, що сталося. Хотів притулити того пальчика, а він не тримався.

– Не плач, – заспокоював Мишко братика. – Воно пройде, переболить і заживе. Хоч сам не уявляв, як воно може пройти, коли пальчик зовсім не тримається. «А як не буде пальця, що тоді робити?» – проймало дитячу свідомість. Але відповіді не було.

Уже в хаті Мишко знайшов на лежанці материну стареньку хустину, невміло замотував нею руку Грицьку до ліктя – замотував і плакав. А потім полізли на піч. Сиділи там розгублені, як на безлюдному острові. Уже й плакати Гриць перестав, тільки схлипував важко та все добивався чи не прийшла мама. Було, підведе голову, озветься: «Мамо, пальчик болять...» І знову покладе її на подушку.

Скільки то часу поминуло, вони не знали, бо настінний годинник стояв. Сонце присіло десь за сусідською хатою, пригасло, а потім і зовсім зникло за густою хмарою. Надворі все зблідло, посіріло. В хаті потьмарилося. Ніч наче котилася на колісниці – гриміло за селом. Діти то ховали голови під подушки, то поглядали на вікна, за якими уже проглядалася чорна ковдра, проте мати не з'являлася...

НА ПРИЗАБУТІЙ ДОРОЗІ

Бралось надвечір, коли Денис Царенко, боєць з розвідгрупи 93-ї бригади покинув блокпост, щоб провідати матір, що мешкала на окупованій території. Поспіхом переодягнувшись у цивільний одяг – брудні джинсові штани та гумові чоботи свого друга з Пісок – вискочив на мотоциклі (взяв у нього на прокат) на призабуту, але добре знайому з дитинства ґрунтову дорогу, що перетинала лінію розмежування. І вже за хвилину трохи пошкодував: задарма вибрав цей шлях.

Місцина довкола була майже гола: кудись зникли розкішні деревця, що тулилися до дороги. Тільки вдалечині невисокі стовбурці, підпалені осінніми барвами та промінцями призахідного сонця, горіли, мов смолоскипи. У видолинках снувався чи то туман, чи дим. Після двох днів дощової погоди скрізь блищали калюжі, виднілися глибокі колії, що лишилися від військової техніки, обабіч чорніли ковбані від розірваних снарядів і мін. Земля була в'язка, руда глина просідала, тяглася за колесами, місилася, як тісто. Від того рух мотоцикла уповільнювався. Перебувати довгий час на цій дорозі вкрай було небезпечно. У повітрі довкіл лунала хаотична тріскотня, хлопання, вчувався свист, десь далі вибухали поодинокі міни, в горло в'їдався гіркий дим від спаленого пороху.

Задум проникнути на окуповану зону, побувати вдома виношував боєць давно. А зважився на цей крок після того, як російські найманці обстріляли його село. І виявилося, що мати поранена осколком снаряда, та ще й хата згоріла... Таке сусідка телефоном повідомила. Від цієї звістки зойкнуло серце в Дениса. І вже за годину весь батальйон про це знав. Дехто умовляв комбата йти у наступ – захопити село, очистити весь Донецьк від бандитів.

Ту ніч Дениса аж трясло: до ранку не міг знайти собі місця в бліндажі. Крім болю, наростала лють. Уже мав намір само-

вільно покинути блокпост, однак востаннє стримався, передумав. Просився у свого безпосереднього командира, пообіцяв, що на ранок повернеться, і той, незважаючи на неймовірний ризик не тільки для Дениса, а й для нього самого (адже перетнути лінію розмежування так, щоб не помітили бойовики, практично було неможливо), дозволив покинути блокпост. Дозволив, бо в самого мати лишилася сама, відчував, що в бойового побратима на душі.

«Друже, будь обережним. Не підведи. Бо коли що – мені трибунал», – згадалися в дорозі Денису слова командира. «Не підведу. Я ж розвідник», – запевняв сам себе. Він і мотоцикл узяв, і цю дорогу вибрав, щоб не викликати інтерес до своєї особи у бойовиків. Мотоцикл кидало з боку на бік, колеса буксували, заривалися так глибоко в багно, що несила було вибратися. «Потемніє ось-ось... Воно і їхати, як би по-доброму, хвилин двадцять», – нервував.

Ще недавно ходив цією дорогою пішки від свого села до Пісківської школи у десятий клас, а вже рік, як відстрілює тут яничар та бандитів, що пруться зі сходу. А до того ще був Крим, де служив у війську, працював таксистом, а покинув півострів, коли там з'явилися «зелені чоловічки». Ще на деякий час затримався у Києві – і повертатися додому стало небезпечно. А як почув, що батько загинув – невідомо й досі, де його могила – під Дебальцевим, то записався в АТО.

«За три роки так і не зміг побувати вдома», – мучило хлопця.

Дивився на дорогу, а бачив батьківське обійстя, уявляв його таким, як знав ще з дитинства: важко було повірити у ту біду, навіть уявити, що ж там. Якось сумно проглядалося з п'ятьми вікно в сад, тремтіла під межею стара береза, гілля якої звисало ледь не до землі на тлі хвилястої заграви – і очі матеріні не відступали. Вони голубіли бентежно, як небо перед грозою. Дивилися на нього, коли брали до війська – розчулено, невідворотно, так, як тоді. Бачити їх було і солодко, і боляче. Посилювалося відчуття провини і тривоги. Денис давно помітив, що відтоді, як пішов із дому, матеріні очі він бачить перед

собою і в уяві, і уві сні, не випадково: вони з'являються як попередження перед якоюсь бідою. Віщують, стають на сторожі як оберіг. Не раз він вдивлявся в них у Криму, на передовій, як падали міни на бліндаж, у шпиталі.

Півроку тому розмовляв з нею по телефону – більше не вдавалося. Тепер під гуркіт двигуна пригадував ту розмову. Голос у матері був розгублений. Бідкалася, що сумно їй і страшно. Не за себе, а за нього. І дах тече – треба б полагодити. «Уже нема чого...» – промайнуло в голові. А про батька – не туди подався і загубив себе. «Вірять проросійським бандитам», – заболіло.

Про себе тоді їй нічого не сказав, бо говорити довго не міг – небезпечно. І що б він сказав? Що поранений був двічі, осколком міни пошкоджене плече, вказівний палець болють, пече нестерпно, коли натискує на гачок автомата... А ще, як не спить ночами, то бачить її очі, повні тривоги і смутку. І хочеться розповісти їй все-все... Зізнатися, що він тут гріх на душу бере – вбиває людей, таких же молодих, як сам, хлопців – тих, хто стріляє по ньому з протилежного боку. «На той світ відправив їх уже з десяток, а може, й більше»... Виринула вдалині темна постать, посунулася вбік, як тінь, до неї підступилася ще одна. Прицілився, звів курок... І ніби хтось до нього озвався: «Денисе, будь спокійний. Ти захищаєш себе, свою землю. Від рук цих покидьків загинули тисячі побратимів, твій батько... То як бути? Знищувати, Денисе! Інакше їх не зупиниш». Цей голос він не раз чув у собі, коли мучило сумління і розгубленість – упевненість брала гору. І тоді його тіло наповнювалося енергією, міцнів дух.

Сонце невмолимо опускалося за обрій. Дорога дедалі ускладнювалася, і Денис напружував м'язи, стискавав до судоми пальці на кермі: то збавляв газ, то додавав. В обличчя летіли бризки брудної води. Утримувати мотоцикл ставало дедалі важче. Руки дерев'яніли, боліло ранене плече.

Звернув обабіч, де рівнішою була місцина, заглушив двигун. Коли ступив на землю, то відчув, як шпигонуло в попереку. Постояв трохи, тримаючи долоню на спині, затим поволі

дістав з кишені цигарки і запалив. Дивився на шини мотоцикла – парували, торкнувся пальцями – гарячі. На середині лінії розмежування не було жодного деревця, тільки стриміли попереду два залізобетонні стовпи, які з'явилися там ще тоді, як ходив до школи. І дорога від них далі розходилася на дві. Він добре знав, куди кожна з них веде: сходяться біля перших хат. Однак було очевидно – цей відрізок шляху буде найважчий.

Оглянувся – довкола ні душі. І дивна тиша. Такої тиші давно не чув – і це насторожило: збагнув, що місцина добре проглядається з боку бойовиків. «Може, вже помітили...» – перехопило подих. Згадав про гранату, яку, на всяк випадок, друг поклав у торбинці під сидіння. Напружено стояв кілька секунд, нараз похопився: «Не на це треба себе налаштовувати... Я буду сьогодні у матері. По-іншому не може бути», – розсіяв фатальну уяву.

Хотів, було, йти пішки, проте спинився. «Що я скажу Івану?» – подумав про товариша, що дав йому цей транспорт. І знову усівся за кермо. Летіло багно з-під коліс, а мотоцикл стояв на місці. Двигун похлинувся і раптом затих. Більше не завівся. Тоді Денис дістав з-під сидіння гранату, сунув до кишені й пішов. Земля тяглася за гумовими чобітьми, засмоктувала їх – важко було одірвати ноги.

Сутінь заволокла довкілля, темніло в очах. Було зрозуміло: через хвилин десять-п'ятнадцять настане суцільна темрява. За хвилину-дві проросійські бойовики почнуть бити по наших позиціях. Певно, і диверсійна група проникне на лінію розмежування. Та про можливе зіткнення Денис не хотів думати. «Доберуся до перших хат, а там хай ловлять за хвоста. Знаю усі ходи і виходи». Відчуття зустрічі з матір'ю наростало. Знову побачив перед собою її очі – помітно сумні, в яких світилися крапельки сліз. «Я йду до тебе, мамо, йду!» – прошепотів. І в цю хвилину ніби дзизнула зовсім поруч куля. «Снайпер помітив! Ну це все..!» Сховатися не мав де, то Денис просто присів. Проте пострілів більше не було. «Якась тактика. Можливо, живим хочуть узяти?» На мить уявив себе в руках сепаратистів і мимоволі торкнувся кишені, де лежала граната...

Чомусь із півми виринула Карачун-гора, що під Слов'янськом. Був там не раз, чув про дозори, їх там організовували козаки. А ще легенду, як дівчина-українка потрапила в тамтешніх лісах до рук чужинців зі сходу, але не стала полонянкою, а силою своєї волі їх обернула в камені й сама закам'яніла. Так і стоять на тій горі три камені – один з них нагадує вродливу дівчину, інші – мов привиди. Цю легенду Денис сприймав як реальність, вірив, що так і було. Мужність дівчини вражала. Хотів порівняти її з котроюсь зі своїх знайомих, але таких не знайшлося. Мимохіть подумав про землячку Таню, з якою разом ходив до школи. Ця білява, круглолиця, невисока на зріст дівчина найбільше подобалася йому в класі. Останній раз він з нею гуляв усю ніч побіля школи, коли брали його до війська. У затінку пахла черемха, весь сад був у білому цвіту... Від згадки щось світле і ніжне, таке жадане і неповторне підступилося до нього, заворушилося щемко в душі. «Чи вона народила дитину? Писала ж у Крим, що вагітна». Подумав, що вже не зустрінесться, певне, з нею ніколи, бо рік тому виїхала з батьками до Росії. І не тільки тому: вона зрадила рідну землю.

Денис добре усвідомлював, що може статися з ним будь-якої хвилини. Проте уподібнюється дитині, яка, їдучи з батьком у машині, ніколи не думає про можливу небезпеку.

Ось йому бачиться батько, що клопочеться у надвечір'ї біля бджіл. З околиці холодком тягне, на сусідському в'язі клеочуть лелеки. А на городі стільки всякої всячини насаджено мамою. Таке високе зело, що й пройти важко до саду. Ось уже зовсім вечоріє. І сонце таке велике-велике. І дивно йому, чого це воно, коли високо вгорі, то маленьке, а припікає дуже, а як опуститься нижче до землі, то почервоніє, але не гріє майже зовсім? Цікаво дивитися, як бджілки прилітають до вулика, обтрушують крильця і ховаються в ньому, але чогось на сон тягне. «Іди вже, сину, до хати», – каже батько, підводить голову і дослухається, де воно співають. А то на городі з матір'ю сидять біля вогню. Вона перекидає в руках гарячу спечену картоплю і дає Денисові. Він їсть, і здається немає нічого смачнішого за неї.

Яка світла, сонячна стежечка до батьківської хати. На ній соняшники великі, жовті, як сонця на тлі голубого неба. Та стежка до дитячого раю. Душа по ній стелеться. І стан такий: хочеться обняти ще непізнаний весь світ.

Темрява охопила весь довколишній простір. Але не була завадою – міг би пройти тут з заплющеними очима. Дороги майже не притримувався – йшов навмання. За ногами тяглася, зранена мінами, роз'юшена дощами, земля, чавкали підосви гумових чобіт, але йшов легко, бо знав, куди йде. «Важче стане, як не буде до кого поспішати», – промайнуло в голові.

Попереду кілька будівель виринуло з темряви. Щось у них химерне і підступне причаїлося. І враз очі спотикаються об щось не природне: біля кількох посадок проглядаються додаткові тіні, схожі на постаті. Помітно, як соваються сюди-туди. Інтуїція в Дениса спрацьовує миттєво: засідка! «Не стріляють... То що – полон? Ніколи!»

Ще пройшов кілька метрів у напрямку села. Тіні ті стали прозорішими, конкретнішими. Намагався стримати хвилювання. «Вибір зроблено. Їхні голоси вже в потойбіччі», – відзначив задоволено. І тут на мить присів, далі підхопився і кинувся бігти. То був жест обманливий, щоб спровокувати погоню і наблизити диверсантів до себе. Відчув уже на відстані п'яти кроків...

«Які голубі очі у мами. Прости, рідна... Ну!...» – завагався, відтак смикнув за чеку гранати, яку тримав у долоні, і завер: вона впала до ніг...

Долинали звуки, як дзвони. То були удари серця. Розплющив очі – білий світ защемів, загойдався. І разюча, гостра як ніж, думка: осічка!

– Руки!...

Денис звів очі в небо, з глибини душі вихопилося: «Це твоя воля, Господи!»

ПЕРЕЛЯК ВІД РУДОГО КОТА

Був передвихідний день – п’ятниця. Для чиновників дрібного рангу – настроєвий, проте інколи і не передбачуваний. Ось як і цього разу. Бос одного державного відділу чкурнув з роботи ще зранку. Куди, того ніхто не знав. Хоч були певні здогади. І заступника не було. Хтось ніби бачив, як він о восьмій годині підійшов до приміщення, але заходити не став, а сів у «Мерседес», який опинився поруч, і зник.

День робочий не почався і скінчився. А часу так багато. Де його подіти? І навіщо він, коли не знаєш, як ним скористатися. Двері в офісі розчинені навстіж, на столах самотньо блимають синіми очима комп’ютери, купами лежать папки, окремі папери. Вікна від диму туманом затягло. Чоловіки, що зібралися до купи, дружно палять цигарки, ведуть жваво балачки, раз по раз скидаються на регіт, коли хтось розповість анекдот, і оглядаються: чи немає поруч жінок. А раптом і керівництво з’явиться.

А Саша (саме так його тут звать), менеджер, сидить сам собі за столом і раз по раз поглядає у вікно, за яким удаліні проглядається ще молодий гайок і бузкове небо, що звисає над ним, як парасоля. Чоловік він середнього віку – кілька днів тому відсвяткував своє 50-річчя – низенький на зріст, з круглим великим обличчям і синювато-білою смужкою на скронях, що перегукується зі світло-сірим піджаком. У нього немає настрою. Зовсім немає. Бо ще вчора отримав купу негативних емоцій, від яких досі не оговтався, а тут сьогодні, як тільки вийшов з дому (якась напасть), то рудий кіт перебіг дорогу. Як би хто не ставився до цього, навіть з іронією, а в нього відчуття неприємні. «Це знову потраплю в якусь халепу?» – проймає страх.

Тож Саші не до балачок, коли на душі сумно. Він уважно переглядає папери, в яких має певний інтерес, спрямо-

вує погляд у комп'ютер, але чоловіче товариство провокує, то на якийсь час долучається до їхньої розмови, захоплено сперечається, емоційно переконуючи всіх, що в житті ніхто не думає про когось іншого, крім себе. Нараз оговтується, змовкає. І вже шкодує, що встряв у цю розмову, бо від неї аж у горлі сухо стало.

– Годі вже, хлопці, курити. Ідіть туди, до коридора, на вулицю, – невдоволено радить Саша і розчиняє вікно. Весняний вітер вривається до кімнати, розвіює синю хмару цигаркового диму.

– Дивись, Сашо, протяги, ще застудишся, – застерігає працівник цього ж відділу Марко. Затягується коротким недопалком, що догорів до пальців, і кидає його за вікно. Марко – хлопець ще молодий, високий, з колючими короткими вусами, непосидючий. Проте працювати ніяк не любить, а тільки цілісінький день у офісі розводить балачки та палить. А ще цілодобово музику слухає.

Чоловіки поволі один за одним виходять до коридора. За мить там уже зринає розмова. Сашкові чути, як до них приєднується голос дівчини. Її нестримний сміх не вщухає. То секретарка Оля. Вона завжди сміється майже з нічого, часом де треба і не треба. Сашко причиняє вікно і схиляється над паперами. Хочеться щось робити, а в голові думки побічні снуються. Коли відсутнє начальство – усі задоволені. Можна і не працювати. А він не звик марно витратити час. Навіть досадує, коли таке трапляється. І роботи в нього всілякої завжди багато, так багато, що не знає, за яку йому зараз узятися. «Чим більше різних угод, пропозицій, домовленостей проходить через мої руки, тим більшу особисту маю вигоду. Є в мене за містом гарна хатинка і дітей маю за що вчити. А так протирати штани тільки за нікчемну зарплату? Який сенс? Марко наївний, то хай собі галасує. В його голові музика, а в моїй прибуток. На роботу пішки чеше чи тиснеться в троллейбусі, а я на персональному авто».

На мить Саша уявляє «Машу», так він називає свій «Мерседес», підхоплюється (закортіло переконатися чи стоїть під

вікном), але глянути не встигає. До офісу влітає збурений Марко.

– І що ти прилип до столу. Довідник переписуєш чи що? – іронічно зауважує. – До нас прибули «гості». Здається, КРУ, Сашо! Номери то київські!.. Чорна іномарка. А тут ні шефа, ні бухгалтера – нікого. Будеш ти відбріхуватися за всіх, – мовить захоплено, наче він задоволений таким станом речей, і вибігає за двері.

Від слова «КРУ», почутого з вуст Марка, відразу пройняло холодом Сашу до самих п'ят. На мить розгубився: ніяк не міг збагнути, як йому діяти в цій ситуації. Нічого відразу не приходило в голову. «Це зумисне мене знову прийшли перевірити», – промайнула думка. І вже не міг її позбутися. Перед очима постав рудий кіт. «Противна тварина!» – пробубнів.

Душа таки відчувала, що будуть неприємності і цього дня. І отой кіт, що перебіг дорогу під самим носом, і тільки прийшов на роботу, то всі говорили, мовляв, він не такий, як завжди. Змарнів чогось – не впізнати. Може, від того, що погано спав. Та майже не спав. Мучило його, що вчора податкова оштрафувала. Знайшли угоду, яка вже діяла, але не була підписана керівником. Ще добре обійшлося, а могло бути і гірше. Шеф усе уладнав. Але ж настрою весь день не було. Як не як, а тепер дві з половиною тисячі треба з власної кишені покласти в державну.

Сидів за столом знервований, аж зблід. І коли в ту мить підійшла бухгалтер і спитала «Сашо, вам гроші треба?», то він підхопився і якусь хвилину дивився на неї такими очима, наче збожеволів. Здалося, кепкує над ним. Та коли побачив відомість у руках, то зрозумів: занесла зарплату. Після чого прийшов додому геть роз'ятрений.

Від тих учорашніх подій ще і сьогодні не оговтався як слід, а тут знову... «Це наступ на мене?» – подумав, підвівся і поволі вийшов до коридора.

Під офісом дійсно стояла чорна іномарка, поруч – двоє чоловіків у елегантних костюмах і симпатична жіночка, у якої пишне волосся спадало на плечі. Оглянувшись довкола,

вони розважливо зайшли до офісу, привіталися. Один з них спитав:

– Де тут у вас начальство?

– Нема нікого – розбіглись, – сказав Марко.

– І куди ж побігли?

– Хтозна. Весняна пора – не сидиться в кабінеті. А ви пройдіть туди, до секретаря, – спрямував їх Саша.

Коли ті прочинили двері приймальні, звідти поспіхом вийшли дві жіночки і майнули до свого відділу. Чоловіки, хто вів балачки в коридорі, теж зникли. В офісі стало тихо і по-можно, як у церкві. Всі завмерли на своїх робочих місцях.

Саша порпався у шухлядах столу якось хаотично, перекидав папери, переглядав акти, угоди. Про кожний папірець, підписаний ним, він добре знав: де чисто, а де підробка. Заглядав у комп'ютер – шукав останній квартальний звіт і не міг знайти. Там усе плуталося, стрибало, зависало, ніби туди вірус заскочив. Той вірус уже був у середині Саші. Тіло його робилося кволим і не дієздатним.

У ці хвилини Марко сидів за своїм столом надто спокійний, урівноважений: на обличчі грала помітно якась загадкова посмішка. Він зовсім не нервував, навпаки, навіть радів чомусь. Глянув на Сашу, що той метушиться, переживає та й каже:

– Це сидітимуть тут, поки шеф не з'явиться. Будуть придиратися! Без «зелених» не поїдуть.

– Що робити? – підвів голову Саша – в очах застиг переляк. Але відповіді не було. – І за минулий рік, певно, перевірятимуть?

– Не сумніваюсь.

– Капець! Скажу, що комп'ютер вийшов з ладу.

– Вони так і повірять. А ти зруйнууй програму – порадив чи то жартома, чи всерйоз Марко.

– Та ти шо!

– Ні, краще сховайся.

– Куди? Уже не встигну. Вони зараз будуть тут!

Саша явно панікував. Напруга наростала. Він підхопився,

ходив сюди-туди, робив незрозумілі рухи, видихав важко повітря. Потім наблизився до дверей, почав дослухатися: що там діється. Видно було, як руки його тремтять.

– Певне йдуть... Йдуть! – прошепотів. Умить кинувся до столу і завмер.

Двері розчинилися навстіж – на порозі постала секретарка Оля. Обличчя в неї світилося, як вранішнє сонце, що тільки виглянуло з-під землі.

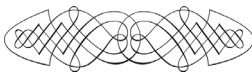
– Туристи! І вже, мабуть, п’яні...

– Де вони?

– Поїхали...

– О-о!!! – тиша тріснула від вигуку Марка.

Саша наче вкляк, дивився на Олю і не розумів її слів, хотів, було, підвестися зі стільця, але не зміг. Тіло наче закам’яніло. Нараз ударив долонями по столу і засміявся голосно, ніби збожеволів.

ПРО ЩО СОНЦЕ ПРОМОВЛЯЛО

Боже, яка то втіха бачити голубе безмежжя осяйним і чистим, коли гуляють у ньому невловимі вітри, біжать невідь куди білі, недоторкані хмарини. Вільно і просторо їм, бо ні початку, ні кінця синій течії. І земля, і дерева, і ми в ній – плинемо у просторі у безмовну вічність.

А як зорі зійдуть, і місяць золоті ріжки встромить у голубе диво, засміється, затче світ своїм сяйвом, невимовно гарно стає у тій недосяжній глибині. Зачарована тою красою земля вмить завмирає, затихає вітер, ховаються хмари – все впадає в диво-сон. І сяють тоді тисячі невідомих сонць, що народжуються повсякчас і гинуть у синій течії.

О синій океан безмежжя, вічна загадка, недосяжна мрія і неперевершена краса! Сині очі наші і синє полум'я думок – все в тобі тоне...

Але сьогодні та краса оповита димом, засіяна смутком...

На заході велике згарище. Сонце, пробите кулями, кровить, котиться роз'ятрено по землі, обпалює тим багрянцем ліси і луки, заглядає в озера, п'є спрагло воду, перестрибує рудки і, сховавшись в очеретах, нараз засинає на синій подушці туману. Горнутья до нього стомлені хмари, горять тисячами барв. Висвітлюється тонкою смужкою обрій і поволи гасне. А в заплавах та густих лозах, як перед грозою, залягає оманлива тиша...

Снується дрібний морок. Десь далеко в полі горять скирти...

І над всім тим – зчорніла безодня.

Чути поодинокі вибухи на околиці лісу. Котиться відлуння. Село Вільшане вдивляється в тривожне небо, кожна жива душа жде чогось з острахом...

Береться уже за північ, а Настя все ще сидить, схиливши

голову, на призьбі з братовою Хотиною, оселі яких зовсім поруч, притаєно вдивляється в сполохану ніч, дослухається звуків, які долинають із яру. «Невже знову повернуться?» – снується страхітлива думка. Її юне обличчя досить сумне, помітно змарніле від безсоння. З-під хустини вибилося на чоло пасмо русявого волосся, голубі пригаслі очі ніби поси-віли в сутінках.

Ще вранці, було, Настя вискочила надвір і вжахнулася від побаченого. За ці два роки жодного німця не уздріла, одні поліцаї нишпорили по дворах, а це вночі неждано-негадано заповонили всеньку вулицю. І вели себе незвично, все робили похапцем, якось метушливо, були вкрай розгублені, не реготали як першого разу, а тільки сердито перегукувались. І дуже швидко покинули село.

Затим загриміло небо, затремтіли шибки у її хаті, а на узліссі крізь чорний дим вихопилося полум'я. Кілька годин вчувалися вибухи на околиці села, не змовкала кулеметна тріскотня, рев двигунів, панічні вигуки. То німець, поспішно відступаючи, наткнувся у лісі на партизан і тепер кидався сюди-туди, як миша в пастці, щоб якось прорватися.

І коли вдень летіли назад перекошені, з вибитим склом, без кабін німецькі вантажні машини, тягли одна одну на тросах, везли побиті мотоцикли, солдати були змучені і голови їхні, забинтовані якось кумедно, звисали, то Настя, дивлячись на них у вікно, мимоволі усміхалась, притаєно раділа. І дивувалася, що немає в неї до цих чужинців ніякого жалю. Навіть кортіло дорікнути їм: «Ну що, скуштували нашого хліба? Легко дихається у наших лісах?» Вона по-своєму розуміла і вірила в те, що на світі ніякі злодіяння не проходять безкарно. І що той, хто приніс людям такі нестерпні муки, обов'язково понесе кару. Проклянуть його нинішні й прийдешні покоління.

– Не пускай, Насте, хоч дітей на вулицю, бо німці зараз злі... – застерегла Хотина після довгої мовчанки. – Чула, за Снов'ю спалили кілька хат...

Настя перехрестилася.

– А я збираюся завтра в Забутне, – похвалилася. – Хочу до

корів навідатися. Це ж моя черга. Як оце його дітей кидати?.. – глянула розгублено на Хотину.

Але та не встигла їй на те нічого сказати, дати якусь пораду. Побіля її сінець застугоніло, то підхопилася вмить і гайнула до свого обійстя.

Настя ще довго сама тамувала невимовну досаду. Все думала про свого чоловіка Павла, від якого за два роки не отримала жодної вісточки.

І тільки під ранок, коли вибухи вщухли, і руді дими потяглися високо в небо, підвелася і зайшла до хати...

У темряві зупинилася біля дітей, що покотом лежали на дерев'яному полу, легенько пересунула одинадцятирічного Грицька, бо той накотився на середульшого Славка, вкрила ковдрою з домотканого сукна найменшого Сергійка, якому виповнилося тільки півтора року, поцілувала всіх трьох, за тим довго молилася перед образами, перевірила чи замкнуті двері й нарешті лягла.

Тільки на мить закрила очі – і лупнула. У вікнах жеврів одсвіт неба. Хтось ніби заглядав синіми очима в хату. Настя сповзла тихенько з полу, щоб не побудити дітей, вмилася, як завжди прочитала перед образами «Отче наш» і вийшла надвір. Прислухалася, боязко виглянула за хвіртку. Після вчорашніх подій на кутку вчувався незвичний спокій. Спорожніла вулиця від чужинського чобота ніби завмерла в чеканні чогось не передбачуваного. «Бач, щезли за одну ніч... І поліцаї з ними втекли як погані пси. Отак відмучили. Це ж сьогодні Михайлове «Чудо», – згадала Настя. – Рівно шість років у мене родився Славко. В цей день я ніколи не робила, а цього разу треба гріх на душу брати», – важко зітхнула.

Постояла ще трохи якась розгублена серед двору – не хотілося залишати домівку напризволяще – відтак обійшла Омелькове обійстя і опинилася за городами. «Я швидко. Сюди-туди...» – подумала. І подалася стежиною, що ледь проглядалася у густій некошеній траві. Була вона в широкій сільській спідниці темно-синього кольору, вишитій кофтині з короткими рукавцями, босонога, з відерцем у руках. Очі

припухлі, голубі, мов глибокі озерця. Волосся русяве, гладенько зачесане і закручене на тім'ї. І вся її струнка постава підкреслювала непохитну волю і жіночу погорду. Ці два роки поневірянь, в які кинули німецькі посіпаки, не зламали її, не похитнули віри в те, що рано чи пізно зло відступить.

Вискочила на луки і враз відчула в душі якусь тривогу, оглянулася.

Під густою кроною в'яза, що вже побагровів від осінніх дощів, проглядалася пошарпана війною її хата: вибиті шибки, не білені уже два роки стіни чорніли здаля, як рілля. Світився, посічений осколками, причілок солом'яного даху. Довкола інші оселі – притуманені і безпорадні – тулилися на кутку одна до одної, як сестри. Їх, як і людей, об'єднувало спільне лихо. Далі виднілися обвуглені стовпи погорілих осель – руді димарі впиралися в саме небо. З відстані все село її Вільшани було, як на долоні. І трохи дивним видавалося його розташування. Можна було подумати, що воно викараскалося колись із цих заболочених луків на горбок на хвилю, щоб зігрітися на сонці, та й зосталося на ньому навіки, приросло до землі розлогими вербами та садами. Уже кілька століть так і стоїть – з півдня, куди пнуться убогі хатки, видно скрізь поле, порізане глибокими ярами, з півночі – заливні луки, що підступаються до самих городів, усіяні маленькими озерцями, заплавами та рудками, де розкошують очерета, осоки та густі трави, ростуть молоді ліси.

«Боже, як тут усе змінилося, пригасло, наче зачаїлося в своїй скорботі. Чужинець не тільки поруйнував наші оселі, а й потоптав трави, випалив ліси, понівечив землю. Куди не глянь, чорніють урвища від бомб та снарядів, лежать вивернуті з корінням дерева, мертві птахи. Чи заживуть коли ці рани?» – заболіло Насті.

Йшла так хутко – босі ноги горіли аж до литок. Вона взагалі не вмiла ні ходити, ні робити повільно. Було, жінки стомлені плентаються з поля, балачки ведуть, а вона далеко попереду. Поки ті дійдуть до села, то Настя вже й вдома наробить-

ся. І зараз поспішала – наче б одна нога тут, а друга там, у лісі.

Вересень уже підфарбував кущі ліщини, позолотив молоді одинокі берізки, котрих ще діти не встигли зрубати на дрова. Уціліла і калина на узбіччі, то червоніла яскраво – наче увібрала в себе кров людську, пролиту з давніх-давен на цій землі. У долинах уже білили, як рання сивина вдів, осінні тумани, і погойдувались у тривожній тиші, наче козацькі курені, почорнілі копиці торішнього сіна.

За лугами синіли мовчазні ліси, принишклі під тягарем війни. На заході – втаємничена Мартоновщина, де ще й досі після вчорашніх подій вирувало полум'я, ближче до Снові – діброви та березові гаї, які ніби біжать попід нею услід за течією, часом видивляючись у чисте плесо, коли весняна повінь підмиває їм коріння. А за обмілілою зовсім річечкою, притокою Снові, «Кричалкою», яку німці нанесли собі на карту, бо в давнину була судноплавною, завмер густий і дрімучий вільшаний ліс з дивною назвою – Забутне.

Настя, що бігла майже всю дорогу сюди, нараз зупинилася на узліссі, підвела очі – і обімліла: сонце, що тільки зійшло, ховалось на обрії за жовту хмарину і тремтіло в блідій небесній аурі, як полум'я свічки. Довго не могла зрушити з місця. Відчула: воно в скорботі. «Якась печаль буде», – прошепотіла.

До сонця у Насті було своє особливе ставлення, в чомусь, можливо, міфічне, а разом з тим надто святе... Сприймала його як живу космічну істоту, як джерело любові і найбільший Божий дарунок людині. А ще вважала його провидцем земних подій. Завжди приглядалася: як воно сходить, як світить і як на спочинок іде. Сховається у хмари, десь там блукає, до землі не хилиться, не гріє її, значить журиться. А як зблідне, обведеться жовтими колами, то гнівається. І вже гуляють вітри, холодом проймають кожну рослинку. І коли виплачеться чи від образи людської, чи так від чого, виллється хмарами сліз на землю і знову весело засміється на небі, то вже таке щедре, так гарно зігріває земельку, так ласкаво заглядає до Настиної оселі. Весь світ відразу степліє, оживе. І така радість від нього. І думала не раз Настя: «Онде сонце

безмовне, тихе, а скільки тепла в ньому, ласки до всього. І не зміряти глибини почуттів його, і не досягнути тої любові, що в ньому коїться. Гріє воно земельку, вигойдусє в своїй сонячній купелі, як дитину. І вона воскресає».

І свої почуття жінка по сонцю звіряла, бо ніколи не говорила Павлові слово «люблю». А тихо, безмовно, як і сонце, зігрівала душею його душу, світ, в якому вона існувала. Бо те тепло було однаковісіньке і до чоловіка, і до дітей, і до квітів, до всього того, що висаджувала на городі шоліта. Не було в Насті за плечима ні технікуму, ні інституту, певно, не знала, що таке синтез і багато чого іншого, але розуміла, що в кожній рослині тече кров сонця. І сіяла та висаджувала на городі всеньке тільки тоді, коли сонце, на її думку, горнулося до землі. Бо знала, як посадиш в інші дні, то не зійде або зогниє на корені.

Для Насті схід сонця – то диво. І тільки вона могла помічати в ньому переміни: коли воно сміється на небі і коли сумує.

Уже перед самою війною, як її чоловік порався біля бджіл, вона озвалася: «Павле, ось глянь на сонце!» Той підвів голову, глянув на схід, але там так нічого й не помітив. А Настя дивилася і з очей капали сльози. «Ти чого?» – здивувався. «Сонце плаче... Якесь лихо буде...» – мовила тихо і пішла в хату.

І тепер побачила в ньому той самий образ, що й перед війною. «Може, з корівкою що сталося?» – спалахнула думка. І на душі озвалася тривога.

Усе ще важко дихаючи, бо бігла всю дорогу, зайшла в гушавину, прислухалася, але нічого не чула, крім власного серця. Воно гупало в її грудях, як важкий молот. До втоми додавався страх. На перший погляд тихо і якось сумно було в лісі. Між старезних вільх, у густих заростях червоної бузини і малини блукало кілька десятків корів, яких переховували вільшанці тут від німців. Ніхто ними не опікувався ні вдень, ні вночі, тільки інколи приходили сюди жінки і здоювали молоко на землю, щоб не перегоріло.

Ступила кілька кроків. Майже поруч побачила корову сусідки, яка стояла побіля вільхи і дивилася на неї розгубленими очима. Озвалася, підійшла ближче і, погладивши під

шиєю, почала доїти. Нараз зовсім недалеко пролунав постріл, потім ще два. Ліс сколихнувся, прошумів тривожно і завмер в очікуванні. Настя підхопилася, уклякла, постояла кілька хвилин, прислухаючись, – довкола було тихо. Тоді кинулася йти до іншої корови і, спіткнувшись об сухе паліччя, впала. Молоко з дійнички вихлюпнулося, розтеклося у траві. «Так розбрелися по лісу! Чи знайду я свою?» – задосадувала. І, незважаючи на біль у коліні, підхопилася. Розслаблятися не було коли. Душа рвалася додому, бо лишила дітей без нагляду. Замкнула на ключ, але ж розуміла, що коли прокинеться, то сидіти в хаті не будуть. Вчора вона весь день не випускала їх надвір. Бо німці, побиті партизанами, сунули через село лавиною. Обличчя перелякані й злі. До темна не вщухав гул і гвалт на вулиці. А потім зникли, наче їх корова язиком злизола.

«Добре, якщо всі покинули село. А коли ні?» – закрадався страх. Вона вже здоїла кілька сусідських корів прямо на землю, шукала своєї, але натрапити на неї ніяк не могла. Забрела у гушавину, у самі хащі, покликала: «Лиска, Лиска!» Але корови не було видно. «Де вона запропастилася? Таки щось сталося..?» – вкотре підступилася думка. На мить уявила невеселе сонце, яке шойно бачила на сході, – і серце затремтіло.

Хотіла ще далі пройти лісом, ген аж під Слободу, та нараз спинилася від раптового вибуху, що пролунав десь під селом. «Знову німці!» – пройняв її жах. Якусь мить стояла розгублена, не знала, що їй робити: додоювати корів чи повертатися в село? Та черговий вибух і кулеметна тріскотня розвіяли всі її вагання – подалася поспіхом з лісу.

Йшла навпростець, обдираючи голі литки до крові об сухе галуззя. Коли опинилася на узліссі, то підступилася до пагорба, що здіймався над Кричалкою, і хутко здерлася на його вершину, щоб глянути на село. В небі над Вільшанами спалахували якісь дивні вогні і миттєво згасали, праворуч, убік Мартоновщини, де ткалася рожева імла, пролунало кілька пострілів. Нараз Насті вчувся знайомий свист, і відразу два

снаряди розірвалися прямо в центрі села. Завирував густий дим, полум'я охопило кілька хат.

Настя побігла лугом, не відчуваючи під собою ніг. Такою розгубленою до розпачу жінка за ці два роки окупації жодного разу не була. Навіть тоді, коли Павло прощався з нею, йдучи на фронт. Інтуїтивно відчула, що горить її хата. «Боже, Боже, що мені робити!?» – рвалося серце на частини. Пересохлі її вуста жевоніли молитву за молитвою. Вона просила Бога, Матір Божу і всіх святих відвернути те страшне лихо, що вже дивилося їй в очі.

Уже бігла надмір своїх сил, уже задихалася, обливалася потом, голова горіла, серце в грудях задихалося. Відчувала, що ось-ось утратить свідомість, однак не спинялася. Стежки в лузі не бачила, навіть не відчувала її – летіла навмання через болітця та рудки, плутаючись часом між купин та сухої осоки. До села вже – як рукою подати. Сумнівів у жінки не було – горіла її хата. Під широкою кроною дуба паленіла заграда. Там вибухало раз по раз полум'я і язики його пронизували густий чорний дим, що здіймався високо в небо, огортав вранішнє, зовсім безпомічне сонце. Настя бачила, як те полум'я шаленіло, розросталося на весь куток, гарячими хвилями котилося прямо на неї. Уже відчувала те полум'я в очах, всередині – наче горіла сама в ньому. Жах скував їй груди. Від думки, що діти zostалися в хаті і їй несила будь-що змінити, в голові потьмарилося, і вона впала... З дійнички, яку весь час тримала при собі, вилилося біля ніг молоко на стежку. Хотіла відразу підвестися, але не змогла. Навалилося на неї щось надто важке, в очах зблиснув золотий усміх сонця і згас. Тіло зробилося кволе, земля гойднулась – і Настя ніби кудись попливла... І враз перед нею постав Павло. Уява вихопила ту мить з пам'яті дворічної давнини, коли він ішов на фронт...

Довгою вервечкою тягнуться підводи за село. Павло іде поруч воза: вимальовується смугле обличчя, сірий картуз, карі очі, в яких застиг тугий смуток. Такий, як його Настя бачила востаннє. Ось уже крайня хата, він зупиняється, підхоплює Славка, цілує в чоло тричі і ставить на землю. В

якомусь пориві обіймає її, Настю. Вона тулиться до грудей, тремтить уся. Гарячі сльози заливають обличчя, у серці невимовний біль – не може мовити й слова. Павло поспіхом цілує її мокрі очі, розчулені вуста, коси. «Мені пора... Бережи дітей...» – чує його голос. У грудях щось обривається. І дзвін – як зойк. Його звук розпливається, відлунує десь у грудях. В холодній задумі пливають дерева, імлістий простір розмиває тінь чоловічої постаті. Пече доторк Павлових губ, сумний погляд у пітьмі. Раптом перед очима засвічується велика заграва і бачиться на ній образ Божої Матері, яка веде трійко її діток через полум'я сонця. А вслід ступає Хотина...

– Хотино, Хотино!.. гукає Настя, а голосу нема. То тільки озивається її серце.

Нараз ніби прокидається від сну. Жахливі думки про дітей спалахують миттєво і кидають її в розпач. Дивний вихор підхоплює жінку на ноги: очі проймає червоний жак. Значить не помилилася... Горить її хата... Але вона тепер має силу і буде бігти до кінця. Навіть не чує, як б'ється серце, ніякої втоми. Дух збурує її тіло. Нічого не бачить, крім полум'я. Чує, як готить воно в скронях, озивається нестерпною розпукою в серці. Награється перед нею, палить обличчя. Здається горить увесь світ. Тільки б устигнути... Тільки б... До села так близько. Ось уже і Сажалка, вода чорна в ній. Стежечка знов загубилася. Куші та пеньки. О, Боже! Він не залишить її в самоті. Ще трохи – і добіжить, знищить те полум'я, розвіє чорний дим, що звівся, як чорний ворон над її оселею, заткав голубе небо і сонце. Вона накриє те полум'я собою, щоб більше не бачити його ніколи...

Ось воно простягає свої вогняні руки в небо, розпускає червоні коси над Вільшаною, стелється сивиною в садах. Воно живе те полум'я. Уже видно, як дихає своїми гарячими легенями, несамовито росте, шириться і забирає з собою в небуття все довкола – убогі хатки, дерева і перелякані людські голоси...

• *СПОГАДИ* •

ПАХНЕ ЛЮБИСТОК І М'ЯТА

Людина, що приходять у цей світ, з перших днів стає складовою свого роду (як не розривне кільце), яке долає шлях з минулого в майбутнє. Вона не може існувати поза родом, бути сама по собі, як не може жити гілочка окремо від дерева, як не здатна зеленіти крона без коріння. Її генетична зав'язь на родинній гілочці з'являється у певному фізичному середовищі, серед оточуючої природи, де кожне деревце, батьківська хата, стежинка, голоси птаства, подих вітру, вчинки рідних і близьких стають для неї невід'ємною складовою роду, пам'яті. І саме через це приходять з часом розуміння себе як парості на кроні родового дерева, усвідомлення неперервності й спорідненості родів, що робить людину приналежною до етнічної спільноти, нації.

Недарма давній український звичай зобов'язував кожного знати свій родовід до сьомого коліна. Історія одного родоводу – то часточка історії всього нашого народу, де проливається світло на життєві реалії відповідної епохи, воєнні та соціальні потрясіння, де простежуються економічне тло, господарська діяльність, промисли і ремесла, побут, мова, традиції, де зберігаються свої звичаєві правила, норми етики в межах роду, афористичні вислови, перекази, легенди.

Драматичні та трагічні події у житті моїх предків, які пережили у XX столітті суспільні зміни, кілька війн і голод, виходять за межі однієї родини і набувають загальнонародних. Це і спонукало мене винести на суд читачів розповідь про свій родовід.

Коли починаю думати про своє село, уявляти його, згадувати дитинство, то навіть найтяжчі повоенні роки не видаються мені похмурими, а казковими і світлими. У моїй уяві те місце, де пройшли дитячі роки, завжди асоціюється з бать-

ківською хатою і лагідним маминим голосом, який долинає до мене повсякчас. Я ніколи в житті не забуду ту неповторну природу, котра оточувала наше обійстя, плекаючи в моїй дитячій душі відчуття гармонії та краси світу.

Це і околиця, яка щовесни заливалася водою, а влітку заростала верболозом, і поле на пагорбі з вітряком, з глибокими ярами та лісосмугами, де я блукав маленьким ледь не щодня у пошуках чогось їстівного, а то й просто ради цікавості – все воно надто дороге. На тій околиці завжди під осінь виростали, як гриби, копиці сіна, потім з'являлися стоги, зеленіла отава. Це зі сходу та півдня. А на захід та північ від села слалися розкішні луки з безліччю рудок та боліт, на яких у ті роки ріс очерет та осоки, водилося сила-силенна різних пташок. Луки оточували дрімучі ліси. Їх назви й досі в моїй душі бринять, як музика: Мартоновщина, Дирчинське, Забутне... Синіють вони в моїй уяві за селом, мов далекі гори, навіюють щось нерозгадане, втаємничене. А попід тими лісами текла вузенька річечка Снов – найчарівніша, як мені видається, з усіх, які тільки знав. І озерця довкола неї, і всі стежки до тих незабутніх берегів так багато разів сходжені мною не стерлися в пам'яті, не зникли безслідно, а досі бачаться такими ж замріяними і привабливими. Підлітком я збирав у полі гнилу картоплю, колоски, у лісах – суніці, гриби, заготовляв дрова. Ходив щонеділі до Снові, де рвав щавель, купався та вудив рибу.

І хата наша з глиняною долівкою, прогнутою балкою біля печі, яку мати на зиму обставляла очеретом, щоб східні вітри не видували стіни, бачиться просторою мені й світлою, в яку щоранку заглядає вранішнє сонце, і такою ж казковою, як усе, що оточувало її. Від вулиці маленький хлівець, якого ще до війни батько зліпив, повіточка біля сінець і високий рундук, на якому любила відпочивати мати. На городі, який вона старанно кожного року обробляла, ріс дуб велетенських розмірів, ближче до хати – стара яблуня-антонівка, груша-сахарка, – смачніших плодів я не їв за своє життя, – шовковиця, під вікнами бузок і квіти жовті й такі високі, що ледь не до стріхи сягали. Дуб почувався розкішно понизу, оточений вишняком. По його стовбуру від самої землі кучерявилось густе гінке

гілля. Воно було таке густе, що в будь-який дощ можна було сховатися, щоб не намокнути. Такого товстючого і стрункого та високого дерева я не бачив у своєму житті. Один був на все село. Я міг сховатися у його гіллі і виспівувати там голосно, як пташка, цілісінький день, міг видряпатися на самий вершечок і дивитися вдалечінь – з нього все видно було, як на долоні. Здавалося тоді, що стоятиме він вічно. Але дерева, як і люди, умирають передчасно. Під час грози, коли я сидів біля вікна і дивився в сад, блискавка влучила у верхівку дуба. Тріск був надзвичайної сили – і в одну мить кора розлетілась на кілька десятків метрів довкола. Після чого дуб порудів і всох.

А поруч з хатою, як вийти на город, височів запустілий горбик землі, котрий мати ніколи не порала. То було печище – місце, де стояв будинок мого діда по батькові. На ньому лежали залишки битої цегли, проглядалися поржавілі цвяхи, бите череп'я від глиняних мисок та горшків. Улітку на печищі ріс чорнобиль, любисток і дика м'ята, цвіли ромашки та інші польові квіти. Я переховувався частенько на тому печищі – інколи цілісінький день просиджував, вишукуючи для себе якісь цікаві речі. Місце, де стояла дідова хата, для мене було завжди загадковим, ніби приховувало в собі якусь таїну. Взимку, коли східні вітри наносили багато снігу на печище, то печище ставало горою. З усього кутка сходилися до нас діти, щоб покататися на лижах або санках. Гірка видавалася привабливою ще й тому, що город наш стрімко опускався вниз, аж до самої копанки.

Усе це увійшло в моє життя відтоді, як себе пам'ятаю – і розлучитися з ним несила. І зараз, коли приїжджаю у цей, сповнений хвилюючих спогадів, куточок землі, так хочеться знову стати босоногим хлопчиськом і помандрувати росяними стежками свого дитинства. Посидіти в бур'янах, відчути той терпкий запах любистку і м'яти на дідовому печищі, яке так і лишилося найпривабливішою загадкою. Не вдалося мені побачити дідове обійстя, бо зникло воно ще до мого народження під час горезвісної колективізації. Батько теж нічого не розповів – не встиг... І все-таки від матері, двоюрідних

братів та сестер я дещо дізнався про батьківський рід. Багато чого мені довелося почути про діда Веремія (саме так його звали в селі) і від односельців. Та й не тільки від них – навіть у навколишніх селах та хуторах добре знали Ткачів. Розповідали різне – кожний на свій смак. Хвалили діда й гудили. Головне – не було байдужих до його родини. В дитинстві я багато наслухався всіляких небилиць про те, що дід невдало господарював. Лукаві підсміювалися та переповідали одне і теж по кілька разів. Мовляв, часто-густо земля пустувала. Хлопці, сини його, були байдужі до неї, не дуже любили в полі працювати. Нібито поїдуть на клин, пролежать день у холодку, а ввечері, коли повернуться додому, то діда надурять, що все зробили: і посіяли, і заволочили. Поїде Ярема жнивувати, а на ниві... бур'яни ростуть. Або пошле їх у поле, а вони за сокири та на вугол людям хати робити. Любили теслювати – і хлібом не годуй.

Мені, внукові, прагнули втовкмачити в дитячу голову образ діда як щось негативне, чого я мусив соромитися.

Ті, що не мали достатньо своєї землі, а то й не вміли господарювати на ній (пили та байдики били) і робили у Яреми за кусень хліба, не приховували заздрощів та ненависті до діда. Вже як радянська влада відібрала землю в нього, то почали всяку-всячину вигадувати, щоб якось принизити рід Ткачів. Особливо нас, онуків, допікали дідом. Підкреслювали, що ми, мовляв, Веремієві діти – ім'ям дражнили нас: «Веремій, Веремій!» І це мало звучати як приниження. Я почувався від цього незручно, переживав. Хоч що в тому поганого, що я внук діда Яреми, толком не міг збагнути. Відчуття було таке, що мій дід жив не так, як усі, і робив щось нерозумне. Ніби він був якийсь недотепа, простак. І діти його не такі як слід, і внуки. Словом, треба було не гордитися своїми пращурами, а соромитися їх. А то й відцуратися. Це мені боліло. Думалося: чого ж так? Всі вони дуже розумні, а ходили в батраках, злидні пасли тоді й тепер, як вступили до колгоспу. А дід землі мав майже сто гектарів, десятки коней і корів, два вітряки, сад великий, будинок на дванадцять кімнат – один на

все село! То як же він, з їхнього погляду, такий, що нездатний нінащо, досяг усього того? Адже не просто господарював, а ще й примножував своє господарство.

І тільки як підріс – зрозумів, що воно й до чого. Підсміювалися люди злостиві й бездарні та лукаві, які користувалися дідовою добротою. Бо був він м'якої вдачі, людяний. У нього легко можна було вкрати з поля збіжжя, обдурити. А дещо й сам роздавав. Розповідали – одного разу залізли хлопці в сад до Яреми – зирк, аж дід стоїть. Думали, що стане лаяти, то кинулися тікати, а він зупинив їх та й каже: «Ідіть у низок та нарвіть – там кращі яблука». А раз такий добродушний, то, поцупивши щось нагло, можна і покепкувати з діда. Чув від уже старенької жінки, яка ще добре пам'ятала діда, що він, будучи майже сліпим в останні роки життя, перевіряв, як діти господарюють – ото намацає палицею те, що лежить невлад, покличе когось із синів і по плечах, по плечах. Так у мене по-троху вималювався інший образ діда і його родини, якого вже було не соромно.

А про його дітей, моїх дядьків, яких тільки пригод не наслухався. Ними захоплювалися – були хлопці майстерні, гарні на вроду і сміливі. Було, як підуть у сусіднє село на вечорниці – усі разом парубкували – то ніхто пальцем не займе. У своєму селі їх любили і боялися. Дуже були. Особливо дядько Михтодій: сусід розповідав, що коли хто причепиться до нього, то вхопить за пояс, підніме вгору, а тоді кине на землю. І бійка закінчувалася так і не розпочавшись. А що вже веселуни були – на все село. Співали дуже гарно, любили танцювати. Дядько Павло, що служив у фінську війну у кавалерії, годинами навприсядки вибивав гопака. Слава про Ткачів швидко розійшлася ген аж на сусідські села.

*

Дід Ярема вперше побачив світ у невеличкому селі Коноп, що розташувалося у витоках річечки Снові з північного боку. Це сталося десь 1869 року. Батько його, заповзятий трудця, після славнозвісної царської «Воли» у 1861 році, завдя-

ки своїй кмітливості і працьовитості, став швидко заможним. Він, крім праці на землі, займався ремісництвом – виготовляв діжки, меблі, чинив шкіру. Ткацтво теж було любимою справою, особливо для жінок. Зібравши чимало грошей, почав скуповувати землю. Ярема у сім'ї був найменший син (усього прадід Іван мав три сини). Для Яреми, коли той став дорослим, придбав у селі Сахнівка – це на південь від Конотопа, по лівий бік від Снові – 70 десятин землі, допоміг збудувати гарний будинок і засватав йому дівчину Марійку, по батькові Йосипівну, котра була круглою сиротою і працювала у сусідньому селі Дирчин у пана. Той пан удочерив дівчину і сказав: хто мою Марійку посватає, той отримає придане. Марія була з виду дуже гарна: невисока, чорнява, очі карі, веселі. Ярема побачив її вперше біля озера, коли та прийшла з дівчатами лілеї рвати. Відтоді дівчина запала в душу. Заслав сватів – і молоде подружжя перебралося в Сахнівку в щойно споруджений дім. Він розміщувався зі сходу на захід (великими вікнами на південь), мав 12 кімнат, цегляний підмурок, а дах був покритий бляхою. Довкола височіли стрункі ясени. Хліви та амбар стояли ближче до вулиці. Згодом було посаджено сад площею біля гектара, кілька дубів, один з яких дожив до мого часу. Пізніше дід Ярема збудував у кінці села, недалеко від цвинтаря, великий вітряк – такий вітряк «машиною» називали у нашому селі... У нього навертався на вітер не увесь корпус, як у невеличкому млині, а тільки верхня частина – головка з крильми. Придбав реманент та тяглову силу – почав господарювати. Обробити сімдесят десятин землі самому на той час було важко, то наймав сахнівців, тих, що жили бідно.

За короткий час Марія народила Яремі дев'ять синів і одну дочку – майже за повістю Марка Вовчка «Дев'ять братів і десята сестриця Галя». Першого сина було названо Федотом, але той помер на третьому році життя. Олександр, який з'явився на світ через рік після Федота, теж пішов з життя молодим. Служив двадцятип'ятирічним при дворі царя, там нібито зухвало повівся з іконою Божої Матері – вдарив зу-

мисне її ногою – після чого його вразив параліч. Потім родився Іван, а за ним Павло, Михтодій, дочка Мар’яна. Мій батько з’явився на світ на свято Михайла 21 листопада 1900 року. Після нього ще три сини народилися у Яреми – Дмитро, Василь і Леонтій. Усі хлопці, крім Василя і Павла, які були світлі як дід Ярема, вдалися зовнішньо у бабу Марію. Як один, чорняві, очі карі, волосся чорне, смолянисте, міцної статури. І народилися вони один за одним – різниця між Іваном і наймолодшим Леонтієм рівнялася десяти рокам. Іван довго не одружувався, то всі разом, як уже говорив, парубкували. До своїх дівчат, сахнівських, на вечорниці рідко заглядали, щось їм було не до душі. А як тільки вечір – білі сорочки понадягають, чорні чуби позализують так, що аж блищать, і через приснов’янські луки майнуть на сусідські хутори. Там більше таємниць і чар. Було, де не з’являться – там і володарюють. Молоді, ставні й заможні – рівних їм не було.

Але почалася революція, яка круто змінила життєві орієнтири. В громадянській війні хлопці активності не проявили. Певно, не розібралися до кінця, що відбувається, не визначилися, які ідеали відстоювати, під який прапор ставати. Ленінський лозунг «Землю селянам» їх не стимулював, бо землю вже мали, а інші кольори були в селі такі мінливі, що справді відразу відгадати їхню суть селянському хлопцеві видавалося не так просто. Хоч були й такі, котрі переходили з-під одного прапора під інший, залежно від того, хто в селі правив бал.

Ткачі в цій ситуації мали власну політику і тактику – оберегали батьківське добро від усіляких банд, що, як гриби, почали з’являтися, коли запанувало безладдя. Об’єднавшись з синами Максима Белашки, які жили по сусідству, вартували біля своїх обійсть. А охочих пограбувати заможного Ярему виявилось багато – наривалося кілька озброєних банд. Та хлопцям удалося вберегти свої оселі від пограбувань. Однак знайди, що замаскувалися під більшовицькі лозунги, все ж позбиткувалися над дідом Яремою. В той час, коли не було

вдома синів, вони вдерлися в дім, вимагали гроші та золото, нищпорили по кімнатах, але так нічого й не знайшли. Бо дід тільки почув про початок революції, то відразу гроші, які мав, поклав у банк, а цінні речі і книги (у нього була велика бібліотека), як згадував дядько Іван, закопав десь у клуні, без участі дітей. А де саме – сказати нікому не встиг. Вивели його тоді бандити в сад, роздягли до білизни і, поставивши під грушу, обличчям до стовбура, зробили кілька пострілів, але не в Ярему, а вгору. Це так негативно вплинуло на нього, що відразу важко захворів і незабаром помер.

Після громадянської війни, коли встановилася радянська влада на селі, землю дідову було відібрано і розподілено між бідняцькими дворами. Однак будинок не конфіскували, як не дивно, і хлопці продовжували в ньому з матір'ю жити. Проте без господаря він помітно спустошувався, господарство занепадало. Та й господарювати не було на чому. Землі вже не було. І хлопці, певно, не вельми за нею журилися. Маючи неабиякий хист до теслярства, як дар Божий, вони залюбки кохалися у сродній праці. «Ткачі – майстерні хлопці», – такі чутки розходилися ген аж на довколишні села. Вони, як справжні професіонали, робили все – хати, печі, вітряки, вози, у яких можна було воду возити, сани, навіть меблі, такі як шафи, комоди. У цій справі не було їм рівних у селі. І коли почалася колективізація, а ті, що об'єдналися в колгосп, не мали достатньої кебети змайструвати ні воза, ні саней, то просилися на навчання до Ткачів, які не поспішали в спільне ярмо. Майже у всіх конфіскованих вітряках мірошникували Яреміні сини, бо господарів було заслано до Сибіру, а голова поняття не мала у тій справі. Хлопці не цуралися веселої компанії, любили покепкувати один з одного, зі своїх друзів, розповісти якусь цікаву пригоду. І вдосталь, як уже писав, наспіватися. А Василь, молодший брат мого батька, ніколи не розлучався з гармонією. Їде в поле – і вона на возі лежить, іде на гулянку – розтягує міхи.

Перед початком колективізації брати почали одружуватися. Наче змовилися, один за одним сватали хуторських дівчат,

поселялися з молодими дружинами у батьківському домі в одній із кімнат і починали господарювати окремо від бабусі Марії, яка вже на той час дуже ослабла. Першим оженився Іван, його Ганна – висока, русява дівчина – шістнадцятирічною переступила поріг свекрухи. Привів у батьківський дім собі дружину і Павло – Мотрю, що приїхала вчителювати в село з Тернопільщини. Дядько Павло вельми любив її, а коли вона при пологах померла (ї дитина), то дуже переживав, не женився, прожив майже все життя сам. Потім одружився Михтодій, а за ним – мій батько. Це відбулося в 1929 році. Батько був чорнявий, середнього зросту, проте засватав дівчину русяву – Ганну Зубок, котра жила в сусідньому невеличкому селі Кам'янці і теж привіз її у батьківські хорони, де мешкали з сім'ями старші брати.

*

Село Кам'янка, що за два кілометри на схід від Сахнівки, так ніби вискочило на узгірок і розгубилося – довкіл поля, порізані дорогами та глибокими ярами. Тільки з півночі підступився до села вільшаний ліс, що зветься Буданове, і пролягають аж до Сахнівки луки, де випасують і нині кам'янці всіляку худобу.

На узвишші села тулилося тоді – від шляху, що проліг від Сахнівки до Березного, – не дуже показне, але з розкішним садом обійстя Зубків – Марка та Варки.

Моїй матері, яка була найстаршою у родині, випало дев'ятирічною дівчиною господарювати по дорослому, коли дід воював з фінами. Возила з матір'ю хліб з поля, випасала коней на луках, навіть ночувала біля них. Ще змалечку почала вишивати рушники, бо мала неабиякий хист до цього заняття. І не копіювала, а сама створювала малюнок на полотні. За цією справою на вечорницях любила співати. Голос у неї був дзвінкий, захоплюючий. Таким він зберігся у розмові до старості. Ось тільки по війні ніколи вже не співала – жодного разу не чув. Та й сама вона, лишившись вдовою, змінилася – стала дещо покірною і розгубленою, наче пташка,

якій обпалили крила. Проте родинні традиції свято берегла. В її мовленні часто побутували застарілі спільнослов'янські слова, такі як КРОСНА (верстак для ткання), ВОЛОК (хутір) та слова, що відрізняються від літературних місцем наголосу, наприклад: гарба, граблі, сапа, сірники, у печі. Любила вживати слово АДАЛЕ, в значенні НАРЕШТІ. Однак в її вимові не вчувалося діалектизмів, запозичених з білоруської мови, що характерно було багатьом сахнівцям, які переважно потрапляли у село (найбільш жінки) з хуторів, що гніздилися по той бік Снові. Говірка матері була ближчою до південних, ніж північних районів Чернігівщини. Дуже м'яка і ніжна, наче подих степового вітру. Такою ж мовою говорив дід Марко і його брати та сестри, які успадкували її від своїх батьків. А ті – від далекого пращура, що прибув на Чернігівщину з Запорозької Січі.

Мати гордилася своїм козацьким походженням. Казала не раз без будь-якого натяку на жарт: «Вище голову, сину, ти ж козак у мене». Мала гарячковий характер, сильну волю, що допомогло їй вижити у повоєнні роки.

У молодості все горіло в неї під руками. Особливо якась втаємничене було ставлення до коней – любила їх чи не найбільше з усіх домашніх тварин. Ще в дитинстві гарно навчилася їздити на них охляп, то тішилася цим заняттям і дорослою дівчиною. Одного разу чорнявий парубійко Михайло, прямуючи надвечірком до Кам'янки (навідувався у село до дівчини Мані), враз помітив на вигоні дивного вершника – у рясній спідниці та з довгою русою косою. Вражений в одну мить зупинив коня – так відбулося знайомство моїх батьків.

*

Мій дід Марко по матері народився у селі Халявин, що розташувалося з північної сторони Чернігова, у сім'ї Максима Зубка, який мав козацьке коріння.

Прадід Максим та його дружина Горпина виростили чотирьох синів – Марка, Івана, Омелька, Сергія і трьох дочок – Софію, Марію (Машу) і Параску. З Халявина до Кам'янки

вони переїхали, коли діти були майже дорослі. Тільки Софія лишилася у Халявині, бо на той час уже вийшла заміж. Та й решта їхніх дітей після переїзду не довго трималися батькового обійстя – хлопці почали одружуватися та будувати собі окремі помешкання. Мали б спокійно господарювати, але вже започаткувалися події 1905 року, відтак почалася Перша світова війна, а згодом – революція.

Тут мені хочеться дещо ширше розповісти про сестер і братів дідових. Софія, як уже писав, вийшла заміж у Халявині, там і прожила все життя. Марію засватав хлопець із Сахнівки. Там вона прожила нелегке і довге життя – померла у 90 років. Не буденною доля виявилася у найменшій дідової сестри Параски. Дівчина закохалася в хлопця, але він не відповів їй взаємністю – одружився на іншій. Зболене серце шукало розради, і Параска зважилася, як для дівчини сільської, на відчайдушний крок. Не порадившись із рідними, нікому не повідомивши про свої наміри, на початку буремного 1917 року подалася з дому в пошуках щастя. Опинившись у Криму, закінчила там медичні курси і влаштувалася працювати медсестрою в Феодосійську лікарню. Там зазнайомилася з братом Леніна, який на той час працював лікарем у тій лікарні. Включилася у революційну діяльність: ходила на нелегальні зібрання більшовиків, розповсюджувала листівки, прокламації. Під час громадянської війни рятувала від смерті бійців-революціонерів, хворих на тиф, яких денікінці полонили і тримали в кошарі, не подаючи ніякої допомоги. Разом з подругою, теж медсестрою, пробиралася вночі до кошари. Там відшукувала ще живих і перетягувала на собі до лікарні, де хворі під наглядом брата Леніна лікувалися. Опісля і сама захворіла тифом, облісіла. Заміж не ходила. Пізніше закінчила робфак, захистила дисертацію по коксагізу. Жила і працювала в Мінську, там і загинула трагічно на 87 році життя.

Рідний брат діда Марка Омелько під час Першої світової війни потрапив у полон до Німеччини.

Після визволення у 1918 році з полону не осів у рідному

селі, де чекала на нього дружина з дітьми, а став учасником буремних подій. Воював у лавах Української армії, у полку Шаповалова, відстоював самостійну Україну. Вступив у партію есерів, пізніше – у комуністичну, але через деякий час його виключили. Долучався скрізь до українського питання. Під час колективізації повернувся у Кам'янку, як констатували компетентні органи – «українським націоналістом». Тут, у селі, проявив себе активістом, один з перших подав заяву у колгосп. На присадибній ділянці розбудував хату, посадив сад. Але кедебісти не викреслили його зі своїх списків. Під час голоду в 1933 році Омелька заарештовують, потім виключають з колгоспу та конфіскують майно. Проте через деякий час відпускають. Писатися знову у колгосп Омелько не став, а влаштувався у Чернігові на роботу. Та про його не забули: через кілька років, як почалася нова хвиля репресій, прийшли уночі...

У «справі» за №4752-й, написаній на 250 сторінках, що зберігається в архівах КДБ, значиться: «Зубок Омелько Максимович народився 8 січня 1886 року в с. Халявино. Помешкання: Чернігів, вул. Петровська, 3. Столяр рембудконтори облвиконкому. Діти: Ніна – 22 р., Григорій – 18 р., Микола – 15 р., Люба – 12. Арештований 16 червня 1937 року». І звинувачення були абсурдні: ніби ним було створено на території Березнянського, Менського і Чернігівського районів контрабандистську повстанську організацію, яка ставила за мету повалення радянської влади. Разом з Омелькою заарештували і групу людей, яких ніби-то завербував він у селі Локнистому, Березному, Сновську та інших селах.

Почалися допити, катування. Як свідчить справа, перші два дні Омелько будь-які звинувачення заперечував, а на третій, коли допитувати почав якийсь Левітинський, уже про все «зійзнався». Його розстріляли 1 жовтня 1937 року в чернігівській тюрмі на основі рішення «трійки» та наказу начальника УНКВС. Ні дружина, ні діти довгий час взагалі нічого не знали про долю чоловіка і батька. В які двері не стукали – скрізь було глухо. Через 20 років, у 1957 році, коли почалася

хрущовська відлига, наймолодша дочка Люба, що жила тоді в Мінську, звернулася листом до генерального прокурора Руденка, аби той допоміг розшукати батька. Дочці відповіли, що Омелька було засуджено і відправлено на Соловки, там помер у 1947 році. А лист її осів у Чернігівському КДБ у справі №4752-й. Діти зробили умовну могилу на кладовищі у його рідному селі Кам'янці, поставили хрест, на якому й досі написано: «Помер на Соловках у 1947 році».

Старша дочка його, двоюрідна сестра моєї матері, Ніна вийшла заміж ще до війни і жила на батьківському дворі. Ми родичалися, завжди ходили одне до одного в гості. У неї був гарний сад, який ще садив Омелько. Підлітком я любив бувати у тітки Ніни тому, що вона не тільки щиро пригощала, а й накладала торбу червоних смачних яблук. Але я нічого тоді не знав про дідового брата Омелька – про все це в сім'ї боялися говорити. І тільки ось тепер, коли Україна стала незалежною, дізналися про його трагічну долю.

Ще один рідний брат діда Марка Іван теж був репресований більшовиками у 1933 році, засуджений і відправлений разом з двадцятидворічним сином (був уже одружений, жив окремо) етапом у Казахстан. Заарештований був 30 грудня 1932 року.

У справі про висилку читаю: «Зубок Іван Максимович, 54 роки, родився в селі Халявино. Дружина Ксенія Михайлівна, 52 роки, мати Горпина Євтихіївна, 80 років. Сини – Павло і Іван, дочки – Марфа і Марія (обидві замужем у Кам'янці і Бігачі)». Зі справи я дізнався, що він мав молотарку, віялку, січкарню, крупорушку. Наймав одного або й двох чоловік постійно, сезонно – 25-30. Тримав худобу: коней 3-5, корів 3-4, свиней 10, овець до 25 голів.

Про висилку клопоталася Сахнівська сільрада (на той час – Ленінівська). У справі значаться прізвища тих, хто одногосно проголосував: вислати негайно, відібрати землю та садибу. І причина була та, що нібито він не сплатив податків та приховував куркульський хліб у ямах. До того ж ліпили йому безпідставні звинувачення: «Зубок Іван, будучи рахівником

сільськогосподарської артіль «Червоний лан», недбайливо ставився до своїх обов'язків, вів розкладницьку роботу». Під час допитів у ГПУ Кам'янець Харченко Денис Зотович засвідчував, що, мовляв, Зубок казав: «Додаткова хлібозаготівля доведе нас до голоду». Інший свідок наводив такі слова Івана: «Працюємо на совітських панів, на панщині було легше». І навіть закидав йому політичні звинувачення: «При ліквідації СВУ (Спілка визволення України) поширювались по селу чутки, що Зубки були членами СВУ». Тут тільки кидалася не тільки на Омелька, а й на молодшого брата Сергія, який воював на боці Петлюри. А в селі діда Сергія чомусь називали гайдамакою. Але він не дожив до репресій, захворів і помер передчасно. Тоді особлива рада при ГПУ від 7 лютого 1933 року прийняла рішення: вислати Івана Зубка з родиною як куркульське господарство етапом у Казахстан на 3 роки.

Повернувся дід Іван з дружиною з заслання перед самою війною, коли йому виповнився 61 рік. Але притулитися не мали де – обійстя їхнє було геть спустошене. Ні хати, ні хлівів, ні клуні – все розтягли колгоспні активісти. Певно, у нього назбиралося багато образи на тих, хто будував радянську владу на селі і привласнив його добро, однак, як згадують односельці, не проявляв якоїсь неприязні. Спорудив невеличку хатину, став потроху розживатися на нове господарство, а за селом уже гриміла війна. Під час окупації гестапо арештувало кількох комуністів-активістів, котрі не пішли на фронт, зокрема і братів Харченків – Дениса і Григорія, які давали брехливі свідчення на Івана Зубка під час його арешту, і всіх разом з полоненими та євреями розстріляли під Березним.

У вересні 1943 року, коли німці покинули село, на околиці між Кам'янкою і Сахнівкою розташувався полк радянських бійців, у якому воював син Дениса Харченка. Солдат відпросився у командира провідати рідних. Сів на коня і за кілька хвилин був дома. Але його зустріла тільки одна мати, обливаючись слізьми. Син, довідавшись від неї, що батька забили німці і почувши ім'я діда Івана, на якого кинула тільки жінка

(мовляв, це він заявив у комендатуру, щоб помститися за минуле), вмить опинився біля його двору. Була четверта година ранку. Постукав у двері, а коли дід Іван з'явився на порозі, то вистрелив у груди з револьвера кілька разів, зіскочив на коня і подався за село.

*

У Марка та його дружини Варки, яку він засватав у с. Рудка (дівоче прізвище – Сапон), народилося, крім своєї матері, ще троє синів – Михайло, Микола і Семен. Вони мали будинок на три кімнати, п'ятнадцять гектарів землі, тримали тричотири корови, кілька коней та пасіку. Дід найбільше полюбляв коней, доглядав старанно кожного, беріг від перевтоми. Але саме з ними йому й не везло. Першого свого улюбленця, в якого всю душу вкладав, утратив свідомо – начебто віддав у жертву Богові.

На початку дванадцятого століття у Сахнівці громадою споруджували церкву. Богоугодні селяни своєю тягловою силою підвозили ліс та цеглу на будівельний майданчик. Дід запряг для роботи найкращого свого коня. Й так старався угодити людям і Богові, що перевантажив його. І через кілька днів кінь осліп.

Мав ще одного красеня, доля якого теж склалася трагічно. Тільки два роки виповнилося Гнідому, як почалася колективізація, і його разом з іншими забрали у колгосп. Там став кінь не «мій», а «наш». Усі прагнули Гнідого запрягти, а доглядати не було охочих. І кінь геть перевівся, ледь переставляв ноги. Поминули роки, прийшли німці – люди розбирали колгоспних коней, кому що дісталося, а Гнідого ніхто не схотів брати, такий був ледачий. Тоді він вийшов з кошари і поплентався до дідового двору – став перед ворітьми і голосно заіржав, певно, пригадавши щасливе дитинство. Дід Марко завів Гнідого в хлів, став доглядати, як і раніше, але відходити його не встиг... У 1943 році німці, поспішно відступаючи і загнавши свого коня, забрали з двору дідового і він упав за кілька кілометрів від Кам'янки.

Дід Марко був людиною освіченою, віруючою. Мав бага-

то книжок як світських, так і церковних, ікон різних. З Євангелієм не розлучався. Мав їх кілька. На одній, яку привіз додому з фінського фронту, засвідчив своє козацьке походження на титульній сторінці: «Це Євангеліє Зубка Марка Максимовича, з п'ятого стрілецького полку, козака». Люди вважали діда провидцем і йшли до нього за порадою в екстремальних ситуаціях. Розповідали, що коли розпочалася війна, то Марко вийшов з Євангелієм на вулицю, довго молився, потім глянув на присутніх і сказав: «Німець буде розгромлений. Мої діти повернуться з війни додому...» І не помилився: всі троє синів лишилися живими, хоч випало кожному нелегке випробування.

Ще на початку війни він переселився в невеличкий зимівник, що раніше збудував у саду для бджіл, переніс туди ікони і книги, де молився щиросердно Богові. Мати навідувалася з Сахнівки до нього частенько. Коли було не зайде – читає Євангеліє. Їй кортіло щось почути від нього про мого батька, хотілося, щоб він втішив зболену душу, а дід дивився їй в очі і мовчав. Тільки завжди нагадував: «Молися Богові, доню...» А про синів своїх – Михайла, Миколу і Семена – говорив не раз, що вони живі й повернуться додому. Але ні Перемоги, ні синів своїх із фронту не діждався – помер у січні 1942 року, коли стояли надто люті морози.

Його найстарший син Михайло (мій рідний дядько) потрапив у полон у кінці 1941 року, перебував кілька місяців у польовому концтаборі на території Білорусі разом з моїм батьком та кількома сахнівцями. Полонені організували втечу, до якої приєднався і дядько Михайло. Втеча вдалася – вночі він постукав нам у двері. Мати, що саме гнала з сусідкою горілку, розгубилася – село було окуповане німцями. Вийшла в сіни і впізнала його по голосу. Дядько розповів, що бачив мого батька, розмовляв з ним, коли стояли разом з кружками в чергу за баландою, зізнався йому, що на світанку збирається тікати і запропонував приєднатися, але батько відмовився. Нібито сказав: «Німець нас відпустить».

Середульший син діда Марка Микола потрапив у полон відразу, як почалася війна, бо служив на той час неподалік кордону з Польщею. Був у концтаборі, працював важко в господаря. І тільки в 1945 році, як капітулювала Німеччина, повернувся додому.

Дядько Семен воював зв'язківцем, був тяжко поранений. У госпіталі захворів тифом і його винесли в кімнату безнадійних. Але він устав уночі, ступив крок і впав. А медсестра побачила і забрала до палати. Так удалося вижити.

У діда Марка був сад гарний: багато яблунь, вишень, особливо запам'яталися мені кілька шовковиць. Вони були такі величезні, крислаті, що покривали хату і все подвір'я. Родили щороку, а ягода видавалася дуже солодкою. Я по війні частенько ходив у Кам'янку до баби Варки, яка жила з найменшим сином, дядьком Семеном до 1957 року. І найбільшою насолодою у неї було – це поласувати шовковицею. Бабуся завжди радо мене зустрічала, пригощала свіжоспеченими пирогами, поїла молоком. Пам'ятаю її лагідною і не сварливою.

Багато проминуло відтоді часу, багато що змінилося, дядько Семен, що господарює і досі на тому подвір'ї, побудував нову хату, сад посадив. Має до цього втіху – по кілька сортів на одному дереві прищепив. Коли заходиш на подвір'я – все по-іншому: хата стоїть ближче до вулиці, молоді яблуні, як гриби, повиростали, нові хліви і хлівчуки та повіточки з'явилися. Ніби нічого й не нагадує з дитинства. І все ж таки одна шовковиця на диво збереглася, якимось чином уціліла і зеленіє на причілку хати ще й до сьогодні. Товста, покручена, мов зранена, похилилася своїм товстим гіллям понад дахом. Але не така вже пишна і висока, як видавалася у ті далекі роки. Та й родить слабенько. А таки хвилює. Вона – ніби просвіт у той казковий світ, в якому добро було завжди вагоміше за зло. Просвіт у дитинство, яке вже ніколи не повториться.

*

Коли побралися мої батьки, то кілька років жили у великому будинку діда Яреми. Там же мешкали зі своїми дружинами старші батькові брати, займаючи кожний собі окрему кімнату. Проте будинок уже осунувся, протікав дах. Деякі занехаяні кімнати пустували, підлога на них, яку більшовицькі посіпаки геть попсували шомполами та металевими прутами, шукаючи неодноразово зерно, провалювалася. Між родинами раз по раз виникали непорозуміння, суперечки, бо кімнати не замикалися, і діти вешталися по всьому будинку, роблячи шкоду. І тоді розпочалося дещо дивне: брати почали руйнувати батьків будинок. Кожний свою кімнату одривав і споруджував з неї окрему хатинку. Так учинив дядько Іван, який найперший одружився, за ним Павло, потім Михтодій одірвав частину батьківської оселі. Вони влаштували свої обійстя один поруч одного на дідовому городі, де їм нова влада наділяла по кілька соток землі.

Поруч братів, майже на Яреминому подвір'ї, розпочав будувати хату і мій батько. Дідового будинку він не займав, бо в ньому ще жила бабуся Марія з наймолодшим сином Леонтієм, а купив у кінці 32 року, коли вже по суті розпочинався голод, у сусідньому селі недобудований зруб і перевіз його на свою земельну ділянку. Мати вже на той час народила двоє діток – дівчинку, яку назвали Дунею, і хлопчика – Андрія.

Я вже говорив, що всі Яремині сини мали великий хист до теслярської та столярної справи. І якщо дядько Іван тяжів більше до столярства, міг управно робити столи, комоди, шафи та інші меблі, то мій батько віддавав перевагу теслярському ремеслу. Він любив будувати хати, хліви, клуні – найрізноманітніші господарські споруди. І робив це так майстерно, що кожний селянин, який розпочинав будівництво житла, прагнув покликати саме його. Якось мати таку фразу зронила: «Твій батько півсела хат спорудив. Тільки на вуглі і сидів». Згадувала: «Йду з жінками з роботи, а вони мені: «Дивись, у твого Михаля вугол найкращий». Отож, коли перевіз куплену хату, то не кликав майстрів, а робив це сам. За підручну була мати. Як підготує деревину, то покличе її, щоб допомогла за-

тягти на стіну, а далі справа за ним. І так – до самого даху. Навіть крокви з матір'ю поставив, а потім і піч зліпив.

У колгосп батько довго не писався, то мало не щодень з'являлася на подвір'ї бригада активістів і забирала все, що можна було забрати. Збіжжя вимели під мітлу, мотивуючи це несплатою податку, який накладали в один рік по кілька разів. Щоб якось вижити під час голоду, мати підмішувала в хліб висівки та полову, пекла оладки з цвіту конюшини та акації. Шаткувала лободу, іншу зелень і варила борщ. Батько ходив на заробітки у Кам'янку – рідне село матері. Там якраз організувався колгосп, то робив їм комору та амбари. Точніше сказати – складав, забране в багатьох заможних селян. За це йому давали один раз удень поїсти – тарілку гарячої юшки та сто грамів хліба. Юшку він з'їдав, а хліб приносив дітям. Сестрі Дуні на той час уже було майже три роки, а братові Андрію – пішов другий рік. Мати говорила, що батько під час голоду дуже схуд, був пухлий. Збереглася фотографія, зроблена під час голоду, де він сидить у кожусі серед своїх друзів – брови чорні, очі пронизливо сумні. Поруч брати – Михтодій, Василь і Леонтій, які теж з ним були на заробітках у сусідньому селі.

У жнива батько привіз копу жита, що зібрали на своєму полі, але його відразу конфіскували комнезами. Терпіти далі було несила. Зайшов сусіда Максим Белашко та й каже: «Давай, Михайле, писати заяву в колгосп, бо заженуть на той світ». І батько написав.

Але біда не пройшла мимо – донька Дуня заслабла від недоїдання, згодом захворіла запаленням легенів і померла. То був наслідок пережитої колективізації.

На початку 1938 року батькові запропонували поробити посильним у сільраді. Була така посада тоді – це, щоб покликати когось або передати інформацію. І він погодився. Однак незабаром пошкодував. До сільради повсякчас навідувалися з району уповноважені-чекісти, яким потрібні були «вороги» радянської влади. У них був план – стільки-то душ узяти з села. Вишукували разом з головою сільради кого саме, заносили до чорного списку і посилали батька (зобов'язували),

щоб привів у сільраду того односельця. Після допиту чи то забирали його, чи самого направляли до району, звідки він не повертався. І ось тїнь упала на сусїда Кіндрата, якого вважали середняком. Батько зайшов до нього, але не встиг мовити слово, як він, загнувши матюка, вискочив з хати і майнув на городи – зник із села. Голова сільради, дізнавшись, що Кіндрат утік (пізніше з'ясувалося, що сам запропонував йому так зробити, бо вони були куми), написав записку, загорнув її у пакет і звелїв батькові віднести її до району. В дорозі (йшов пішки), відчувши якусь тривогу, наважився розкрити той пакет. Прочитав записку і зблід. У нїй були такі слова: «Замість Кіндрата візьміть цього». Стояв довго – не знав, як бути. І таки записку відніс, але додому не повернувся... Майже півроку тримали його в ізоляторі НКВС, а потім відпустили.

Згодом став мірошникувати у вітряку, що стояв на горбку під Кам'яною. Завдяки тому, що дід мав свій вітряк, добре володїв цим ремеслом. Умїв накувати камінь, запустити так, щоб не посїкти зерно. В молоді роки навіть споруджував такі високі вітряки. Коли молов батько, то частенько ночував у вітряку, щоб вберегти селянський хлїб від злодіїв, котрі не раз намагалися забратися в середину. Мати переживала, умовляла, щоб кинув роботу, але він продовжував молоти. І тільки після того, як одного разу під час грози ударив грїм у вітряк, відмовився працювати. Жити на той час стало легше. Хлїба мали вдосталь, тримали корову, порося. І пасїка була – кілька дуплянок батько щолїта виставляв у саду. Перед самою війною у колгоспі спорудили парову, яку запускали двигуном, то він погодився працювати. Двічі на тиждень молов, поки не мобілізували на фронт.

*

Того лїта батько збирався поштукатурити хату ззовні, принаймні обїцявся матері, що це зробить, бо їй за сім років набридло шпарувати стїни. 22 червня, це була якраз недїля, поїхав з магір'ю у районне містечко Березне (десять кілометрів від Сахнївки) на базар продати віз дров та купити дра-

ки. Після торгів підійшов бригадир – так уже велося, що за горілку давав коня (зважте, на початку створення колгоспів), то батько купив йому «маленьку» – шкалик. Далі придбав собі дещо по господарству та й поїхали додому. І тільки повернулися, не встиг й пообідати, як той бригадир біля вікна озвався:

– Михаль! Війна з німцями...

На завтра вранці відразу взяли сорок чоловік із села, але батькові поки що повістку не вручили. Він ходив з матір'ю проваджати односельців на фронт. Всі зібралися біля сільради: було надто гамірно і тривожно. Плакали дорослі й діти. Деякі жінки голосили надривно з розлуки. З села евакуювали худобу, трактори. Стояла панічна атмосфера. Через кілька днів взяли ще п'ятнадцять чоловік. Коли решті прийде черга – ніхто не знав. Батько замурував у лежанці два мішки хліба, почав ходити на косовицю. Настало свято Петра і Павла. І ось удосвіта десятник постукав у вікно.

– Кружку, ложку – і до сільради...

Батько підвівся, спитав:

– А кого беруть?

– Майже всіх чоловіків із села. Сотні півтори... – почувся голос.

Об одинадцятій ранку у бригаді було запряжено всі вози – жодного не зосталося. Підводи розтяглися по вулиці через усе село. На одній із них всередині сиділа мати, що мала чотиримісячну вагітність, старший мій брат Андрій, дядько Михтодій, сусід Павло та ще кілька чоловік. Батько йшов поруч воза і всю дорогу ніс мене на руках, аж до крайньої хати. А там відбулося прощання: емоційне, драматичне. І сьогодні набігають сльози на очі при згадці тих бентежно-болючих подій. Батько обняв матір, на обличчі якої весь час не висихали сльози, підняв на руки Андрія, потім мене, поцілував усіх, повернувся на схід сонця і пішов услід за підводами...

Пішов, щоб більше ніколи не повернутися...

Чужинці

Людська пам'ять має дивну властивість. Деякі життєві події, що відбувалися ще рік тому чи два, десь губляться, розвіюються, ніби сон, а ось давнє, те, що приходить у свідомість на зорі дитинства, коли ти тільки робиш перші кроки по землі, починаєш пізнавати світ, закарбовується в ній так міцно і зримо, що на схилі літ бачиться все до дрібниць. Особливо ті події, які вразили дитячу душу вперше, змусили пережити чи то велику радість, чи біду, всеохоплюючий страх від якихось особистих і суспільних потрясінь. На мою долю випало останнє. Ще не було й чотирьох років мені (чотири виповнилося 19 вересня 1941 року) тоді, як на нашій землі з'явилися чужинці. Відколи себе можу уявити – це той день, коли на свято Петра і Павла мати з бабусею виряджали батька на фронт. Тоді мати нестямно клопоталася в хаті, не приховувала сліз, що не висихали на очах, усе щось уклала у батькову торбу, яка стояла на стільці. І я тупцював поруч, задирав голову, щоб заглянути туди, а старший брат Андрій, якому вже було майже десять років, повторював раз по раз: «Тато повернеться, бо йому дід посвятив торбу». Так яскраво бачиться вервечка підвід, що рухалася від сільради у кінець села: сірі постаті чоловіків, надривне голосіння жінок, крики, плач дітей. І батько біля воза у сірому картузі: обличчя зазмагле і сумне. І те, як після проводів ми поверталися через околицю до свого обійстя. Мати вела нас з Андрієм стежечкою, яка плуталася між густих трав. Я йшов по ній уперше, і чомусь здавалося, що тій стежечці не буде кінця, що додому ми вже ніколи не дійдемо. А ще ніяк не міг зрозуміти, куди пішов батько?

Ніби це вчора було – і копанка, око якої і досі дивиться з-під густих верб, і дві ще дідові яблуні в кінці городу, яких давно вже нема, дуб, про якого вже згадував, і оті нестримні

сльози на материних очах, при згадці яких серце й досі зворушливо бринить. Вона була тоді ще молода і вродлива, але зовсім розгублена, безпорадна, здавалось, не схожа сама на себе. Її душевний стан у ті хвилини передати зараз словами несила. Той, хто був свідком подібних подій – забути їх ніколи не зможе. Проводи на фронт односельцями своїх рідних, синів і чоловіків – то одне з найдраматичніших дійств у тій жахливій війні.

*

Вивело село на шлях останніх **своїх оборонців**, попрощалося і притихло, ніби вимерло. Розлука закралася в кожний дім, у кожне серце. Матері в невимовному стані сховалися в закутках своїх осель і моляться до Всевишнього, щоб відвернув ворожу кулю від їхніх синів, щоб покарав того німця-напасника, що посмів ступити на нашу землю. У гарячому щемі дивляться жінки на залишені речі своїх обранців, на засмучені очі дітей – і хиляться їхні голови від важкої зажури, і сивіють коси. І молоді дівчата усамітнюються, плачуть, блукають, мов одурені. Яка їм доля випаде? Вже й пісень не чути по селу, бо не до них зараз. Якщо б хтось і заспівав раптово, то юродивим би визнали, і та пісня ще більшу тугу розлила б по селу. Усіх мучить пекельна тривога. Ось-ось можуть з'явитися чужинці. І що тоді буде? Ще трави не скошені, лежить у покосах сіно – не згребене в копиці, не складене в стоги, а в лузі жодної душі. Хіба що лелека, що оселився на старій груші діда Дуная, ходить поважно між покосами, поглядає на село. Поки що не розуміє, що діється, то й дивно, чому в таку гошу днину, коли сонечко припікає і трави так п'яно пахнуть, ніхто сюди не йде...

*

Через кілька днів, як тільки мобілізували перших сорок чоловік, деякі жінки подалися пішки аж до Чернігова, щоб побачитися з ними, але не всім це вдалося: хто застав свого, а хто ні. Тоді батько перед відходом сказав матері: «Ото не

біжи услід, як інші, це вже не допоможе. Як живий залишусь – прийду. Дітей не кидай». Але мати не дотрималася тої поради. Після того, як виправила мати батька на фронт, з'явилися чутки, що у Волосківцях – це село між Березним і Меною (кілометрів двадцять п'ять туди) – ще знаходяться сахнівці (ленінівці). Ці чутки не давали матері спокою: кортіло пода-тися туди. Уже надвечір до нас забігла тітка Хотина, дружина батькового брата Миходія, якого теж разом з усіма взяли, та й каже: «Ти чула, наші ще у Волосківцях стоять. Ходімо, Ганно. Може, ще застанемо».

Хотина на той час мала уже п'ятеро дітей – троє синів і дві дочки. І хоча Григорію було трохи більше року, вона більш-менш спокійно могла залишити його на найстаршого Василя, бо тому вже виповнилося тоді чотирнадцять. Та й дівчата Маня і Катря були трохи старші від мого брата Андрія. То їй було на кого кинути дітей. А мати вагалася: боязко було залишати нас самих. І все-таки погодилася, бо хотілося побачитися з батьком. Поспіхом зібралася, поклала в кошик всіляких страв, те, що мала вдома, помолилася перед образами і подалася з дому. Нам страшно було залишатися самим, але вона пообіцяла, що забіжить у Кам'янці до бабусі, своєї матері, та скаже, щоб та йшла до нас ночувати. І бабуса не забарилася.

*

Жінки вмить вискочили за село. Обабіч шляху стояли поодинокі верби, а за ними проглядалося дозріле жито. Ганна йшла так хутко, що Хотина ледь устигала за нею. Таке було відчуття, начебто одна нога тут, а інша вже там, у Волосківцях. Вона взагалі не вміла поволі ні ходити, ні будь-що робити. Було, як записалися з Михалем у колгосп у тридцять третьому, то жінки йдуть з поля тихенько, балакають всяку-всячину або судять своїх чоловіків, а Ганна попереду всіх, ген, як видно. Поки ті доплентаються, то вона вдома наробиться. І хвилинки не згає.

І тут наче вітром її гнало. Від нагрітої за день сонцем землі босі ноги терпко горіли, було жарко, але вона на те не зважала.

На ній була біла блузка з помереженим комірцем червоними нитками і рясна спідниця темно-синього кольору. Зачесане гладко русяве волосся, високе чоло. У свої тридцять сім років Ганна, як і в юності, була стрункою і привабливою. Тільки за останні дні від поневірянь обличчя дещо відмінилося, стало задумливим і сумним. Припухлі очі від сліз світилися, немов глибокі затінені озерця. Відколи опинилася наодинці, без Михалю, зрозуміла, що її починає оточувати інший світ – не передбачуваний і тривожний, такий, що збагнути його важко. Від якого нема порятунку. Ніби вона чимось завинила. Можливо, не так жила, не так думала і любила? Хтось зумисне приніс у її свідомість зловісне слово «війна», яке зацікавило на устах, свинцем впалося в груди. І тепер відчувала, що за ним криється щось більше, набагато складніше і страшніше, ніж вона здатна уявити.

Ще вчора вона відчувала плече чоловіка, покладалася на нього, часом сердилася, сперечалася, а все ж після важкої сільської роботи, упоравшись з господарством, тихцем підходила до ліжка, легким рухом підсовувалась під ковдру і тулилася до гарячих грудей Михалю – горнулася як до найріднішого – і, обцілована, зігріта його теплом і ніжністю, засинала міцним сном. Уранці прокидалася, як тільки починало видніти, і йшла порати корову. Михаль заклопотано ходив біля бджіл, рубав дрова, складав їх гарненько у купи поруч сінець, щоб просихали, а коли з'являлося сонце, то брав сокиру і йшов до когось споруджувати хату або у бригадний двір. Ганна затоплювала піч, обставлялася горшками, чавунцями та сковорідками, як на ярмарку, раз по раз стугоніла рогачами – готувала поспіхом сніданок Андрієві, щоб не спізнився до школи, та дивилася за Михайликом, бо той міг утнути якусь шкоду. І коли Михаль приходив або приїздив конячиною з бригадного двору пізно, то Ганна, розпашіла від суєти та втоми, нападає на нього: «І де оце ти до цього часу сидів!? Наче тебе там прив'язали. Готувала-готувала, а воно все охолело». Він і сам був не в захопленні від того, що так довго бригадир морочив голову. А тут ще й дружина невдоволена. То кидав з досади

картуза на лавку, насуплено снідав і, не мовивши слова, виходив з хати. Надвечір з'являвся веселий, так ніби нічого поміж них не було. Ганна сідала за самопрядку, пряла та співала тихенько. Або мережила рушники. Взимку заносила кросна, щоб наткати полотна. Потім вибілювала його навесні, залюбки прала білизну біля криниці, полоскала, вибивала прачем і несла на коромислі до хати легко і невимушено. І було в тій ході щось суто жіноче, чаруюче. Михаль тоді кидав сокиру і йшов назустріч, щоб допомогти розвішати ту білизну.

А тепер – ні посваритися, ні порадитися. Сама мусить вирішувати, як їй далі жити. Сама має піклуватися про двоє діток, а ще й третього, того, що під серцем носить, піклуватися про хліб, дрова, щось робити з дахом, бо як дощ, то чавунці підставляти треба. Михаль не став зачіпати батьківський дім, як це зробили старші брати, а придбав зруб у односельця ще коли від голоду не очухалися, перевіз на батькове дворище і склав убогу хатинку за одне літо, навіть піч сам зробив. Потім одірвав частину батьківського хліва, який у спадок йому дістався, та притулив сінечки. Але не все довів до пуття. Відразу вселилися, бо у свекрухи, в напівзруйнованому будинку, куди ще молодший брат Михалья Василь привів молоду дружину, жити було складно. «Цього року збирався перекрити і поштукатурити хату – все покинув...» – зітхнула з досади.

– Твій хоч меткіший, не підставить голову марно, – озвалася до Хотини. – Розсудить чи ще якось. А мій Михаль не побереже себе. Все згарячу – ніякого глузду. Пам'ятаю, як Сидоренки горіли – люди кажуть: не йди всередину, стеля прогоріла, а він же стрибнув у вікно. А тоді з опіками два місяці ходив. І там знайде собі біду.

– Ой, Ганно, цього не вгадаєш. Одна надія на Бога. Як сніг на голову звалилася ця війна, – зітхнула Хотина. Вона була трохи старша від Ганни і заміж вийшла раніше, то вже встигла народити п'ятеро дітей. Щоденні родинні клопоти, часті непорозуміння з чоловіком далися взнаки, помітно відбилися на зовнішності. Обличчя її стало не таким осяйним, як у

юності, помітно пригасло. У колись веселих очах запанував смуток, проглядалися зморшки. – Прийшло мені оце таке в голову... – глянула крадькома на Ганну. – Був би мій Михтодій калікою, хай без ноги чи без руки, то зостався б у дворі.

– Таке ти кажеш. Аж страшно! Гріх навіть подумати.

– Ні таки, не кажи. Онде Варчиного Якіма не взяли, бо нема ноги.

– Багато кого не взяли, Хотино. Адам Федченко, кажуть, пробив собі вухо, теж удома. І хіба тільки він? А Джужелик, а Денис Дунай – теж удома. Зуміли ж ялось, – мовила Ганна і глянула на сонце, що вже ховалося за обрій.

Коли поминули Березне, то швидко почало темніти. У жінок посилювалося відчуття страху.

– Бач, уже ніч нас застала, – обізвалася Хотина.

– І така – хоч око виколи. Хоч би місяць зійшов. І що оце в нас у головах було, що дітей покидали? – звела очі Ганна на Хотину. Але та нічого їй не відповіла.

Далі йшли мовчки, прислухаючись до кожного звуку. Село Волосківці вигулькнуло приземкуватими хатками, що ледь-ледь біліли у нічній пітьмі. Деінде у вікнах світилися кволі вогники. На вулиці було тихо і безлюдно, аж моторошно. Біля школи, де розміщався тимчасовий табір, проглядався великий сад – старі крислаті яблуні та груші. Довкола гнулися в самотності поодинокі, як вдови, задумливі верби. Новобранці блукали в нічному мороці як привиди, деінде сиділи купами, розмовляли голосно. Поруч невеликого приміщення, що тулилося до школи, вчувався жвавий гомін, потріскувало і лопотіло щось. І в тій чоловічій метушні враз зринув дужий голос:

Ой з-за гори чорна хмара –
Десь далеко моя пара...

Ганну ніби щось пройняло, аж затамувала подих. Але ніхто не підтримав ту пісню, то тільки відбилосся десь у серці жінки: «На Вкраїні світ не милий – почорнілий, закурілий...»

Вона глянула на Хотину, але обмовитися з нею не встигла. Їх уже помітили чоловіки, сполошилися, почали підходити.

– Звідки ви? До кого ці молодиці примчали? – посипалися запитання.

– З Сахнівки. Чи є серед вас Ткачі – Михаль і Михтодій? Може, хто знає їх? – спитала Ганна. І серце забилося в грудях.

– Ой, голубоньки, важко сказати. Сьогодні вранці велику групу відправили на Оскол. Шукайте, може, вони ще й тут?

Підступилися інші чоловіки – розпитували, пильно вглядаючись в обличчя жінок. У кожного з них був свій болючий спомин, бриніла в серці і недавня розлука, і тривога, бо ніхто не знав, яка кому судилася доля.

І враз Ганна помітила під яблунею знайому постать.

– Глянь-ба, Хотино, онде наче Іван Царенко. Він?

Та зніяковіла, наче розгубилася. Ганна знала, що вона до заміжжя зустрічалася з Іваном. Було, частенько засиджувалася до півночі під бузком на лавочці. А тоді Михтодій з'явився у її житті. Сталося це якось раптово. Чи то його кучерявий задимлений чуб, міцна статура та весела парубоцька хватка, що була притаманна усім його братам, чи то те, що був він із багатой родини переважило перше захоплення, взяло гору над її серцем – хтозна? Бо Хотина таки вискочила за Михтодія. Трохи пожила з ним у свекрухи, а тоді Михтодій одірвав частину батьківського будинку, як це зробили, коли поженилися, його старші брати Павло та Іван, і стулив свою невеличку хатину поруч них. Почали господарювати.

І хоч ті Хотинині посиденьки і співаночки з Іваном прибулися, бо мала вже двох діток, Михтодій не був байдужий до її першого захоплення. Ревнував дуже. І коли почалася колективізація, а Івана Царенка обрали головою артїлі, то він не пішов до колгоспу – ні добровільно, ні з примусу. Навіть тоді, як забрали клуню, землю та обклали податком. Зазнали нужди тоді: Хотина робила у людей за кусень хліба, по базарах бігала, щоб діти голодні не були. І трапилося так, що несла вона на собі клунок з Березного, а її наздогнав конем Іван та й підвіз до села. Начебто в цьому нічого поганого нема. Та

Михтодій як дізнався (відкіля тільки?), то побив вельми Хотину. Мо місяць допікав Іваном. Відтоді навіть боялася десь мимохідь побачити його. Ото як вискочить з відрами на вулицю і помітить, що їде Іван з поля, то сховається, перечекає. Бо той не помине мовчки, а щось та й спитає або просто скаже: «Ти як маків цвіт, Хотино». Не дай Бог, якщо вчує Михтодій – лихо.

Хотина, вгамувавши розгубленість, озвалася:

– Іване!

– Хотино?! – майже вигукнув з подивом той. Коли підійшов, то глянув на Ганну. – От лихо. Задарма йшли, молодиці, – мовив тихо, ніби про себе. – Михтодія і Михалія ще вранці відправили разом з іншими. Погнали під Оскол окопи копати.

Ганна принишкла, відчула, як щось здавило під горлом. Відступилася, їй ніяк не вірилося, що Михалія нема в таборі. Хотілося ще в когось спитати, пошукати його. «Піду додому, а якщо він тут?» – думала. Хотина від тої звістки затамувала подих, стояла, мов одурена, не могла вимовити жодного слова. Але вже за мить оговталася:

– Візьми осьде, Іване, не нести ж мені додому. Не з'їси сам, то хлопцям віддаси, – мовила. Далі присіла навпочіпки так, що рясна спідниця м'яко лягла на траву, дістала з кошика шкалик горілки, затим варені яйця, шматок сала, молоко, хліб. А ще солодкі коржі, що напекла зранку. – Я ось все тобі в хустинку зав'яжу.

– Дякую, – вчувся тихий голос Івана.

Хотина підвела очі і зустрілася з ним поглядом. І знову чомусь зніяковіла. Отак він дивився на неї один тільки раз, як ще не була замужем. Це було на Пасху, біля орелі, де зібралося багато односельців, особливо молоді. Хлопці ставали по черзі на гойдалку. Михтодій завжди розгойдувався так шалено, що кодоли злітали вище сволока і ставали на диби до голубого неба. Здавалось, ще мить і вони підуть по колу. Від того всі ахали і затуляли очі. Дівчата боялися разом з ним гойдатися, а Хотина згодилася. І коли збуджена від захоплення ступила на землю, то побачила Івана. Він підійшов і взяв

її за руку – тоді відчула той погляд. «Ти чого так дивився», – спитала. «Гарна ти», – сказав тихо. Опісля не розмовляла, бо того вечора пішла до криниці з Михтодієм.

– Я вже піду, Іване, – мовила якось бентежно. – Ти тільки, як зустрінеш Михтодія, то не кажи, що мене бачив, – попросила.

Ганна вже обійшла весь сад, усіх перепитала, сподіваючись на диво, але його не сталося: нічого нового не дізналася про Михалю. І тепер стояла, тамуючи в грудях досаду, неподалік крислатої яблуні, під якою самотньо тулився юнак, поглядаючи на Ганну. Навіть у потемках було помітно його задумливе обличчя, очі, повні смутку і тривоги. Про що він думав у ці хвилини? Знав бо яка важка і не передбачувана дорога у нього попереду. То, можливо, йому забажалося ще раз глянути в очі матері чи коханої, щоб душа виповнилася добром і любов'ю до своєї землі і ненавистю до тих, хто почав безжально топтати її. А може, хлопцеві хотілося сказати цій жінці, що зупинилася розгублена перед ним, щось тепле, заспокійливе, щоб не журилася дуже, не падала у відчай, але не наважувався? І таки підійшов до Ганни.

– Здалеку? – спитав.

– З Ленінівки.

– А я з Кучинівки, – похвалився юнак. – З мого села усіх погналі далі, тільки я лишився. Коли мене відправлять – не знаю, – опустив очі.

– Ой лихо-лихо, – похитала головою Ганна. «Тобі, хлопче, дівчат би цілувати, а не воювати», – подумала. Тоді дістала з кошика все, що брала для Михалю, і віддала йому. – Не соромся – бери. І хай Господь тебе береже.

Він завагався і все ж узяв.

Підійшла Хотина.

– Ходімо вже, Ганно, бо пізно, – мовила.

Коли вони покинули шкільне подвір'я і вийшли на шлях, довкола була суцільна темрява. Завмерли в небі, як пасма кіс, прозорі білясті хмари, ледь проглядалися на чорному тлі поодинокі поснулі зорі. А там, де мало бути їхнє село, схоже було на дими, паленів обрій.

– Невже горить?! – вихопилося у Ганни. Михаль якось витіснився з її голови на другий план – тепер думала про дітей. Не могла збагнути, що змусило їх кинути напризволяще.

Йшли жінки полем, навпростець – не йшли, а бігли, за-тамувавши подих, у полоні страху, що не відступався. По-минули Березне, продріботіли житами. Уже Зайцева Долина лишилася позаду, вивільнилося з-під чорної накидки ночі село. Та враз щось лопнуло над головами, і червоні крючки, як разки намиста, розсипалися по небу.

Цс-с – засвистіло в повітрі.

Ганну наче вітром здуло – і вона впала ницьма на землю. По хвилі відчула: поруч лежить Хотина. Але свист не повторювався. Було тихо і тривожно. Вони підхопилися і побігли. Уже на околиці у Ганни підкошувалися ноги, не було чим дихати. Зупинилася під вікном своєї хати, постукала.

– Це я, мамо, відчиняй, – озвалась, хвилюючись.

– Слава тобі, Господи! – почулося в хаті.

Шкрябнув сінешній засув, і тривожна ніч причаїлася на причілку.

*

Наближалися жнива, але за роботу ніхто не брався. Сіно гнило в копицях, стояло не кошене жито. Ніхто у поле не поспішав. Та й кому жнивувати? До війни ще комбайнів не було, то косили жито й інші злаки чоловіки косами, прикріплюючи до них спеціальні дерев'яні грабці, щоб не плутався колос, а рівно лягав на стерню. Жінки, що йшли вслід, крутили перевесла та в'язали жито в снопи, потім складали в копи. Але всіх чоловіків, хто міг тримати косу в руках, відправили на фронт. За селом десь постійно гуркотіло. Люди ховали, що в кого було – закопували в землю хліб, одіж. Відчувався панічний стан. Мати ходила з хати в хату розгублена, з острахом поглядала в небо, не могла вгамуватися. Перекладала якісь речі, всякий непотріб, копошилася біля скрині – руки нічого не брали. Не знала, що їй робити. Викопала під столом яму та сховала в ній сундук з одежею. Батько, коли ще був удо-

ма, висипав мішок жита у лежанку, а ще в чулані залишилося борошно в діжці, зерно в мішках. Перед самою війною він працював у паровій, то був відносний достаток. Але воно так і залишилося стояти. Мати не могла йому дати ради, бо була вагітна та й занедужала від досади, а ми зовсім малі.

Поминув серпень. Канонада посилювалася, а разом з тим наростала тривога. Було зрозуміло: фронт швидко просувається на схід. Почали говорити, що наші відступають, і через день-два можуть з'явитися у селі німці. Всі поспіхом намагалися знайти якесь сховище, щоб пересидіти на випадок бою чи коли горітиме хата. Хто мав свій мурований льох, то облаштував його, інший копав просто яму у затінку саду. Кожний сам дбав про свою безпеку. Тітка Ганна, дружина молодшого батькового брата Василя, обійстя якого було поруч нашого зі сходу (дядька Василя взяли на третій день після батька) першою вирила невеличку яму під березою, що росла на межі з нашим городом. Це метрів за сорок від хати. Наносила туди всілякого збіжжя та гілля, сподіваючись, що там убереже свою родину від лиха. Вона мала вже трьох дочок – старшій Анюті було майже десять років, стільки як і Андрію, середульшій Наді виповнилося п'ять, а найменшій Любі – тільки три. Трохи молодша мене. Тітку Ганну за очі називали просто Василюхою, щоб не сплутати з іншими невістками Ткачів, бо, крім неї та моєї матері, на яку теж казали – Михалиха, була ще одна братова Ганна – дружина найстаршого батькового брата Івана, садиба якого тулилася на захід від нас, за Михтодієвою. Між ними ще до війни стояла і хата дядька Павла, але той свою перевіз у Кам'янку, як померла його дружина і дитина під час пологів.

Звичайно у тій ямі, що викопала тітка Василюха, поміститися дві родини ніяк не могли. То наступного дня, ще вранці мати і собі викопала під ліщиновим кущем унизу, поруч дуба щось схоже на окоп, принесла туди сіно та старе рядно. Андрій їй допомагав весь час. Довго маскували ту схованку, а коли повернулися до хати, то побачили на вулиці наших солдат. Вони йшли організовано, окремими групами, пішки. Тех-

ніки ніякої не було, хіба що з'являлися поодинокі підводи, тягли якісь установки, гармати різних калібрів. Біля дворів стояли жінки, але ніхто не плакав, бо не було сліз, висохли за ці дні, тільки очі смутно світилися. Ніхто не знав, що буде далі, не відав тієї долі, яка блукала уже за їхніми спинами. Вони дивилися на бійців, на їхню невеселу ходу і, певно, згадували своїх чоловіків, уявляли, як ті десь отак теж ідуть з торбами за плечима, лишаючи ворогу на глум свою землю. Дехто намагався передати що-небудь у руки бійцям, говорив напутне:

– Хай вас Бог береже.

Хтось із сусідів виніс на вулицю відро води і чашку, то хлопці вибігали з рядів, пили по черзі, а потім доганяли своїх. Один із них звернувся до матері, щоб дала щось поїсти, то вона завела його в хату. Він випив з глечика молоко поспіхом, узяв із собою хліб і сало і вискочив з нашого двору. Чути було, як на нього кричав якийсь командир. У нас уже тоді дозрілі груші, то Андрій рвав їх та роздавав солдатам, і я разом з ним бігав – мати не забороняла.

*

Уже вечоріло, коли зникли останні шеренги солдат, і вулиця спорожніла. Та нараз вигулькнула ще одна невелика група наших бійців, кілька вершників на чолі з лейтенантом. Чи то відстали, чи так за задумом було. Вони зупинили коней трохи далі від нашого двору, навпроти колишньої садиби Андрія Дуная. Певно, це обійстя чимось привернуло їхню увагу. Можливо, вирішили перепочити, попити води. Тут уже відколи не було від вулиці звичайного паркану і воріт. Тільки цегляний льох та колодязь проглядалися. Хата, хоч і розкішна, на три кімнати, бляхою накрита, була дещо розшарпана, не доглянута, бо використовувалася як громадське приміщення. Ще у тридцятих роках, під час колективізації Дуная радянські активісти виселили з його помешкання разом з родиною просто на вулицю. Він мав на той час двох дочок – Орини, яка незабаром вийшла заміж, і, здається, Марію та сина Дениса, котрі разом з батьками поневірялися у чужих людей. Так же

було вчинено і з його двома братами, що жили у центрі села. Після розкуркулення його обійстя до самої війни використувалося як колгоспний двір, в одній із кімнат була контора, в іншій розміщався фельдшерський пункт. Але як тільки почалася мобілізація на фронт, то лікар покинув село. Не було кому працювати. Колгосп по суті розпався, почалося безвладдя. Скориставшись цим, Дунай повернувся у свої рідні стіни ще до приходу німців.

Він якраз господарював у своєму домі, наводив лад, сподіваючись, що повернувся назавжди. Одірвав уже замок у коморі, викидав звідти колгоспний реманент, підмів чисто та виніс сміття аж за клуню. На якусь мить зупинився серед саду, де стояли врізнобіч недобиті вози і гарби. На груші, що вже всохла, заклекотав лелека, наче посміявся з нього.

– Киш! – кинув дрючка з досади і пішов до хати. На порозі зняв з себе чорний сюртук з домотканої шерсті, лишився в одній білій сорочці, заглянув до кімнати, в якій ще недавно була лікарня. Там на підвіконнях лишилися маленькі пляшечки, вата, якийсь медичний інвентар. Все те валялося і на підлозі як після землетрусу. Бо й двері розчинені, і шибок не вистачало у вікнах. Фельдшер виїхав до міста, ще тільки почув про війну, а бригадира Терешка забрали на фронт, тому тут був такий безлад.

– Нагидили – чортівня! – сплюнув і вийшов на ганок. І тут запримітив вершників, які появилися проти його двору. Серце якось посилено забилося: чомусь подумав, що то німці. Чи то не добачив трохи, як сказала потім тітка Горпина «чоловікові засліпило», чи то бажане сприйняв за дійсне. «Може, й до хати зайдуть? Треба раніше чемно зустріти», – похопилося в думках. Довго не вагаючись, вийшов з хлібом на рушнику, підступився до лейтенанта та й каже:

– Спасибі вам, визволителі! Красні нас мучили...

Обличчя лейтенанта збіліло, уста стислися. Все тіло його напруглося як заводна пружина. Він рвучко вихопив з кобури револьвер.

Кістляві пальці в Дуная затремтіли, в очах, як від яскраво-

го світла, стало темно. Буханець хліба упав до ніг. А він стояв у тій позі непорушно, а очі бігали, як миша в пастці.

– Що-що? Як ти сказав? Ану повтори!

– Я... Вибачте, товаришу командир. Тее...

– Ах ти гад!

Лейтенант уже не міг себе стримати, і вказівний палець потягнувся до курка. Ще мить, і увігнав би в той дурний лоб всю обойму. І думки б з'явилися потім: чи міг він робити самосуд, чи ні? Та до них раптово підскочила менша дочка Дуная, зойкнула: «Тату!» і заслонила батька своїми високими тугими грудьми.

– Не стріляйте! Він не сповна розуму. Це з ним сталося, як виселили з хати.

Вона обливалася слізьми і просила пробачити йому. Гнів у лейтенанта помітно відступив. Глянув мимохіть на землю.

– Хліб підійміть. На святому душу поганите, – мовив уже спокійно. Відтак сховав револьвер, устроїв ногу в стремечко, рвучко сів у сідло і поскакав з друзями на схід, туди, де розташувалися наші солдати.

*

Надвечір усі з острахом почали говорити, що німці уже на Замлинку, так називається вулиця на західному боці села. Що стріляють свиней, б'ють курей. Готуються до бою. Люди залишають свої домівки, тікають у сусідні села. Мати відвела нас в окоп, що викопала біля дуба, принесла туди постіль і вечерю – молоко в гладищі, хліб та сало. Але їсти ми не стали. У тій ямі було дуже сиро і холодно. Ніхто не міг заснути. Мати накривала раз по раз нас ковдрою, з-під якої я весь час вилазив, щоб на власні очі побачити те страшне, що ось-ось мало розпочатися. Проте до півночі нічого не відбувалося, стояла напружена тиша. Тільки собаки дружно зчиняли гвалт, сумно завивали. У них відчуття гостре.

Під ранок ураз загриміло, ніби щось обвалилося. Я почув над головою свист і вибухи, наче удари грому. І завирувало довкола щось таке, що передати просто несила. Наче світ по-

чав рушитися на нас. На околиці й десь далі падали снаряди, зривалися, спалахували в нічній пітьмі якісь вогні. Здавалося, що деякі снаряди вибухали у саду, так близько, що тремтіла земля, шелестіли осколки і впивалися в дерева, падало відбите гілля, сипалося зелене листя, наче текло крізь крону прямо нам в окоп. Зовсім поруч озвався кулемет, схоже було, що на дубу, бо й сморід пороху вчувався, і гільзи порожні лунко торохтіли. На нас щось упало як грудка землі – то була мертва пташка.

Як згадувала мати, після кожного вибуху я ховався під ковдру і весь тремтів чи то від ляку, чи холоду і весь час повторював:

– Мамо, мамо! Я боюсь. Страшно...

Ті жахливі звуки часом досі зринають у мені, від чого стає моторошно.

Андрій теж не спав, підхоплювався, коли спалахувала в небі ракета, і вигукував:

– Дивись, дивись! Вона впаде на нас.

Нам здавалося, що вже не буде ранку, не зійде сонце, а так і стогнатиме у вогні ніч.

*

Потроху розвидняється. На якийсь час стихає канонада, розвіюється дим і іржа. Небо на обрії скривавлене, зранене, стогне в муках село. На Замлинку горять хати і ніхто їх не тушить, ніхто не заломлює в горі руки. Бо великий біль минає від ще більшого болю. І хіба може людське серце страждати тільки за свою оселю, коли все село в огні.

Ганна з острахом підводить очі в небо, де розгонисто розкинув крону дуб. Вона завжди у важкі хвилини хилилася у думках до густолистого велетня. Часом ішла до нього, розмовляла наодинці. То Михаль, як тільки одружилися, сказав їй: «Коли тобі нестерпно тяжко стане – йди до нього. Послухай тихий гомін, побудь з ним, як з рідним, як з батьком». І зараз до нього шепоче: «Ой дубе, дубе, як це далі жити? Захисти, рідний, хоч дітей. Не дай на глум ворогові. Не дай

цьому гадові випити, висмоктати нашу кров. Ти дужий, ви-стоїш проти нього. Бо ти так міцно, так широко стоїш на сво-ій землі, що ніяка буря тебе не здолає. Сотні літ вітер чеше твої буйні кучері, дощ мие, сонце зігріває пружне і здорове тіло, а земля наша поїть своїми соками. Господь береже тебе. В тобі наша надія і сила». І він ніби озивається до неї, роз-повідає, що і раніше всілякі сатрапи з'являлися тут, топтали нашу святу землю, і що було їх сила-силенна, але всі вони щезли як привиди. Він бачив, як гайвороння виклювало їм очі, а час розвіював їхній прах. Згинуть і ці мерзенні, і сліду не лишиться. І Ганна вірить, що так воно й буде. Бо вже не одна оселя зотліла під тягарем років, не одне дерево впало, не один чужинець ліг під нього кістьми, він стоїть і стоятиме, бо коріння має глибоке.

Уже не така густа стрілянина. Певно, натомилися гармати і кулемети, в оскаженілих німців притупився зір, а на уста від звіриної люті набігла оскома. Ще чути поодинокі вибу-хи. Снаряди летять через село кудись далі, наче мітять у саме сонце, що таки зійшло в тій пекельній круговерті.

Ганна знімає з себе кофту і накриває дітей – Андрія і Ми-хайлика, що від страху знемоглися та задрімали під ранок. Довго дивиться на їхні обличчя, на яких ні тіні смутку. У Ми-хайлика губи ворущаються, розпливаються в легку посмішку. Певно, мариться йому якийсь солодке сновидіння. Їй страшно залишати самих дітей, але кортить дізнатися, що там діється вдома. Тихенько підводиться і біжить, пригнувшись, щоб не потрапити під кулі, до хати.

На подвір'ї ніби якась пустеля. Ворота навстіж розчинені, розкидані дрова, ремигає корова, б'є рогами в двері. На рун-дуку тремтить кіт і так несамовито нявчить, наче з нього шку-ру знімають. Ганна дивиться на нього якусь мить розгублено, їй важко збагнути, що відбувається з людьми, зі світом. «Тре-ба корову випустити. Хай іде, куди очі бачать, бо згорить у хліві», – приходиться у голову. І враз бачить, як вулицею біжить Омелько.

– Ти коли це прийшов? – озивається до нього. В очах спа-

лахає якесь збудження чи подив: «Що це я? Його ж не брали».

Одчиняє ворота в хлів. Корова дивиться на господарку, наче хоче спитати: що сталося? Не хоче виходити. Ганна виганяє її за ворота. Що в жінки на серці, самій важко розібратися. «Ні, таки брали Омелька», – з'являється думка. А над головою свист. І в ту ж мить зовсім близько, наче за хатою Дуная, вибухає снаряд. Летять щепки з чийогось хліва, через городи біжить з виском скривавлене порося. І знову свист, зойки, крики на кутку. Страх охоплює Ганну: де діватися. Треба бігти в окоп до дітей. І тут біля берези з'являється Василева Ганна, дівчат прикриває подолом спідниці, гукає:

– Забирай дітей, Ганно, і ходімо в поле!

А чому в поле? Там розташувалися наші солдати, тримають оборону. Німці б'ють туди з гармат шалено. Бігти на схід під той обстріл, у саме пекло зовсім безглуздо. На західному боці села – німці. То чи не краще залишитися тут, одсидітись в окопі чи що, поки стихне бій. Але хто їм те розсудить? Хто їх переконає, коли душа рветься на частини, гонить страх, боязнь за дітей.

Не роздумують, бо ніколи. Забирають дітей і біжать, притискуючи найменших до грудей, через околицю, сподіваючись знайти там порятунок. Біжать навмання, бо загубили стежечку. Їм чути, як виспівують кулі, що пролітають мимо. Їх видно навіть у повітрі. І вибухи в царині села і в полі. Видно, як злітає в небо дозріле жито з землею і плаває колосся в повітрі.

– Боже мій, я б те житечко по зернині визбирала, – шепоче Ганна. Вона вже вибилася з сил, готова б упасти тут же на місці, але не стишує ходу, як і Василева Ганна. Страх жене їх у саму прірву. Попереду картопляний лан, а на горі завмер вітряк, в якого крила відбито. Там метушаться наші бійці біля гармати, яка стрибає як Буратіно і плюється кудись у бік села. Двоє з них кивають жінкам, але ті не розуміють, що від них хочуть солдати. Можливо, щоб не зупинялися тут на картопляному лані, а бігли далі, до яру – хтозна. Та й нема коли роздумувати над тим, бо старші діти, Андрій, Анюта та

Надя, вже падають у картоплиння. Жінки туляться поруч них, дивляться на село, яке потонуло в огні і диму, і, не стримуючи сліз, гірко плачуть від думки, що погорять їхні оселі, від образи і безвиході, в яку втрапили. Відтіля летять блискучі кульки: чи то горять, чи світяться на сонці, падають так густо довкола і димлять. Андрій перекочується, і в ту ж мить на те місце, де він лежав, падає така кулька і пропалює землю. Василева Ганна не витримує того металевого дощу, підхоплюється і біжить разом з дівчатами по картопляному полю далі. І Андрій за ними. Та через кілька метрів падають знову на землю і завмирають.

Ганна чомусь лишається на місці, накриває своїм тілом Михайлика і шепоче майже вголос молитву «Отче наш», згадує Матір Божу, благає її захистити дітей та покарати того ката німця, що витворює отаке на землі. «Господи, одна надія тільки на тебе», – промовляє і підводить очі до неба.

І враз якась дивна тиша. Ганна насмілюється підняти голу: може, їй видасться? Ні звуку. Вже не летять знесилені кулі. Тільки далеко в полі горить на корні жито. Від села біжать вервечкою через околицю наші солдати.

Підхоплюється Василева дружина, а за нею діти – всі йдуть швидко до своїх осель.

Біля дуба Ганна заглядає в окоп, де від учора залишилося молоко і хліб, – діти ж не їли від ранку, – а там нічого нема. Тільки під порожньою гладешкою, на диво їй, лежать гроші – десятка і троячка. І ніде ні душі.

*

На ніч мати нас повела до діда Дуная в цегляний льох, де вже зібралось кілька родин. Ще мав льох Максим Белашко, обійстя якого було через дорогу навпроти нашого, але до нього мати чогось не пішла. Певно, туди напхалось багато людей. До Дуная прибігла Хотина з дітьми, Василева Ганна й інші сусіди, ті, у кого не було де сховатися, пересидіти бій. Жінки похапцем заносили в льох дітей – наполюхані, заплакані. Мати притулилася з нами на перших східцях, бо нижче не

можна було пройти. І тут згадала, що забула замкнути сінці, так розчинені двері і zostалися, то покинула мене й Андрія і побігла до хати.

У льосі було темно і страшно. Тітка Варка, що прийшла з чоловіком Якимом, бо він не мав ноги, та з трьома маленькими дітьми, хрестилася весь час і повторяла:

– Боже, порятуй нас, порятуй грішних...

Дунай сердився, бурчав, що набігло стільки. Його примружені й насуспені очі дивилися на всіх, як мені малому здавалось, з підозрою. А коли гнівався, то борідка козлинка помітно тряслася. Після випадку з радянським офіцером, коли ледь не поплатився життям, сприйнявши наших солдатів за німців, став ще більш недовірливим і замкнутим.

Ніч була довга і нестерпна. Ніхто не спав. Мати сиділа навпочіпки і дрімала. І я з Андрієм тулився до неї. Що творилося надворі, ми не знали. Ранком їли, хто що мав. Мати дістала з хустини шматок хліба, який поспіхом ухопила, збираючись звечора до льоху, розламала надвоє і віддала нам. Андрій з'їв відразу, глянув весело в очі матері і сказав:

– Я піду груш назбираю.

Кинувся до дверей, але мати його зупинила:

– Куди ти летиш! Снаряди рвуться на городі.

Уже бралосся за полудень, але з льоху ніхто не виходив, бо бій не вщухав. Сиділи у темряві серед білого дня, тільки маленький промінець, пробившись крізь щілину у дверях, наче танцював на стіні. І він був вісником того, що на небі є сонце, що світ не зруйновано, як не стараються це зробити нелюди.

Коли трохи притихли вибухи, мати таки зважилася вийти з льоху. Їй кортіло дізнатися чи стоїть хата, чи, може, згоріла. Пізніше згадувала – прибїгла до двору і вжахнулася. Під самими вікнами зі сходу дві ями від снарядів. Стіна посічена осколками, шибки повибивані. Все було пошарпане, понівечене. Стояла приголомшена, навіть не відчувала куль, що вивували довкола неї. Нараз згадала, що в хаті скриня zostалася з одежею. То забїгла та ухопилася витягувати її надвір. Довго мучилася, сил не ставало, вагітна ж, а таки відтягнула трохи

від сінець. Зняла на стіні ікони та сховала у скриню А рамки з фотографіями просто у бур'ян поклала. Ще вискочила на город, щоб груш назбирати. Підбігла до дерева, чує – кулемет строчить, аж захлинається, зовсім близько. Глянула вгору, а на вершечку дуба солдат замаскувався. Побачив матір і киває – тікай. І тоді вона збагнула, хто поклав під гладилку гроші.

У льоху просиділи майже п'ять діб. Мати ще кілька разів залишала нас самих – ходила до хати, незважаючи на стрілянину, щоб узяти щось поїсти. Одного разу вона принесла відерце сирої картоплі, то зварили для всіх біля льоху. Але не було ні хліба, ні сала, навіть огірків. І ніхто не наважився побігти додому взяти щось, то їли так і запивали юшкою, в якій варилася картопля. Це дуже сподобалося мені, так було смачно, що й досі інколи практикую такий сніданок.

Звістка, що вже з'явилися німці, що стоять машини на нашій вулиці, зчинила переполох. Усі бідкалися, як бути: чи виходити, чи далі сидіти? Нараз двері різко одчинилися, і двоє чужинців з автоматами наготові заглянули в льох. Один з них озвався не нашою мовою. Жінки попіднімали руки. Жестом голови дав знак, щоб всі виходили і відступили від проходу.

Невідомо, щоб далі відбувалося з нами, але в цей час, як згадувала мати, за хатою Андрія Дуная вчувся дружній регіт та нерозбірливе белькотіння. То німці, що обступили грушу в саду, здійняли гвалт. Один з них забрався високо на дерево, напхав повні кишені українських груш, а коли почав злизити, то ноги ковзнулись, і він обірвався. Це сталося, мабуть, тому, що той німець був уже у віці, товстенький і з пузцем. Та йому пощастило – зачепився штаньми за сухий сук. Завис, як ганчірка – і звільнитися не може. Регіт стих, коли той уже змінив колір обличчя. Наполохані німці підкотили воза, поставили на нього драбину, яку принесли від клуні, а дістати його не можуть. У них не ростуть такі високі та розлогі груші, як в Україні. Бігають довкола, а він тільки сопе та якісь звуки подає незрозумілі. Було б уже й Богові душу віддав, та врятував його старий есесівець – відбив автоматною чергою той сук. Отож і ті двоє, що заглядали в льох, покинули нас та побігли у

двір до груші. Все це відбулося 19 вересня, якраз на мій день народження.

За кілька годин німці нагнали вантажних машин повне село. Вся вулиця була забита ними. Найбільш криті, деякі з причіплювачами, з яких стриміли дула гармат. З машин вистрибували німецькі солдати, стояли обабіч поодинці, а то й групами, розмовляли голосно, заглядали до дворів, проте здирства чи якоїсь агресії не проявляли. Було досить спокійно – всю ніч ішов дощ.

Ранком ми перебралися в свою хату. Мати накопала на городі картоплі, витопила піч, а як ми поснідали, то подалася шукати корову. Довго десь блукала і повернулася дуже сумна, бо знайшла в одній копанці убиту корову, яка була схожа на нашу: така ж ряба і ратиці короткі. Розповідала і плакала. І ми з нею плакали, сидячи на рундуку під сінцями. Підійшла тітка, дружина дядька Василя, з дівчатами. Мати стала біdkатися, що загинула корова, а тут як засвище над головами – снаряд розірвався десь зовсім поруч. Почулося, як ураз тріснула кроква на причілку нашої хати, зашелестіли осколки, наче посипався град. Німці, що вешталися на вулиці, зникли в одну мить, і дружину дядька Василя наче вітром здуло – кинулася з дівчатами до льоху. Андрій теж за ними побіг. А мати накрила мене своїм фартухом і притулилася до сінць. І тут я знову почув свист, зіщулився. Від вибуху затремтіла земля під ногами, вийнуло гарячим подихом. Цього разу снаряд поцілів у Василичину хату. Мати побачила, як, ніби вихором, підхопило вгору дах, закружляла в повітрі солома. Шматки деревини від веранди полетіли до нашого двору. Мати підхопила мене і понесла до льоху Максима Белашки. Але вибухів більше не було.

*

Ганна побачила Ганну, дружину дядька Василя, біля хати, на якій було одірвано півдаху, посічено крокви, зруйновано димар. Рештки веранди перекривали вхід всередину. Вона тупилася до вцілілої лутки і не плакала, не розмовляла з дітьми,

що сиділи біля її ніг, як курчата біля квочки, а не то співала тихо, не то промовляла:

«Ой полети, орле, де брат оре,
Та перекажи йому, орле, яке мені горе...»

У Ганни серце стислося від болю, а на очах забриніли сльози. Чужий біль проймає душу більше, ніж свій. Цю пісню вона чула від неї всього раз, коли на третій день після Михаля взяли і її чоловіка Василя.

Василь хоч і рідний брат Михаля, але зовні вони дещо відмінні: Михаль високий, чорнявий, мав карі очі, був схожий на свою матір, нашу бабусю Марію, в якій щось проглядалося циганське, а Василь – увесь у батька: такий русявий, коренастий і помітно гарячкуватий. І хоча він був на кілька років молодший Михаля, парубкували разом, ходили до дівчат на сусідні села і одружилися майже одночасно.

Василь був гарний тесля, як і всі його брати, а ще мав веселу вдачу, дужий голос. Було, як споруджує комусь хату, чарку вип'є, то не йде додому, а весь вечір співає з дівчатами. А то розповідає всілякі приказки, скоромовки – і все в нього було в риму, до ладу. І все ж у своєму селі не знаходив втіхи. Та коли ті побралися, засватав собі дівчину в Гайському хуторі, що поблизу Бігача, теж Ганну, таку ж веселу, балакучу і дзвінку в голосі, як і сам, і привіз у Сахнівку, до матері, у батьківський дім, який раніше мав дванадцять кімнат, але уже був на половину зруйнований старшими братами. Бо ті, одружившись, не стали жити з матір'ю, бо на загальній кухні скрізь проглядався бруд, валялося сміття, а кожний з них спорудив окреме житло, відірвавши частину від батькового. Василь теж так поступив – розібрав решту будинку та звів поруч Михаля зі сходу невеличку, але привабливу хатину з двома великими вікнами на південь, притулив до неї наспіх дощату веранду та рундучок – і відразу вселилися. Дружина його щодень співала в ній пісень, розмальовувала стіни і піч так, як навчила її ненька і як уміли це робити в Гайському хуторі. А Василь

брав сокиру і йшов на заробітки, здебільшого на чужі села, а там після праці частувався, розважався, додому не дуже поспішав. Було, що сердилася дружина, дорікала, а він який був парубком, такий і зостався. Навіть дивувався, не міг збагнути, коли це дружина встигла народити йому трьох синьооких доньок.

І господарювали якомсь по-своєму: не було звички економити, залишати зароблене, як кажуть, «на чорний день». Було, заробить Василь за тиждень трохи грошенят, тоді в хаті – справжнє свято. Накупляє його дружина всенького – і свинини (корови і поросят вони не тримали), і борошна біленького як сніг, і цукерок та інших делікатесів, всякої всячини, наварить всіляких страв, напече пампушок з калиною, з капустою і насмажить усього, розставить усюди – на столі й біля столу. Такі пахощі тоді, оселя проймається добром і затишком. Їдять самі досхочу, і хто тільки на поріг – пригощають. Тоді гостей – і двері не зачинаються. І пісня лунає невгамовно допізна, якій тісно в чотирьох стінах. Ще під кінець з якоїсь дрібниці спалахне сварка. І якщо Василь не доведе свою правоту, то, як правило, сусідові «фонаря» підвісить. А вже через день чи два після того свята, коли спорожніють полиці, пісний борщ їдять – і байдужки. А якщо доживуться до того, що нема з чого напекти хліба, то його дружина бере сито, ховає його під білий фартушок, іде до Ганни:

– У тебе є борошно, позич. Заробить мій Василь, то віддам, – каже.

Хоч Ганна не пам'ятає такого, щоб коли вона борг повертала, але клопоти, позичає і на цей раз. Діти ж у неї, то гріх відмовити. Тим паче, борошно ж є, то не може вона збрехати, що нема. Хіба що було скаже з подивом Михалю: «От живуть! Позавчора купили сала і з'їли все у страсний тиждень. Нема чим розговітися на Пасху. І так щоразу». Але якоїсь не поваги до сусідки Ганна ніколи не проявляла, не сердилася на братаву, навпаки, раділа, коли та заходила до хати або її дівчата забігали. Було, як тільки ранок, зйдуться жінки на межі і весело перемовляються. А тепер – стільки смутку, стільки болю.

Ганна підійшла до Василички впритул, обізвалася:

– Ганно, ось-бо годі побиватися. Одягай дітей, бо онде ніг не чують, та ходіть до мене. Стане місця всім. Перезимуємо якось. Дасть Бог, війна вгамується, повернеться Василь, то відремонтуете. Чуєш, не муч себе, – торкнулася її плеча.

Дружина дядька Василя змовкла, так і стояла. Їй хотілося видихнути все, що скопилося в грудях, розпрямити плечі і не могла. І знову тихо заплакала.

Ганна забрала її дівчат – Анюту, Надійку і Любу – повела до своєї хати.

Надворі вечоріло.

*

Ми залишалися в своїй хаті, а німці йшли і йшли через село. Мені цікаво було, то вибігав кілька разів на вулицю, хоч мати й не пускала, і дивився на їхні машини. Під вечір прочинив хвіртку, а їх двоє стоять біля нашого двору. Хотів попросити цукерку, а один з них витягнув з кишені складаний ніжик і став підходити до мене. І щось сказав таке, що страшно стало. Я вмить сховався в сінях, замкнув двері й став спостерігати за ними крізь щілину. Ще був один випадок зі мною, від якого у матері затремтіли руки. Прокинувшись, я вискочив на город, зняв штанці і спрямував голу попу вбік вулиці. Німці помітили мене, то почали показувати один одному та реготати. Наразі котрийсь зняв із плеча автомата. І це помітила у вікно мати. Вона миттєво вискочила, вхопила мене і занесла до хати.

Один німецький солдат забіг до нас якось зненацька, загуркотів чобітьми біля порога. Але я зовсім не злякався. На цей раз він страшним не видався. Був худорлявий, трохи зігнутий. І одіж солдатська на ньому якось звисала. Мати, глянувши на нього, наче прикипіла біля полиць. А коли второпала, що він хоче, то дістала горщик з яйцями і поставила перед ним на лавку. Він повернувши їх жовто-блідими пальцями, взяв кілька штук, глянув на матір і сказав ламаною російською мовою:

– А еті спряч. С меня хватіт. Оні нужни ім, – показав рукою на нас з Андрієм і додав: – Придут, скажі: билі і забралі.

Дав нам по цукерці й пішов. То були звичайні карамельки, на вигляд, як колесо від машини – і двоїлися. Коли німець вийшов з хати, мати швиденько засунула горщик з яйцями під піч і затулила дровами. Заходили ще німці, то всім говорила: «Були – забрали». Ці слова чужинці добре розуміли, то швидко залишали помешкання.

Хтось сказав, що наша корова блукає у полі, то мати знову ухопилася шукати. Знайшла аж під Кам'янкою. Там бачила багато вбитих солдат. Німці, як вступили в село, розбили магазин, бібліотеку, повикидали книжки. Люди брали, хто що зміг, ховали вдома. А мати не ходила і Андрія не пустила. Сказала: «Не треба, сину. Ніхто не знає, що буде завтра?» Щоправда до школи, в якій теж уже ніхто не навчався, він ходив. І мене з собою брав. Усі двері в ній були розчинені навстіж, розкидані книжки і зошити в коридорі і в класах. Навіть валялись під вікнами. Скрізь купами лежало сміття, якісь папери.

У селі до війни існувало два колгоспи. Головою того об'єднання, в який батько записувався, був Денис Шечевиця. На фронт він не пішов, а зостався працювати, то німці відразу його розстріляли. А разом з ним ветеринара Ковбасу та ще кількох чоловік. Обидва колгоспи розпалися. Запанувало повне беззладдя. Розбирали по домівках коней, реманент. Зерно в коморі зникло ще до приходу німців. Ходили в поле по жито, яке почорніло на корні. Одні косили та жали серпами та носили додому, інші молотили або витирали зерно прямо в полі. Брали з собою серпи, підстилки, наволочки, прачі чи то дерев'яні бичі. Дехто м'яв навіть колінцями. Мати хоч і боялася нас кидати і сама була важка, а ходила теж. Вона вміла добре косити, то привезла до двору (разом з тіткою Мариною) цілу копу того перестиглого жита. Але ради йому не дала: миші поїли та погнило геть, як пішли дощі.

Тоді ж накопала і картоплі на колгоспному полі, ген під Холуяками – так зветься яр, обсаджений березовим гаєм, –

бо вона вже була нічийна. Всі копали, то й вона зважилася. Коня та воза дав дядько Яким, що жив через кілька хат від нас. Його на фронт не взяли, бо не мав однієї ноги. Ще в молодості їздив кудись на заробітки, то на станції потрапив під потяг. Але чоловік був набожний, співчутливий, допомагав частенько матері чим міг. Та й багатьом іншим самотнім жінкам. Найбільше клепавав коси, бо він це умів гарно робити, точив ножі, ремонтував сапки. Не знаю чому, але поїхала мати за картоплею разом з Андрієм о третій годині ночі, а я залишився вдома, навіть не знав про це, бо спав. Як згадувала вона, ніч тоді була дуже темна. Коли опинилися в полі, то боялася дуже. Не так за себе, як за Андрія. Виявилось, що бургт материн уже хтось устиг відкрити, але картопля в ньому лишилася. Набирали похапцем. Уже як насипали половину воза, то в яру хтось вистрелив. Це їх налякало, то покинули решту картоплі та мерщій поїхали звідти. То було початком самотнього материного життя без батька.

Де була сільрада, почав діяти старостат. Там сидів горбатенький чоловік, забув уже як його звали, він жив на Зачубанці. З'явилися поліцаї. Ними ставали ті чоловіки, що уникнули призову на фронт під різними приводами – одні гонили худобу та трактори на північ, то повернулися уже після мобілізації, інші переховувалися певний час у чужому селі чи в рівчаку до приходу німців. Вони накладали податок на яйця, молоко, вчиняли зди́рство. Ходили по дворах та били палками курей. Андрій бігав дивитися до сусідки, як вони нахабно там діють. Повернувся додому та й каже бабусі Варварі (вона часто приходила до нас з Кам'янки):

- У тітки Хотини поліцаї курей ловлять.
- Зачини наших у сінці, – наказала бабуся, – і дай їм їсти.

Андрій швидко заманив курей до сінець. Коли зайшли до нашого двору поліцаї і не побачили жодної курки, то почали стукати в двері:

– Ганно, одчиняй, бо двері виб'ємо! – загорланів Хока, так називали по-вуличному поліца́я, який жив з матір'ю біля кладовища.

– Ану попробуй – у мене сокира! – обізвалася бабуся Варка в сніях. Ті пом’ялися трохи біля рундука, погомоніли поміж собою і зникли.

Надходила зима. Випав сніг, почалися морози. З кожним днем вони посилювалися. Мати позатикала повибивані шибки сіном та різним ганчір’ям, але в хаті було дуже холодно. Температура вночі опускалася нижче нуля. На ранок замерзала у відрі вода, на стінах блищав іній. Ми з Андрієм спали на печі, яка була трохи тепла, а мати на полу. Дрова, які батько заготовляв, закінчувалися, а ті різки, що Андрій приносив на плечах з околиці, не хотіли горіти, бо сирі. Сніг випав, то можна б санками возити, але в нас їх не було на той час. Мати знала, що в дядька Івана, найстаршого батькового брата, що жив відразу за Хотиною, є санчата, і дрова його дітям не треба возити, бо має коня, то пішла просити.

Дядька Івана не взяли на фронт по старості, було вже йому більше п’ятдесяти, то мірошникував у вітряку (Ткачі всі добре знали цю справу, бо дід Ярема мав до революції свого вітряка) за хутором Климентинівкою. Це поруч з Кам’янкою. Там часто залишався на ніч, щоб злодії не вдерлися і не забрали хліб, то вдома рідко бував. Його дружина, яку теж звали Ганною, була досить вродливою жінкою – висока, ставна і русява, проте помітно скупа і трохи лайлива. Як щось не по її, то підхопиться і почне шпетити чоловіка так, що й людям чути. Може, і з цих причин він рідко наvertався до оселі. Було, як прийде від вітряка та принесе мало борошна, то торбинку забере, а його виштовхає у плечі за поріг. Дядько Іван засватав її шістнадцятирічною дівчиною, і її батько дав згоду, бо Ткачі в селі шанувалися. На початку війни у них уже було четверо дітей. Найменший хлопчик, якого назвали Миколою, народився в ту ніч, коли німці віроломно вдерлися на нашу землю. Тітка Ганна, дружина дядька Івана або як на неї ще казали Іваниха, не дуже родичалася з нами. Рідко заходила до хати, так ніби сердилася. Може, тому, що жили вони заможніше.

Санок мати в них не взяла, бо і цього разу дядька Івана не

було вдома, а тітка сказала, що вони ніби-то поламані. Тоді вона зі своєю бідною пішла до Максима Белашки, про якого я вже згадував. Той жив навпроти нас, був доброю і безкорисливою людиною, до війни товаришував з батьком і ніколи ні в чому нам не відмовляв. У нього мати завжди брала безмін, це такі саморобні ваги, на яких можна було зважити зерно чи якісь продукти, ходила до нього товкти у ступі просо та ячмінь на кашу. Максим навіть теслярів нам знайшов, щоб відремонтували хлів та причілок даху, розбитий снарядом. І такою ж доброзичливою була і його дружина Варка, яка заходила до нас частенько та допомагала матері налагодити взимку кросна. Я не уявляю, як би ми жили, коли б не ця родина. Максим Белашко мав пишні пшеничні вуса, носив завжди білу сорочку. Умів робити гарні сопілки, займався різьбою по дереву. Усі дерев'яні ложки, які були у нас на той час, виготовляв він. І санки він нам дав.

Відтоді, було, мати не раз вискочить за городи, нарубає в кущах якогось дріб'язку, притягне санчатами, то вже і є чим протопити. Брала і Андрія з собою, а я лишався вдома. А потім він зголосився сам поїхати. Якраз зранку погода видалася гарна. Морозець був не дужий, і сонце зійшло золотаве та сліпуче – годі глянути на нього. І мати відпустила його до лісу. Потім, коли в обід погода зіпсувалася, то почала бідкатися, що на ньому одежина тільки від вітру, ще замерзне десь у дорозі. І надвечір, не діждавшись його, одяглася і пішла назустріч.

*

З'явився у селі чужинець, попалив, понівечив обійстя, а за тим прийшла зима. Люди замерзали у хатах з посіченими рамами, вибитими шибками. У них не трималося тепло. Та й не було чим нагріти ті стіни. Війна застала всіх зненацька, ніхто не встиг запастися дровами. І тоді, незважаючи на тріскучі морози, жінки і діти потяглися з санчатами до лісу. Ще тільки сонце викочувалося на сніг червоне та сліпуче, а їхні постаті вишиковувались у довгу вервечку у лузі. Серед них

– напівголодні, зігнуті від холоду діти. Одягнені вони були в різне дрантя, старі піджачки, куфайки і кожушки. А на ногах – діряві чоботи, в які задував вітер і набивався сніг. Дибубляли по тій сніговій дорозі і старенькі бабусі. Підперезані перевеслами, худі, знеможені, блукали в кушах, визбиравали всіляке галуззя і тягли його санчатами додому. Холод шпигував їхні обличчя, проймав до кісток тіло. Коли дорогу переметало снігом, то вибивалися із сил, руки дубіли від морозу, відморожувалися пальці на ногах – і сльози текли з очей, як вода.

Андрій, якому тільки виповнилося десять років, сьогодні теж зібрався у ту дорогу сам, без матері. Він перебіг дворище діда Дуная і оглянувся на свої санки – на них, прикручена мотузкою, лежала сокира. Сьогодні вперше, без матері, зібрався по дрова. Дорога в лузі була рівна, гладенько втоптана сотнями дитячих ніг аж до Забутного. Але хлопчина не мав наміру їхати до того старого вільшаного лісу – дуже далеко. Попереду, набагато ближче проглядалося урочище, де можна нарубати лози, якщо лід не провалюватиметься, обабіч невеликий гайок, що стоїть сам собі на горбку і менше вирубаний, ніж інші. Називають його Зенькове – це по імені діда Зенька, бо колись, до революції, ліс належав йому. Андрій був з матір'ю у тих місцях. Там ростуть берізки, а поміж них – ліщина та горобина. «Добре горять, краще за вільху», – порадив та й подався туди.

На хлопцеві був блаженський кожушок, з якого повилазила майже вся вовна. Мати пошила його зі своєї старої кожушки, то майже нічого не грів. Мороз вільно забирався під ту вдяганку, холодив груди і плечі. М'який і сипучий сніг провалювався глибоко, сипався за халяви. Андрій вибирав, де товстіше деревце, обтоптував біля нього сніг і зрубав. Раз по раз хукав у руки, бо мерзли навіть у рукавицях, дихав і дихав на них теплим повітрям, щоб трохи нагрілися, а тоді тягнув до купи зрубані деревця. Коли заготовив чимало, то склав усе на санки та обв'язав мотузкою. Далі глянув на небо і здивувався. Сонце було як у тумані, а довкола вітер зі снігом загравав. Схоже, що затівалася хуртовина.

«Треба швидше вибиратися звідси», – спало на думку хлопцеві. Підхопив мотузку і потягнув санки з лісу. І тут почув позаду себе шерхіт снігу, оглянувся і обімлів: перед ним на коні був поліцай. Андрій знав його наглядно і де живе в селі, а як звати – не пам'ятав. Потягнув санки далі, думав, що втече, але той крикнув:

– Сій!

Андрій зупинився – серце колотилося в грудях. Поліцай під'їхав зовсім близько – за поясом у нього стриміло кілька сокир.

– Ти що тут рубаєш? Шкоду чиниш. Чий ти будеш? – запитав.

Андрій нічого не відповів: хлопця пройняв страх. «Зараз порубає санки, то що тоді скаже дядько Максим?»

Але поліцай з коня не злавив.

– Ану подай сюди сокиру, – мовив важким голосом. Забрав її з рук хлопця і поїхав геть.

Андрій на якийсь час розгубився, дивився йому вслід і не знав, що робити, боляче було, на очі накочувалися сльози. Він не міг уявити, як вони житимуть без сокири. Трохи оговтавшись, витяг поволі санки на дорогу, витрусив з чобіт сніг і обдивився довкола. Білий сніг виблискував іскорками, наче в'їдався в очі. Синіли обабіч у морозяному тумані кущі ліщини, а десь далеко за ними бовваніло село, до якого рухалися по дорозі, наче копиці сіна, безліч санок з дровами. «Там десь тітка Ганна, дружина дядька Василя з Аннотю», – подумав. «Оце провезу ще стільки – буде рудка, а тоді ще стільки – дідове урочище. А там уже і сажалка», – міркував він, зупинившись на перепочинок.

Вітер дедалі дужчав, дув прямо в обличчя, підстрибував на луці, хапав з-під ніг сніг і ніс його ген у кущі. І мороз міцнів. Холод проймав хлопця з усіх боків, наче стискував обценьками. Лякала думка, що він зіб'ється з дороги, зовсім не стане сил, не дійде додому, впаде і загине. То розважав себе: «До сажалки уже не так далеко. І пальці відчуваю – значить не відмерзли. Скоро мати вийде назустріч...» Це додавало

йому сил, підводив вище голову і, підставляючи обличчя вітру, рухався далі.

На дорозі, вичовганій санчатами до блиску, виростили перемети. На них санки гальмувалися, важче ставало їх тягти. Андрій упирався щосили, від чого ноги ковзалися, а мотузка проймала живіт. На рудці санчата легко посунулися на льоду, штовхнули Андрія в спину. Він підсковзнувся і впав. Хотів підвестися, але лід провалився, і в чобіт потекла холодна вода. Викрутив мокру онучу, взувся і став дивитися вбік села. Воно вже добре проглядалося із-за вершечків верболозу, наче пливло причасно у білих шатах зими. Ліворуч села, на високій горі розмахував крильми, ніби руками, почорнілий вітряк.

І згадалося Андрійкові, як ходив до нього з батьком, як той ставав на причілку вітряка, щоб визначити напрямок вітру, а потім наvertsав його через карусель, відпускав гальмо, і велике зубчасте колесо угорі починало обертатися. Вал цокотів, притьмом шарудів камінь, пахло розтертим житом, і борошно білим потічком сипалося в ківш. Батько раз по раз промацував його, розтирав у пальцях та підкручував якісь гвинти. Односельці заносили клунки, затягували на горище до коша, радилися, про щось домовлялися з батьком, кожному хотілося змолоти м'яко і чимдуж швидше. Тим часом Андрійко ласував гостинцями та дослухався, як у полі шаленіє вітер. Надвечір той завжди був дратівливим: повертався то в один бік, то в інший. Або ненароком зовсім стихав. Тоді всі невдоволено розходилися по домівках. А було таке, що надвечір розгулювався, рвав крила безбожно, від чого трясся кіш, а вітряк погойдувався і скрипів. Але той вітер ні скільки не лякав Андрійка, не дошкуляв, не завдавав таких прикрощів і болю, як цей, що заходився сьогодні.

Від згадки хлопчині стало невимовно шкода чогось, можливо, того короткого і такого світлого часу, прожитого з батьком. І тільки зараз відчув, як заледеніли руки і пальці на ногах. Постукав чобіт об чобіт – вони заторохкотіли, як дерев'яні поліна. Роззувся, хотів розтерти, але пальці не згиналися. Від безпорадності, нестерпного холоду і образи, що поліцай забрав сокиру, хлопчина схилив голову, почав плакати.

По хвилі почув голос матері:

– Андрійчику! Боже мій! Ти плачеш? Чого ж тебе так далеко занесло?

– Мамо, а поліцай забрав нашу сокиру.

– Хто?

– Не знаю. Той дядько, що біля кладовища живе.

– А, Хока! – вибухнула Ганна. Її вхопила досада і гнів, але при синові нічого поганого не сказала. Тільки подумала: «Бог йому суддя». Перевзула Андрія, розтерла руки і носа, що вже побілів, та підв'язала хусткою. Упряглася і, наперекір негоді, що надвечір посилювалася, потягла санки до села.

*

Те, що поліцай відібрав сокиру у Андрія, стало для матері черговим стресом. Весь вечір не могла заспокоїтися. Як бути, коли в господарстві немає сокири? Не було навіть чим нарубати дров. То вона вранці, як тільки витопила піч, побігла до старостату, де розміщався поліцейський відділок. На щастя, якраз там був їхній начальник, наш сусід Феодосій Дубина, який жив недалеко від нас, навпроти дядька Якима. Йому тоді було років тридцять п'ять: високий, дужий, міцної статури. Певне, не дарма носив прізвище «Дубина». Мав дружину Наталку і сина Михайлика, якому виповнилося на той час, як і мені, тільки чотири роки. Не можу сказати, з яких причин Феодосій не пішов воювати, зостався вдома, можливо, на північ відправляв трактори, бо до війни працював трактористом, але, ставши поліцаєм, він не чинив якогось зла людям, як інші. Навпаки, старався чимось допомогти. Видавався людиною чулою і врівноваженою. До Ткачів у нього були особливі симпатії. У селі важко щось утаємничити. Говорили, що нібито його хрестив наш дядько Павло, який ще до війни, після смерті дружини, перебрався в Кам'янку і на фронт не пішов за віком, як і дядько Іван. Чи так це, чи ні, а батька нашого він любив дуже і до матері ставився з повагою.

І цього разу, як мати розповідала, вислухав її уважно, не перебивав, а тоді підвівся і завів у кімнатку, де лежала купа сокир.

– Бери, де твоя? – мовив спокійно.

Мати порилася у тій купі, але своєї не зайшла.

– Тут моєї нема, – розгубилася.

– Бери любу! – запропонував Феодосій. Але мати брати чужу відмовилася. Тоді він пішов з нею до школи, куди потрапило кілька сокир, відібраних поліцаєм у дроворубів. Там мати знайшла свою і втішена повернулася додому.

Після обід уже не стала посилати Андрія, а взяла санки і подалася сама. Забрела у Московське, де росли вільхи, а довкола – рудка на рудці. З її розповіді, як нарубала і кинулася їхати, то лід почав провалюватися під ногами. Кинулася вперед, зопалу ще кілька разів обламала лід, незчулася, як вискочила з тієї прірви. Роззулася, повиливала з бурок воду і мерщій потягла санки на дорогу. Боялася простудитися – і не вбереглася.

Зігрітися вдома не змогла. В хаті був такий же холод, як і надворі. Піч прокурила сирими лозинками, то звідки те тепло? Всю ніч крутилася з боку на бік, не могла заснути: то в жар, то в холод кидало. На ранок ніби ніщо не боліло, а сили не було. Підвелася, сьак-так витопила піч, попоралася біля худоби. Ще зайшла до сусідки обміняти яєць, щоб підсипати під квочку, а від неї вже ледь допленталася до своєї хати. Прилягла на полу – і до вечора не могла підвестися. Ми розгубилися, не знали, що робити. А тоді Андрій покликав тітку Варку, дружину Максима Белашки. Та прийшла з ним, розпитала, що сталося, потримала долоню на грудях, переклала на чоло і похитала головою. Довго шептала якусь молитву, потім між ними відбулася розмова, яка не забулася й досі: «Боже тебе збав, Ганно, не вставай поки що. Схоже, запалення легень...» – мовила тихо Варка. Мати підвелася на лікоть і сказала, здається, так: «Була ж під кулями, у смерті під ногами – і жива лишилася. А тут так безглуздо... Я так боюся, що тоді з дітьми буде?».

У цей час я сидів на лежанці, але, почувши ці слова, миттю спустився до матері, притулився до неї і почав просити: «Не вмирайте, мамо! Не будете, добре? Я постуджу вам, де

болить, і воно пройде». Тітка Варка погладила мене по голові, заспокоїла, що хвороба швидко помине. Потім намочила рушника і поклала матері на чоло. Згодом принесла з дому чаю та якісь ліки. До самого вечора раз по раз навідувалася, клопоталася біля неї.

Наступного дня мати теж лежала, не підводилася. Ми сиділи поруч, навіть не виходили з хати. Як рушничок висихав на голові матері, то Андрій його мочив і знову прикладав. Мати відкривала очі, дивилася на нас і плакала.

Уранці тітка Варка протопила піч, подоїла корову. Заходили до нас тітка Ганна, дружина дядька Василя і Хотина, подовгу розмовляли, щось радили. Через кілька днів матері стало легше, почала виходити надвір, поратися. Але по дрова Андрій їздив санчатами сам, бо вона вже була дуже важка, незабаром мала народити ще одну дитину. Вдень поралася біля худоби, а ввечері сідала за прядку.

*

У грудні морози посилювалися. Такої холодної зими давно не було. Уже відколи звечоріло. Над селом висіло зоряне небо, а в хаті ледь блимав на коминку каганець. По кутках трималися сутінки, на вцілілих шибках розкошував лід, який і вдень не розставав, вхідні двері і стіни обмерзли, взялися снігом – було до того холодно і сиво, що в Ганни задубіло тіло, але вона сиділа біля столу на ослінчику і пряла нитки. Діти спали на печі. Каганець час від часу пригасав, тоді Ганна підводилася, зрізала нагар – і знову сідала за прядку.

Промасувала пальцями пасмо льону, витягувала тоненьку нитку як павутинку далі й далі, переборюючи нестерпну втому і сон, що валив її з ніг. Мліло тіло, в горлі пересихало, а в думках: «Ще б трохи... Щоб вистачило на основу. Витчу взимку полотна – буде дітям і собі. Обносилися...» Зупинила прядку, на мить наче закам'яніла. «Ще треба переглянути штанці та сорочки кожного та зашити дірки. Наче горить на них». Підвела очі: діти такий безлад зробили. На дощато-му полу і долівці лежало збіжжя, пахло картоплею і мишами.

Уже не було ні часу, ні сили, щоб навести хоч якийсь порядок. Одне тільки в голові: як його нагріти хату, коли надворі такі морози, а дрова сирі, не горять, Як заробити хоч якусь копійку, щоб купити дітям щось на ноги. Сама простудилася, пролежала тиждень, а як вони похворіють. Боліло їй, що син Андрій учора, сидячи біля неї, встромив пальця в мотовило прядки, то покалічив вельми. Все допитувався: «Чого ти, мамо, як прядеш – не співаєш. Раніше завжди співала». Важко зітхнула.

Було вже опівночі, як залізла на піч, понакривала рядном дітей, прислухалась, як дихають. Михайлик зі стогоном: чи не простудився? Притулилася до комина, обснувалася думками так, що і виплутатися з них несила. Не могла позбутися передчуття, що ось-ось почнуться у неї пологи. «Чи все буде гаразд? Як народжу дитину, то додасться клопотів, зв'яже вона мене по руках і ногах. Дровець з Андрієм навозили трохи, є запас, а сіна на горищі на місяць не більше. На січень вистачить, а там – хоч виганяй корову з дому. Уже кілька разів за оденком ходила, і Андрія до копиць, котрі зазимували, посилала, але те сіно пріле, не їсть, хоч ти її вбий. Якби морози полегшали, а то бідна аж тремтить зранку. Інєєм уся обросте, обмерзне, бо підстилки немає. І худоба, і діти страждають. А війні тій ні кінця ні краю».

З фронту йдуть до села сумні повідомлення. Німець стоптав майже всю Україну, десь скаженіє під Москвою. Прийшли вже перші похоронки: Одарчиного сина вбито. А від Михалю, як пішов, не було жодної звістки. Душа в Ганни вже не болить, а тільки німотно квилить, аж кров застигає в жилах. «Якщо це кінець світу, то чого він такий затяжний? Скільки мучитися? Коли цьому край буде?»

Учора зустріла Максима на вулиці, погомоніли, а він питає:

– Не сниться тобі Михаль? А я цю ніч розмовляв з ним. Наче заходжу в дір, уже полудень, сонце таке гаряче, а він біля бджіл топчється. Побачив мене та й каже: я вже, Максиме, відвоювався.

– Сонце – це добре. Мо' то й живий, – розчулилася Ганна.

– Та хай же світить воно йому, зігріває далеко від рідного дому, – мовив тихо Максим і пішов до себе.

Після тої розмови Ганні якось легше стало на душі. Повеселішала, здоровішою ніби себе відчула. І до дітей лагідніше стала озиватися. «Може, Михаль повернеться скоро?» – не виходила з голови думка. За день роботи багато зробила, навіть утоми не відчувала. А коли сіла вечором за прядку, то знову собі наклікала думок про чоловіка. Спало на думку, як проводила його за село, про що розмовляли вони в останній день. Себе вже не пам'ятала, якою тоді була, а він – сумний, блідий, очі запалі з синцями, бо останню ніч зовсім не спав. І вже іншим перед нею постав: під час одруження. Згадала, як під час весілля везли її з нареченим трійкою коней з батьківського двору у дім свекрухи і на узгірку під Сахнівкою жартома перекинули. «Це знак чогось недоброго. Як мене приймуть у чужому домі», – подумала тоді Ганна. Але у розкішному помешканні Ткачів було весело, і витівка хлопців швидко забулася. Нова невістка припала свекрусі до душі. Їй подобалося, як Ганна порядкувала в кухні. Робила в господарстві все доладно. За що бралася, то горіло в руках. І до її сина ставилася з турботою та ласкою. Було, питає, на відміну від інших, що і як робити, і де що лежить, завжди «мамою» назве.

Свекруха мала вже чимало літ, нездужала, а будинок великий, то їй несила було дати в ньому якийсь лад. У кімнаті Михалю, де вони поселилися, стояло, поїдене шашелем, дерев'яне ліжко, у кутках було сиро, цвіла павутина. Пахло цвіллю. У кухні теж ладу не було. Лавки не миті. На великому столі і на підвіконнях лежали дохлі мухи, крихти хліба. Наступного дня, як тільки розійшлися гості, Ганна ухопилася наводити в домі порядок. Побілила кухню і свою кімнатку, рушники розвішала, заслала помережаним простирадлом ліжко та пухових подушок наклала. Ще два хлопці були не одружені, то спочатку їли у гурті. Наварять картоплі з олією, Ганна ложку зачерпне і сидить. «Та їж бо, Ганно, – було, умовляє Михаль, а там, у макітрі, вже нема чого їсти. А тоді

свекруха відділила Михалю і Ганну: дала пуд борошна, дві ложки дерев'яні, мисочку та три горшечки. Перший рік мало не щодень Ганна ходила до батьків у Кам'янку – то якоїсь крупи у них візьме, то сала. А в голод Михаль робив у сусідньому селі теслею за шматок хліба, якого не їв, а приносив додому дітям – дворічній доньці Євдокії та однорічному сину Андрію. Хоч сам був уже пухлий. Спало Ганні на думку, що тоді, в той голод, продали корову та почали зводити свою хатинку. Увійшли в неї під зиму, а печі не встигли зробити. Не кликали нікого, бо платити не мали чим, то Михаль, хоч і слабкий був від недоїдання, узявся за піч. Він ніколи і не робив їх, а то – намісив глини і почав ліпити. У двох розмірковували, як її краще ставити, що з того вийде? Ганна носила воду і глину, подавала цеглу, а надвечір, стомившись, сіли перепочити. Тоді Михаль витер на чолі піт, обняв Ганну за плечі і сказав: «Скоро ми з тобою нагріємося у своїй хаті». Потім поцілував її, і вони ще довго сиділи голодні й замріяні.

Восени 33 року зібрали урожай, привезли до двору копу жита, а партійні активісти її в той же день забрали. Михаль нічого їм не сказав, тільки білий зробився, як солома. Після того Максим умовив написати заяву в колгосп, і він погодився, бо так далі жити не можна було. Відтоді стало відчутно легше. Люди підібралися трудящі, підтримували одне одного, то заробляли добре. Згодом став мірошникувати у вітряку. Та біда знову прийшла: померла від запалення легень неждано донька Євдокія, якій ще не виповнилося і п'яти років. Смерть доньки вразила чоловіка так, що він від досади (не плакав) зчорнів геть. Потім сам сильно простудився, думала, що помере. Коли різали ліс у Забутному, то дозволяли забирати гілля додому. Михаль старався, а як накладав дрова, то розігрівся, закотив вуха у шапці. Потім так і їхав на возі додому – наче не відчував холоду, а волосся змерзло на голові. Наступного дня, як підніметься з постелі – так і сторчма. Кілька днів ходив у лікарню як п'яний.

До того ще виникла неприязнь між ним і братом. Не подобалося Михтодію, що Михаль звів своє помешкання дуже

близько до його оселі, то злився та дорікав: «Ти на мені поставив хату». А тоді побачила Ганна, що копає землю у них під стіною і висипає собі сіни. За кілька днів до пояса вирив яму. Михаль довго мовчав, а коли відчув, що хата може по-сунутися, підійшов до нього, щоб поговорити, але розмови не вийшло. Михтодій повалив Михалю на землю, схопив за горло і почав душити. Якби Ганна не вискочила і не закричала, то могло все скінчитися сумно. Довелось йти до голови сільради. Той викликав Михтодію, присоромив, то тоді він закидав і затрамбував ту яму. «Пережили не одне лихо, мук наїлися, а як стали в своїй хаті жити, в колгосп вступили, всього стало вдосталь, можна б жити, то знову така біда», – важко зітхнула.

Довго ще була в полоні всіляких думок, відтак під ранок перехрестила подушку, щоб нарешті лягти, але хтось раптово постукав у вікно. Ганна причасно мовчала. «Може, Михаль?» – враз забилося серце.

Стук повторився ще сильніше, аж шибка розбита задзвеніла.

– Хто там? – боязко озвалася.

– Це я, Ганна. Відчини на хвилинку.

По голосу пізнала братову. Спустилася з печі, вийшла в сіни. Шкрябнула засувом.

Ганна вскочила в хату помітно збуджена, добігла до столу і, спинившись, майже пошепки враз вимовила:

– Василь мій прийшов! Тільки мовчи поки-що, не говори нікому.

У Ганни обличчя просвітліло, відчула, як серце забилося сильніше. Відтак щось бентежне просочилося в душу.

– А як йому вдалося? Комісували? – спитала.

– Нічого не знаю. Потім розкажу. Дай штани Михалю, може, якусь сорочку. Все погоріло, нема в що переодягтися.

Ганна спохмурніла.

– Штанів не дам, Галю. А як мій завтра прийде? – відмовила. Тоді заглянула у сундук, що стояв у ямі під столом, витягла білу сорочку, потім знайшла у сінях стару куфайку і віддала братовій.

Коли зникла за дверима дружина дядька Василя, Ганні стало невимовно бентежно. Присіла на ослін і довго, тамуючи подих, дослухалася до стуку, до кожного шереху за вікном. Чомусь думалося, що раз прийшов Василь, то і її Михаль ось-ось має з'явитися. Так усю ніч і просиділа. Вже як почало видніти, підвелася, притулилася до одвірка і гірко заплакала.

*

Що дядько Василь прийшов з фронту, мати нам сказала вранці, як тільки повставали. Йї, певне, кортіло якомога швидше витопити піч та побігти розпитати, як йому вдалося повернутися, адже війна ще не закінчилася, а головне – дізнатися хоч щось про батька. Але дрова, як завжди, не загоралися, диміли та й годі. То вона стугоніла раз по раз рогачами, сварила нас, ледь не побила Андрія за те, що ми, закутавшись у рядно, спускались з печі на долівку. І в цей час двері прочинилися, і в хату зайшов дядько Василь. Який він вигляд мав, важко зараз передати. Був, здається у шапці, неголений, невисокий, чомусь зовсім не схожий на того привітного дядька, якого я ще недавно знав.

Мати якось зніяковіла, відступилася від печі, обняла його, поцілувала. Говорили вони довго. Я тоді не міг зрозуміти, що він матері розповідав, але було помітно, що вона хвилювалася, а на очах виступили сльози.

Уже пізніше, коли я підріс, дізнався дещо з тої розмови: батька нашого він ніяк не міг бачити, бо відразу, як його мобілізували, з якихось причин відстав від своїх, а наздогнати вже не зміг, бо опинився на окупованій території. Деякий час переховувався в якомусь селі, теслював там, а як фронт відсунувся далі, вирішив повернутися додому. Тоді ж дядько Василь хотів, щоб мати віддала йому батьків інструмент. Мова йшла про точило та обценьки, які до одруження братів були спільними, але дісталися у спадок від бабусі Марії нашому батькові. Мати відмовилася віддавати йому будь-що. Надто дорогі їй були батькові речі. Навіть нам, дітям, не все дозволяла брати до рук. З її розмови було зрозуміло: вона не могла

припустити того, що батько не повернеться з війни.

Однак дядько не змирився з тим, вважав, що має право на колишню спільну власність, яка лишилася від діда Яреми, і через деякий час силоміць забрав у нас обценьки і точило. Прийшов, коли ми самі лишилися вдома. Двері були замкнені, то почав гамселити у вікно. Але ми не відкрили, бо не впізнали дядька і поховалися під стіл. То він ухопив колоду, на якій Андрій рубав дрова, і вдарив нею у двері. Замок відлетів, дядько вскочив у хату, забрав на полиці обценьки і вийшов, не мовивши нам жодного слова. Ми так і сиділи під столом від страху, поки не прийшла мати. Дізнавшись, що сталося, вона не побігла відразу сваритися, хоч обуренню її не було меж. А згодом, як згадувала, виказала йому всю правду в очі: «Люди на фронті кров проливають, а ти сховався і збиткуєшся з братових дітей».

У такий спосіб він забрав у Хотини коня, якого її син Василь піймав прилюдного в лузі пізно восени і привів додому. Мотивація була проста: у вас нічим його годувати, тим паче, нема в що запрягати. А сам швидко роздобув реманент, притяг з бригадного двору старі сани, відремонтував і став возити собі дрова. Відразу і хату почав відновлювати – полагодив дах, стіну, розбиту снарядом, та притулив веранду зі старих уламків. Зліпив і грубу, бо мав кебету в цьому. Дівчата його не стали так часто ходити до нас, бо в них стало тепліше.

Щоправда, згодом мати помирилася з Василем, як не як, а чоловіків брат, а нам дядько рідний. Та й він не зовсім цурався нас. Мати все бідкалася йому, що кроква на причілку сінець розбита, боялася, ще упаде дах. Але не знала, як відремонтувати, де взяти лісу? І він відмовчувався. А потім, як почув, що материн двоюрідний брат Іван, син Івана Зубка, якого радянська влада запроторила до Сибіру як куркуля, повернувся і працює в комендатурі, то порадив звернутися до нього. Навіть сам написав прохання на ім'я коменданта і відвіз у Березне Іванові. А як дали матері півтора кубу лісу, то допоміг перевезти. Щоправда той ліс так і згнів під хатою, не дійшли до нього руки. Тільки димар розбитий зв'язав мо-

тузкою, щоб не розсипався. Було, перед новим роком Андрій забув сокиру в лісі, то мати побігла до нього. Хоч уже й вечоріло, починалася хуртовина, а він запряг коня, посадив його на сани і швидко поїхав до Забутого. Сокиру тоді знайшли, але повернулися уже поночі. Так що допомагав потроху.

Поминав грудень у щоденних клопотах, постійній триво-зі, очікуванні. Мати вже топталася біля печі поволі, їй було важко. Але, незважаючи на такий стан, ми не бачили, коли вона вставала і коли лягала. І за день не присідала. Певно, відчувала, що ось-ось має родити. І тому готувалася не тільки до Різдва, а й до цієї події. Перепирала все – постіль, білизну, наші штанці й сорочки, побілила коминок, що зчорнів від сажі, вимазала глиною долівку. Ще була одна невідкладна робота – за ліжком стояла діжка з хмільною закваскою. Солод уже перебродив, то горілку вичавити мусила. Мати практикувала це і раніше, до війни, коли жила ще з батьком. Хоч він і не пив, а в господарстві без горілки обійтися не можна ніяк. Тим паче, коли вона лишилася без чоловіка. Куди не кинься, без чарки нічого не зробиш. Та й не було, певно, в селі такої родини, яка б не займалася самогонварінням. Хоча у всі часи як своя влада, так і окупаційна забороняла це робити. Штрафували, навіть судили. То доводилося це робити, як правило, вночі, приховуючись від поліцаїв, а то й від сусідів, щоб не донесли в комендатуру.

Цього разу мати не сама це затіяла, а з дядьком Василем. Взяла його в напарники, бо самій було важко. І він охоче погодився. Я вже казав, що дядько любив випити, повеселитися, особливо, коли приходило свято. Тож на третій день нового року, як добре стемніло, він приніс від сусіда самогонний пристрій, став лагодити його до роботи.

Тепер гонять самогонку простіше, особливо з цукру. А тоді для гоніння хлібної горілки побутував доволі складний апарат. Він складався в основному з трьох частин: металевого куба з кришкою, куди заливалася закваска, жерстяного ко-жушка-грубки, де спалювалися дрова, щоб закип'ятити бра-гу, і окремої діжечки зі змійовиком. У ту діжечку наливалася

вода для охолодження пари. Щоб користуватися таким апаратом, треба мати певний досвід. Необхідно було слідкувати, щоб не зірвало кришку, не пригорала брага та не перегрівалася вода у змішувачу. То мати з дядьком клопоталися біля апарату, ми теж не спали, блукали по хаті та приглядалися до того, що вони роблять.

Десь близько одинадцятої години вечора, коли почала текти горілка, посідали вечеряти. І дядько Василь сів біля столу. Мати налила йому стакан, він підняв його та й каже: «Ось якби зараз у хату зайшов Михаль!» Мав на увазі нашого батька. Тільки сказав ці слова і випити не встиг, як двері прочинилися і в хату зайшов чоловік років тридцяти, привітався і спитав: «Чи не можна у вас заночувати?» Мати розгубилася: їй було дивно, як він міг зайти, коли вона сінешні двері замикала? «Та в нас і місця немає», – сказала по хвили. Вона подумала, що хтось з односельців прийшов за самогонним апаратом, бо такий умовний був пароль. Тоді незнайомец ступив крок уперед до столу і сказав: «Здоров, Василю!» І подав йому руку. І в ту хвилину мати впізнала свого рідного брата, вигукнула «Миша!» і кинулася в його обійми. Його взяли на фронт на кілька днів раніше батька – і ось така неждана зустріч. Збентежена мати не могла вгамуватися, посадила його за стіл, почала розпитувати, як він опинився тут.

Виявилося, що на початку війни дядько потрапив у полон, перебував кілька місяців у таборі за колючим дротом, а це кілька днів тому втік звідти з іншими полоненими. Довго йшов, ховаючись від поліцаїв, стомився та й пізно вже, то вирішив до Кам'янки не добиратися, а зайти до сестри переночувати. Дядько Михайло молодший від матері, але був уже одружений, мав двох синів і жив поки що з родиною на батьківському дворіщі, але в окремій кімнаті від матері та молодших братів Миколи і Семена, які теж пішли на фронт.

Розмова затяглася ледь не до ранку. Тоді ж дядько розповів, що у тому таборі, з якого втік, залишився наш батько. «Ми спали майже поруч, – сказав. – Я внизу, а він угорі. Я пропонував йому тікати – не зважився». Зі слів дядька, остан-

ній раз він його бачив у черзі за баландою за кілька годин до втечі, розмовляв із ним, радив приєднатися, але батько відмовився, бо був уже дуже слабий.

Мати так розхвилювалася, що вже не могла заснути. А під ранок у неї почалися пологи. Поки дядько Михайло бігав за повитухою, вона народила немовля. То був у неї третій син, якого назвала Миколою.

*

Ганна лежала на ліжку і тулила до грудей сповите немовля, відтак раз по раз поглядала на брата Михайла, що порався біля печі. Він не пішов, як планував, удосвіта на Кам'янку, а залишився до вечора, щоб допомогти сестрі. Ризикував, бо в будь-який час до хати могли зайти поліцаї, то переживала за нього.

– Миша, – озвалася, – ти не турбуйся дуже. Води нагрій, а решту я сама... Ось зараз устану.

– Лежи, лежи. Не переживай. Я вже не пішов, то буду щось робити, – відповів спокійно він.

Але неспокій не покидав Ганну. Вчорашня розповідь брата про Михалю так схвилювала її, що думки про нього не виходили з голови. Якби не дитина, яку щойно народила, то наче б подалася туди, де його німці тримають у полоні, щоб побачитися, щось передати. Хоча розуміла – поривання такі безглузді. Ніхто їй до того табору і близько не дозволить підійти. «Якщо він уже заслаб, не зміг утекти, то що буде далі?» – охоплював її страх. Бачила його серед тисяч інших солдат, що блукали, як тіні, за колючим дротом, схудлого, змученого від тортур та недоїдання. Спало на думку, що як одружувалися, то був такий красень, хоч з лиця воду пий – стрункий, чорнявий.

Ця згадка так її схвилювала, що відчула, як забилося в грудях серце. Нараз уявила Михалю під час голоду 33 року. Тоді він перевівся нінащо, тільки одні очі світилися. Коли приходив з сусіднього села додому, де теслював за шматок хліба цілісінький день в одній артілі, яка щойно створилася,

то хитався, не міг устояти на ногах. Обличчя зробилося чорне – впізнати не можна було чоловіка, так змінився. Вона тоді теж вибилася з сил – світ кружляв перед очима. Не знала за що руки зачепити. Ті оладки, що вона готувала з полови та лободи, були нестерпні, застрявали в горлі, спричиняли нудоту. Найбільше боялася за дітей – Євдокію і Андрійка, якому було всього два роки. Якби не хлібець, що давали в артілі Михалю (сам не їв, а приносив додому) – не вижили б. Той хліб, близько ста грамів, Ганна ділила на маленькі шматочки, щоб не з’їли діти весь відразу.

Пригадалося їй, як одного разу, коли Михаль зайшов до хати, тоді вони ще не мали своєї, а жили в свекрушиній окремих кімнаті, діти підступилися до нього з простягнутими рученятами – просили в нього хліба. «Дай! Дай!» – повторяли так наполегливо і так проникливо дивилися на батька, що той не витримав і віддав їм усе, що в нього було. Ганна розсердилася, почала сварити його. Він відступився, сів на лавку і наче закам’янів. Весь вечір не озивався. І Ганна мовчала. До серця підступилася така туга, що не знала, де себе подіти. Вона накопичувалася, набухала, утримати її в собі, якось пригасити вже було несила. Тоді нахилилася над столом і гірко заплакала. Михаль підхопився з лавки. «Ну чого ти плачеш? Нічого ж не сталося. Важко, розумію. Мені теж нелегко. Це тимчасово, повір. Ми переживемо цю біду», – говорив їй схвильовано і цілував мокрі від сліз очі. Ганна трохи заспокоїлась, притулилася міцно до його плеча і гаряче дихала. Далі підвела голову і трепетно торкнулася вустами його чола. «Мені боляче дивитися на дітей, і тебе жаль», – мовила тихо.

Від цієї згадки наче завмерла. «Одне пережили лихо, яке влаштували більшовики, то інше з’явилося. Доля йому така випала. Чи витримає цього разу? – заболіло в грудях. – Може, і догадується у ці хвилини, що в нього народився син? Якби був зараз тут, поруч неї. Глянув би, як він схожий на нього. Такий же смуглявенький, волосячко темне і оченята карі», – відзначила. І від того наче тепліше стало на душі. Згадала, що Михаль, як збирався вже йти на фронт, то сказав: як народиш

сина, то назви його Миколою. Це ім'я і їй було до вподоби. Адже так співпало, що і її середульший брат Микола теж родився на початку січня, тільки на два дні пізніше.

Нараз відсахнулася згадок і, глянувши на брата, що все ще топтався біля печі, поволі підвелася. До хати забігла Настя, братова Ганни, дістала з помереженого квітками фартушка передріздвяні коржики та пригостила дітей – Михайлика і Андрійка. Довго приглядалася до немовляти, щось примовляла.

– Такий чорнявенький, на Михалю схожий, – мовила захоплено.

Згодом зайшла до оселі Ганнина кума Тоня, що жила по інший бік вулиці. Про брата, що втік з полону, не чула, то як побачила, сплеснула в долоні і почала обнімати його. Того дня завітали до Ганни й інші сусіди, намагалися щось допомогти, розпитували у брата Михайла про табір полонених: може, ще кого, окрім Михалю, із своїх односельців там бачив. А Андрійко та Мишко тим часом, сховавшись на печі, бо в хаті було надто холодно, ласували гостинцями.

Надвечір Ганнин брат Михайло повісив на гак, що стримів у балці над полом, полотняну колиску, в якій Ганна виколосала вже трьох немовлят, утеплити хатні двері, щоб не так проривався холод, а як тільки трохи стемніло, попрощався з сестрою і подався через городи так, щоб менше хто бачив, на Кам'янку, до своїх. А Ганна, досить розчужена і якась розгублена, не знала, де себе притулити: перекидала всілякі речі, заглядала раз по раз до колиски. Її ество переповнював страх за брата, який опинився на окупованій території. Що далі буде? Чи не потрапить він до рук поліцаїв? В її голові без кінця снувалися думки про чоловіка – тисячі думок. Вони не покидали жінку і на мить, тільки видозмінювалися, поглиблювалися, накопичували смуток, посилювали біль. До того додавалася слабкість, яка не поминула ще після пологів.

Відтак, трохи врівноважившись, дістала з печі борщ, який зварив брат, та налила дітям, щоб повечеряли, а сама, помолвившись перед образами, усілася годувати немовля. І опісля

ще довго, як позасинали діти на печі, до півночі, гойдала і гойдала колиску, відганяючи сумні думки колісковою піснею.

*

Звістка про те, що батько в полоні, вибила матір зі звичного ритму життя, посилила її душевний неспокій настільки, що не помітити цього дорослій людині було неможливо. Але я тоді цього не відчував, не переймався її тривогою, а жив новиною – появою на світ молодшого брата. А ще – довгоочікуваним Різдвяним святом, яке розпочалося через кілька днів після народження Миколи. Мати, незважаючи на її важкий стан, готувалася до нього як завжди (і не тільки до Різдва, а й до інших християнських свят) старанно і налаштувала нас. І не тільки зовнішньо, за традицією, а й внутрішньо – душею, з непохитною вірою і любов'ю до Бога. Дотримувалася посту, навіть у середу та п'ятницю не вживала скоромну їжу. У святкові дні ніколи не бралася за якусь важливу роботу, хіба що поралася по господарству. І нам не дозволяла. Коли бачила когось за роботою у такі дні, то казала: «Хай Бог милує, такий празник, а він узяв до рук сокиру!» І хрестилася. На релігійні свята вона одягалася охайно і йшла до церкви у сусіднє село Рогізки, інколи в Березне або Бігач. Частенько брала й мене, як підріс.

Багато у моєму житті було Різдвяних свят, але чогось вразливо зринає в пам'яті те, коли в нашій родині з'явилася ще одна маленька людина – мій молодший брат Микола. І зараз ніби бачу: у хаті гарно прибрано. У вечірніх сутінках горить перед образами лампадка. Той невеличкий вогонь як зірочка і досі у мене перед очима. І оті барвисті рушники на стінах, які мати вишивала ще в дівочтві, застелений білою скатертину стіл, а за ним на краєчку лавки, на покуті, під іконами стоїть на запашному сіні горщик з кутею. Ще один з узваром. На ньому лежить пиріг з пшеничного борошна, якого мати спекла як годиться до цього дня. І зім'ятий мак у глиняній мисочці. Оті квітчасті рушники, світло від лампадки, жмень-

ка сіна на покуті, в якому відчувається чебрець і м'ята, наповнюють убогу хатину теплом і ніжними пахощами, а наші дитячі душі – настроєм і святістю.

Ось уже звечоріло. Попоравшись, мати заходить до хати, запалює свічку, сідаємо до столу. Відтак вона підводиться, стає перед образами і відчутно шепоче «Отче наш...». І ми за нею повторюємо. Вона ще довго молиться, звертається до Бога, щоб Він допоміг батькові у полоні, зберіг йому життя. Потім запрошує на Свят-вечір усіх померлих родичів, навіть окрему ложку для них кладе на столі, а нам пропонує кликати Мороза, щоб разом з нами скуштував куті. Це для того, щоб він, так би мовити, був добрішим і влітку не морозив збіжжя.

Але того року кликати його особливо не було потреби. Він і так скрізь був присутній. Шибки ті, що не були вибиті, позамуровував так, що аж снігом взялися. Та й на тих, які мати позатуляла ганчірками, лежав сніг. І по кутках теж іскрився.

Хата наша, яку батько спорудив поспіхом на початку 32 року (я вже про це писав раніше), була не завидною. Це одна майже квадратна кімнатка, десь п'ять метрів на шість, у якій двоє вікон були на схід, а ще двоє – на південь. З цих боків під стінами стояли дві довгі лавки, які робив сам батько. В кутку перед образами стояв стіл, а перед ним ослін, на якому мати, застромивши в проріз великий гребінь, розчісувала пасма льону та конопель. А вечорами та й уночі засиджувалася на тому ослоні біля прядки.

З півдня, між двома вікнами, стояла велика скриня. В ній мати зберігала рушники та святковий одяг. На захід під стіною тулилося дерев'яне двоспальне ліжко, поруч невеликий полик, а за ним піч, яка зігрівала нас узимку. На північ були вхідні двері, крізь них чи не найбільше вривався холод у помешкання. Вони теж обростали снігом. Дерев'яну підлогу батько не встиг послати, то долівку мати до свят змазувала червоною глиною, бо вона дуже швидко від чобіт ставала чорною.

І у тій убогій хатинці, яку майже під дах замело снігом (тільки попід самими вікнами лишався метровий прохід),

нам, дітям, на Різдво було тепло і святково. А разом з тим у тій невимушеній радості і смуток був присутній – цього разу, як і минулого, серед нас не було батька. І ніхто з нас, ні я, ні Андрій не могли навіть уявити, що з батьком нам уже ніколи не доведеться сидіти за одним столом. Та й мати таке не могла допустити: раз живий, у полоні, то якимось вернеться.

Деталі з Свят-вечора не збереглися в пам'яті як цього, так і наступних, але досі відчуття таке, що смак маминої куті з маком і узвару ми сприймали тоді як ласощі. Інших наїдків на столі не було. Мати ніколи не готувала дванадцять страв, як це роблять зараз. Але та простенька святкова трапеза тоді гріла і зцілювала наші душі. В цей вечір, незважаючи на мороз, під хатою озивалися колядники. Мати клала в фартушок, спечені в печі і помережені калиною, коржики, і щоб не напустити холоду, несла надвір. Ми припадали до вікон, хукали на «лисиці», дослухалися тих голосів. І в тому було щось високе і загадкове для нас.

Звичайно, що після Свят-вечора ми чекали з нетерпінням наступного дня, коли мати повернеться з церкви, коли на столі з'явиться засмажене м'ясо і сало та інші делікатеси, які вона ще звечора приготувала. Ласувати ними – це теж було для нас свято.

Адже вживати такі страви ні в піст, ні в інші дні, крім свят, у нас не було такої можливості. Ще раніше, до війни, зі слів матері, вони щоразу, крім у голод, вирощували одне порося на рік і різали перед Різдвом. І цього разу в нас на столі була своя свіжина. Матері вдалося зберегти кабанчика від поліцаїв, які нищпорили по дворах вдів (його купив батько влітку сорок першого, коли ще був удома). Німецька окупаційна влада забороняла різати поросят, не здаючи шкуру, то робили це вночі. І пізніше, як не скрутно було жити, особливо в повоєнні роки, мати завжди купувала навесні у районному на той час містечку Березна, куди носила яйця та молоко продавати, невеличке поросятко і ростила його до нового року. Вона не могла собі допустити таке, щоб у неї на Різдво не було своєї свіжини. Пригадую, якимось одного року вона купила зовсім

слабеньке, бо на краще не було грошей. Тримала його в хаті, під піччю, поїла молоком, але воно захворіло і здохло. Яке то лихо було для нас. Мати плакала, і ми плакали. Так і не спромоглася тоді вона придбати інше.

Усі святкові дні – два тижні – аж до хрещення Господнього мати, особливо вечорами, нічого такого не робила, без чого можна обійтися – не шила, не пряла. Тільки поралася біля худоби. І нам, як я вже казав, не дозволяла. То Андрієві, а потім і мені, коли підріс, не треба було їздити у ці дні санчатами у ліс, на луки, де ми збирали оденок з-під стогів, а вдома – рубати дрова. Заготовляли ми їх заздалегідь стільки, щоб вистачало на весь цей час. Перед Різдвом нарізали і січки для корови косою на так званій «козі» кілька мішків. Та «коза» мала такий вигляд: на деревині товщиною до 15 сантиметрів і довжиною близько метра, яка опиралася на чотири ноги, стриміли у два ряди кілочки як ріжки, між яких клалася солома. Біля «голови» кріпилася довга палиця, на яку з допомогою кільця одягалася коса, тим кінцем, де п'ятка, так, щоб можна було нею, тримаючи за інший кінець, рухати сюди-туди – різати. Ця не хитра саморобна «січкарка» допомагала матері у найтяжчі роки як воєнні, так і повоєнні тримати корову, без якої ми б не вижили.

Чомусь найбільш зримо зринає у пам'яті оте сакральне щедрування в той далекий сорок другий рік, коли народився Микола. Дівочі голоси під вікнами вчуваються і досі, ніби напливають на мене звідкілясь з висоти, вигойдуються і тримають мою душу на крилах. Ось я сиджу на лавці перед замерзлим вікном, за яким нічого не видно, і чую стук у шибку, а потім голос: «Кому співати?» А мати: «Співайте Миколі, він у нас у колисці гойдається. А ще – Андрію та Мишку». І досі в моїй голові ті гучні голоси як переكاتи грому, що звучали під хатою і над хатою, наче в самому небі. І, здається, отаку щедрівку співали:

«Славен, славен цей дім.

Щедрий вечір, добрий вечір!

*Ой чим же він славен. Трьома городами.
Трьома городами і трьома синами.
Щедрий вечір, добрий вечір!..*

Не буду стверджувати, що саме цю, адже я не міг її у шість років запам'ятати, хоча пізніше доводилося чути подібні не раз, але саме вона дуже асоціюється з холодною зимою, війною, які вкарбувалися в мою свідомість назавжди. Пізніше, вже будучи дорослим, я знайшов схожу щедрівку в «Антології української народної творчості» трохи в іншому варіанті, у якій є продовження, зокрема є такі слова:

*«Що першому сину – та город Київ,
А другому сину – город Переяслав,
А третьому сину – та город Чернігів».*

Я налаштував тоді дитячі вуха, слухаючи заворожено, що відбувалося за вікном, але того мені було замало. Цікавість розпалилася до безмежності, хотілося нестерпно побачити те дійство, яке ховалося за засніженими шибками. І я пхнувся у ту частину вікна, де стриміла ганчірка, і від подиву затамував подих: перед самим вікном горіла яскрава червона зірка...

Усе це відтоді десь озивається в мені як світла казка, яку мені вже ніхто не повторить. Воно залягло в пам'яті так глибоко, як і війна, бо то був початок мого усвідомлення і сприйняття світу, цього безмежного і неповторного дива. А ще тому, що мати чітко дотримувалася християнських традицій, жила в святості й вірі, а разом з тим і нас налаштувала на побожне і світле відчуття і сприйняття народження сина Божого.

*

Був кінець лютого 1942 року. Морози послабшали, дув східний вітер. Весь тиждень вирувала хуртовина. Таке заходилося, що світу Божого не видно було. Перед нашою хатою виникли величезні кучугури снігу, і двір занесло так, що мати

цілісінький день прокидала стежку від порога до хліва, де стояла корова. Якраз телятко знайшлося, то щоб не замерзло, занесла його, подоївши корову, до хати. Коли воно спало на солomé, я присідав поруч, гладив спинку, торкався пальчиками м'яких губ. Пізніше, уже у повоєнні зими, мати теж забирала телятко до хати, але воно вже не було таке цікаве мені, як того року.

Незабаром, на початку березня, започаткувалася відлига. Я радів, що на вікнах, зокрема на лутках і шибках став розтавати сніг, почали зникати «лисиці». Води на підвіконні збиралося так багато, що вона текла по стіні на долівку. То треба було повсякчас вимочувати ганчіркою. У неділю мати звеліла Андрієві стежити за Миколою, щоб той не випав із коляски, а також витирав на підвіконні воду, а сама подалася до церкви, яку недавно німецька влада організувала в нашій школі. За вказівкою старости, односельці навели лад довкола поруйнованого приміщення: засклили вибиті шибки, очистили від сміття коридор першого поверху та поприносили ікони, хто які зберігав удома відтоді, як більшовики зруйнували церкву. І там почало правитися.

Ходили люди на службу Божу найбільше взимку і в неділю. В інший день, хоч і святковий, не наважувалися, боялися коменданта. Бо той, як з'являвся у селі, то заходив до церкви і дуже гнівався, коли люди були там, а не в полі. Брала і мене мати туди кілька разів – і досі в моїй уяві той довгий коридор, у кінці якого все поблискувало загадково, по кутках стояли ікони, в легких сутінках горіли свічки. Мені там було не затишно і навіть боязко чогось. Але та церква проіснувала не довго, як тільки село звільнилося від німецької окупації, інша окупаційна влада, але вже радянська, знову там відновила школу.

Проте коли я почав ходити до школи, то в ній щось дивне відбувалося. В селі ходили чутки, велися всілякі розмови, люди переповідали одне одному, що в ній о дванадцятій годині ночі на другому поверсі, у кабінеті директора саме запалюється світло і горить до ранку. Багато хто чув навіть

божественну музику, спів хору. А коли директор у цей час спробував піднятися на другий поверх і зайти до свого кабінету, то його відкинуло хвилею донизу. І це продовжувалося не один рік. Але влада місцева робила вигляд, що нічого не відбувається. Я вже писав, що школу цю двоповерхову спорудили більшовики із церкви, яку звела громада ще на початку ХХ століття. В будівництві її активну участь брав і мій дід по матері Марко Зубок. Отакі дива проявлялися у нашій школі. Мені не доводилося ні бачити, ні чути, то стверджувати не беруся, що саме так і було. Але люди про це й досі розповідають.

Отож мати пішла до церкви, а ми сиділи майже весь час біля вікна. Хукали в шибки, на яких ще лишився лід. І враз я помітив, що хтось попід хатою пройшов. Навіть кроки почувлися. Я подумав, що то мати, бо хто б ще міг ходити, і тому радісно вигукнув:

– Мама прийшла!

Але Андрій заперечив:

– І не мама. Я знаю хто. То – Гоцька!

Ми принишкли – начебто щось стукнуло під стіною, зарипіло. По хвилі зашаруділо в сінях і стихло. Якийсь час я лякливо дивився на двері, очікував, що той, як сказав Андрій, Гоцька зайде до хати, але цього не сталося.

Гоцька – це так по-вуличному звали цього чоловіка, а справжнє його ім'я було Лука. Я наглядно вже знав його. Запам'ятав ще з минулого року, коли на Пасху був із батьком на вулиці, де сусіди грали «навбитки» і обмінювалися крашанками. Запам'ятав, бо вів себе зухвало, дурив дітей, не дотримувався правил. Таким чином вигравав у всіх: повні кишені яєць назбирав. Батько теж йому програв – і це мене вразило. Пізніше, як підріс, то більше про нього дізнався.

Лука мешкав недалеко від нас у невеличкій обшарпаній хатинці. Кілька разів одружувався, але жінки не трималися – одні втікали, інші чогось помиралі. І діти блукали як неприкаяні. Не було в нього ніякого господарства, не мав ні до чого кебети, не працював, а займався дрібними крадіжками.

По селу ходив завжди обідраний, немитий, худий, з рудими колючими вусами, у старій шапці-вушанці, яку не скидав протягом року. В перші роки радянської влади примазався до більшовиків, увійшов у їхнє довір'я як бідняк, що відкрито проявляв зневагу до заможних людей. Виконував усілякі їхні доручення, хоча насправді ніяких комуністичних ідей не розумів і не сприймав. Не був він на боці бідних селян, а, скориставшись нагодою і підтримкою нової влади, під гаслом розкуркулювання, обкрадав своїх односельців, палив їхні садиби разом з іншими активістами, забирав чуже майно. Розповідали, що хліб і сало, яке конфіскував у людей, ховав удома від дружини в невеличкій сундучок так, щоб вона не бачила, і замикав його. Коли в нього не було чого їсти, то забирався до когось у льох. Чув від матері, як під час колективізації, коли агенти ходили по дворах і нахабно забирали все, що під руку потрапляло, Лука вліз до комори Максима Белашки і випив сметану. Той, коли застав непроханого гостя на гарячому і побачив його руді вуса в сметані, то не став займати, тільки сказав: «Я б оце тебе ляпнув по губах як шкідливе кошеня, але йди з Богом».

Лука чи не в кожному селі мав тимчасову дружину, ходив до них, не ховаючись від родини. Носив їм награбоване, часом забирав з дому останнє. Якось він зібрався йти в сусіднє село до коханки і приготував для неї торбинку борошна, але не помітив, що дружина потайки замінила його на попіл, то й відніс... Його дружина з дітьми поневірялася, не доїдала, швидко знемоглася і померла. Діти підлітками подалися до міста. Хатка, в якій він жив, завалилася, то більшовики його поселили в комору діда Дуная. Там він одружився ще раз, але й та не витримала, тож незабаром її не стало. Коли була мобілізація на фронт, то одягнув спідницю та сховався у сусідньому селі. Дехто бачив, як після бою роздягав убитих солдат. І під час окупації продовжував свою ганебну справу – обкрадав удів.

І під нашою хатою він опинився не випадково. Як тільки мати повернулася з церкви, то спитала:

– Хто був надворі, що забув зачинити сінешні двері?

А я відразу доповів:

– А в нас під хатою ходив Гоцька! То ми боялися.

Коли мати заглянула до комори, яка не замикалася, то побачила, що немає тієї торбинки з борошном, яку вона змолота з Андрієм на жорнах. Що то він забрав – не було сумнівів. Тітка Хотина навіть бачила, як Лука виходив із двору. Мати тоді побігла до нього, але не застала вдома. Певно, відразу з тою торбинкою подався до коханки у сусіднє село.

Не знаю чи розмовляла мати з ним після того, чи ні, але борошна він так і не повернув.

*

Ганна прокинулася від холоду – березень не поспішав з теплом. Та й старе ряденце було в дірках і зовсім не гріло. Підвела голову. Ще добре не розвиднялося, проглядалися зорі, а небо вже зайнялося світло-рожевим полум'ям. «Який дивний ранок?» – подумала. І враз завмерла. Шибки зачервоніли. На стінах заграли малинові відблиски. Жінка з острахом подалася до вікна – за хлівом розлилася кривава смуга. У хаті стало видно, як у день.

Ганна спочатку подумала, що то горить Максимова хата – і серце наче обірвалося. Знала, що він тяжко хворіє, десь простудився недавно. Лежить уже кілька днів, бо висока температура. Далі, трохи оговтавшись, зрозуміла – то спалахнула клуня діда Дуная. До німецької окупації вона була конфіскована більшовиками і слугувала за конюшню, а зараз син його Денис, як став головою общини, повернув її у свою власність. Солоний дах був у густому диму, з-під нього вирував вогонь, язика якого виривалися в почорніле небо. Хтось кричав жахливо. Ганна відчула, як зірвався наполоханий вітер, шугнув до дуба і там загув у гіллі з тривогою. З нього злетіла сонна пташка, почервоніла і швидко загубилася на обрії.

– Що там, мамо? – підняв голову на печі Андрій.

– Клуня, синку, діда Андрія горить, – тихо мовила. – Що воно на світі діється? – зітхнула. Звелася на полик, де висіла

колиска з Миколою, накрила його шматком старої ковдри і знову опустилася на долівку.

Довго молилася перед образами, просила Бога, щоб допоміг визволитися з полону Михалю. Вже, як подоїла корову, занесла телятко до хати, то поналивала горщики водою та вхопилася підпалювати в печі, але дрібне та сире вільхове паліччя, яке Андрій навозив санчатами від Дунаєвої сажалки, ніяк не хотіло горіти. Тліло та й годі. Одубіла, стоячи біля припічка. І стріху вже скубла, і порубала шматок сухої деревини, що знайшла у повітці, а вогню ніякого, тільки диму повно, аж очі виїдає.

– А щоб ти запалося! – мовила вголос. І така досада взяла.

А тут діти повставали, позакручувалися у рядна і спускаються з печі на долівку. Андрій штовхнув Михайлика, а той реве. Ось пробудять Миколу. Ганна вхопила кочергу – і до них. Андрій в одну мить сховався під ліжко. І Мишко стих, наче в рот води набрав.

– Андрію, що оце мені з тобою робити? Здоровий такий, а тями і на грам нема. Ось повернеться батько.., – вискочило мимохіть. І тут подумала, що Михаль ніколи не підіймав руку на дітей. Було, як не слухає її котрийсь, виведе з терпіння, то озветься до чоловіка: «Миша, ну скажи ти йому щось». А він: «А що казати? На те вони й діти, щоб бешкетувати». Це коли в настрої, а коли задумливий, сердитий, то підведеться і піде з хати. Сама, мовляв, давай раду.

Правда, одного разу, як Андрій пішов у перший клас, було, що взяв до рук пасок. Ще вранці Ганна виправила хлопця до школи (одягнувся, книжки та зошити поклав у шаньку). Заняття закінчилися, а його нема. Коли це з'являється обшарпаний, мокрий, а вслід за ним заходить учитель. Виявилось, що на уроках не був, а день на льоду катався. Тоді батько розгнівався, ухопився за пасок, однак не вдарив, тільки пригрозив. А від матері можна було отримати на горіхи і Мишку. Тому й сховався Андрійко під ліжко.

Ганна побідкалася трохи, що за дітьми ні зробити щось, ні попоїсти, ні відпочити, глянула в піч, де ледь жеврів вогонь,

та й вийшла з хати. І якби не опинилася надворі, то нічого б і не знала про Максима. Почула гомін у його дворі – і це стривожило. Поспіхом кинула під ніс корові трохи сінця та й подалася до Белашків, щоб дізнатися, чого згоріла клуня Андрія Дуная.

Підійшла до двору – хвіртка розчинена навстіж, кінь запряжений і біля нього топчеться якийсь незнайомиць. Ступила на поріг і вражена зупинилась. Людей повно в хаті, а на лаві під вікнами лежить у домовині Максим. Обличчя його безкровне як дозрілий колосок, але спокійне, безтурботне, наче приліг відпочити. Біля нього рідна сестра: голова похилена, руки помітно тремтять. Вона затуляє раз по раз обличчя руками і розчулено промовляє:

– Ох, братику! Ох, ох! Хоч би словечко сказав.

Поруч стоять його дочка Марія і син Сашко. Варка, дружина Максима, зігнувшись, тулиться до дітей: погляд її спрямований на Максима.

Ганна підступилася до них ближче.

– Тітко Варко... – озвалася, майже прошепотіла, далі торкнулася долонею її плеча. Та поволі повернула голову: обличчя було сумне, очі червоні від сліз.

– Максим... – чомусь вимовила Ганна одне тільки слово. Дивилася на Варку і ледь стримувала себе, щоб не заплакати. «Така людина! Стільки добра робив людям і, бач, забрав його Бог. Як же так?» – думалося їй.

– Господь чомусь завжди забирає кращих, Ганно, – наче вгадала її думки Варка. Може, я трохи винна, що дозволила йому підвестися, – почала розповідати, як це сталося. – Тиждень уже лежав, і температура була висока. А це вчора ніби легше стало, то пізно ввечері підвівся, хотів підійти до столу, щоб випити чашку чаю, яку приготувала, і враз якось перехилився, застогнав. «Варко, мені погано...», – озвався. Я підскочила, довела його до ліжка. Ліг – і такий блідий, як стіна. Дочка Маня побігла до фельдшера, а я біля нього: бігаю сюди-туди, серце розривається, не знаю, чим йому зарадити. Прибіг доктор, послухав та й каже: «Тітко Варко, тут я нічим

не допоможу. Це вже все...» Тоді зробив укол. Максим тричі видихнув повітря і... Жінці ніби щось перетнуло в горлі і вона змовкла.

Від того у Ганни стислося в грудях, зарізало в очах. Їй теж було боляче, так ніби утратила рідного батька. Не могла навіть уявити, до кого тепер буде звертатися зі своїми жіночими бідами.

– Земля йому пухом. Царство небесне, – прошепотіла Ганна, перехрестилася, витерла сльозу, що викотилася на щоку, і поспіхом вийшла з хати, бо ж дітей покинула самих. Переживала, що Микола прокинеться і випаде з коліски.

Уже біля свого двору спало на думку, що так і не дізналася нічого про клуню, що згоріла.

*

Нарешті сніг розтанув, і вода, що прибула з поля, залила околицю, копанку, яку викопав колись дід Ярема, підступилася до городів. І так тепло стало, що під нею аж трава зазеленіла, зацвіли жовті лопухи. То Ганна у тій воді щодень розстилала наткані за зиму сувої полотна, щоб вибілювалися. Залюбки блукала у воді боса за тиждень до Благовіщення. Земля вже прогрілася від сонця, то й діти вибігали на город погратися з м'ячем.

З приходом весни матері додалося турбот, тривоги та бід. Колгосп по суті розпався, то німецька влада створила так звану общину: землю роздали спочатку тим, хто брав її, а решту закріпили за дворами, щоб обробляли за контрактом. І Ганні, яка не просила тієї землі, виділили кілька гектарів, змушували ходити в поле. Вона бідкалася, була розгублена: не могла уявити, як це їй залишати дітей на весь день самих, коли Миколі виповнилося тільки чотири місяці. Та й обробляти ту землю не було чим. У бригадному дворі від того, що було до війни, мало що лишилося. Реманент та кращих коней і вози розтягли по домівках чоловіки ті, що якимось дезертирували чи уникли мобілізації. Частина коней розбрелася, то блукали по селу та в лузі, поки їх не виловили. Конюшня була розбита

снарядом. А клуня, де зберігалось сіно та інші харчі, згоріла. Тільки кошара зосталася та з десятків виморених за зиму коней. То голова общини Денис Дунай, син Андрія Дуная, в якого одібрали обійстя більшовики, дав вказівку використувати селянських корів як тяглову силу: возити ними гній та орати землю.

Коли почула Ганна таке, то майже всю ніч не спала. Кілька разів підводилася, щоб заколисати дитину, а між тим не могла позбутися болючих думок. Уявляла корову в ярмі і від того до горла підкочувався болючий клубок. Шукала якогось виходу, але так і не знайшла. Надія була тільки на те, що, можливо, якось домовиться з сусідом Ципаком. Цього чоловіка, який пробив собі вухо і не пішов на фронт, закріпив Денис за її двором. Але не встигла вона вранці подоїти корову, як Ципак з'явився. Вийшла з хати, а він стоїть з поліцаєм Хокою біля хліва і крутить у руках мотузку.

– Ганно, виводь корову. Чула розпорядження голови?

– Чула, але корови не дам! – відразу заявила Ганна.

Однак і сама не зрозуміла, як здалася. Ципак з Хокою почали лякати, що заберуть зовсім. І страх, що відцурається корови, діти залишаться без молока, зламав її упертість – випустила з хліва. Стала поруч неї, ще намагаючись якось зупинити цей хід подій, погладила біля вуха. Та враз від Хоки війнуло перегаром горілки – відштовхнув Ганну. Корова змахнула хвостом, рвонулася з місця, бо відчула щось недобре, але Ципак уже встиг накинути мотузку на роги і, затиснувши його в руці, присмирив її. Та, упираючись, нехотя попленталась із двору.

Ганна вийшла за ворота, глянула вслід. На мить уявила, як упала корові на голову довбня, як завертілася вона у ярмі в парі з іншою. І від тої уяви наче зомліла. Довго стояла, мов примара. Цілісінький день не знаходила собі місця від того, що зробила помилку, віддала свою годувальницю на муки.

Тільки надвечір Ципак повернув корову. Вона зайшла до двору з низько опущеною головою, знесилена, мокра, з піною на губах. Шия була обдерта важким ярмом, боки посічені пу-

гою, біля очей запеклася кров. Підійшла до води і важко сопла. Страшно було дивитися на неї: так відмінилася за день. Серце в Ганни стислося до болю. «Отак збиткуватися над твариною – варвари. Завтра хай мене хоч розіпнуть – не віддам її у те ярмо». Торкнулася її очей – витерла там скупую сльозу. І схилила, як і корова, голову. «Тяжко в світі жити обом нам, коли війна, коли така несправедливість. Пішов на фронт наш господар і не відаю, коли він повернеться. А тобі не маю чого і поїсти дати. Ні сіна, ні соломи – голе горище. Лихо та й годі». Доїти не стала, пожаліла, то зачинила хлів і пішла до хати, сподіваючись, що корова за ніч відпочине, то завтра видоїть дітям якусь краплю молока. Але цього не сталося.

Наступного дня Ципак прибіг дуже рано – зібрався коровами возити гній на свій город. У Ганни не було слів, що йому сказати – гнів розпирав груди.

– Виганяй! – насідав Ципак.

– Не дам знущатися! Запрягай свою, – стала перед дверима хліва.

– Віддаси! Не упирайся, молодице, – зловтішно процідив крізь зуби Ципак. І враз зник з двору. А по хвилі у розчинені ворота влетів на коні голова общини Денис.

– Чому не даєш корову?

– У мене зграйка дітей. Вони голодні, молока не бачать.

– Відведу у старостат.

– Куди хочете ведіть. Запряжіть мене, розіпніть! А корову не випушу, – не відступала Ганна.

Кінь загарцював на місці від затиснутого вудила. Денис, нічого не мовивши, нахилився і з усього розмаху сіконув жінку нагайкою по плечах, відтак – по голові, по обличчю. Та Ганна навіть не затулилася руками, не зойкнула, не побігла, а лишилася стояти непорушно, наче вросла в землю. Очі її горіли вогнем, непокорою. І тільки, як Денис почав бити в нестямі, відступилася. Мовчки відчинила хлів – випустила корову.

– Ступай, Манько, – мовила з болем і почуттям провини перед нею, поцілувала між риг і вмить, як тільки Ципак зали-

гав її, сховалася у хлів. Там кілька хвилин стояла зігнувшись, наче на її плечі звалився багатотонний камінь. Обличчя в неї зчорніло, втратило живий одсвіт. Їй здавалося, що ось-ось не втримається на ногах, просто провалиться у якусь прірву. Дихати ставало дедалі важче. І враз сльози з очей ринули потічком – і зупинити їх було несила. Вони текли по щоках, губах, капали на землю як рясний дощ. Ганна захлиналася від них. І якби в ті хвилини побачив її Михаль, що десь томився в полоні, то без вагань вчинив би самосуд над Денисом. Але ніхто її в цю мить не бачив, крім синів, Андрія і Мишка, які, побачивши, що відбувається в дворі, забігли до хліва і завмерли від страху. З обличчя матері капали криваві сльози...

Довго стояла Ганна в хліві, ніяк не могла оговтатись. Відтак пригорнула до себе дітей, завела до хати. Взяла на руки з колиски Миколу, дивилася в його карі оченята, а з голови не виходив Михаль. Уявляла його – і фантазії не було меж. Бачила зовсім хворого, знесиленого у тому німецькому таборі, навіть мертвого – і від такої уяви жахалася, то вже таким, як приходив з роботи до війни трохи стомленим. І про рідних братів подумала, двоє з яких десь воюють, а старший, Михайло, що втік з полону, десь удома переховується. Чомусь згадалася пісня, яку ще бабуся співала «Ой були у матері три сини...» Та слова ті запеклися на устах...

*

Було багато несправедливого, образливого, страшного, навіть жакливого як під час німецької окупації, так і радянської, але все воно потроху призабулося, сьогодні важко все згадати, а ось той випадок, коли син Андрія Дуная Денис, сидячи на коні, бив нагайкою матір, досі стоїть перед моїми очима, наче це вчора було. І нині про те важко і боляче згадувати. Той жакливий стан матері запам'ятався на все життя як мені, так і старшому брату Андрію.

Коли у 90-х роках минулого століття у мене виник задум написати оповідання про Денисового батька Андрія Дуная, про якого уже не одноразово розповідав у спогадах, зокрема

про те, як він зустрічав німців із хлібом і сіллю, то довго вагався, як його показати, в яких фарбах змалювати: злобним куркулем за термінологією більшовиків чи їхньою жертвою. Адже з дитинства в моїй пам'яті лишився його образ таки як зажерливого вовкулаки. І не тільки в моїй. Те, що він по війні не любив бідняцькі родини, просто з ненавистю ставився до нас напівголодних дітей, було очевидним. Коли ми заходили в його колишній спустошений сад, де вже розміщувався бригадний двір, то він кидав на нас грудки землі, аби ми не збирали яблука та груші. Хоч ми в тому не винні були, що в нього радянська влада відібрала садибу. А те, що син його витворяв, теж не минуло безслідно, вкарбувалося в мою свідомість.

І все ж, беручи до уваги, які злодіяння чинилися більшовиками у 20-х роках та й пізніше, щоб не відступити від правди тих соціальних потрясінь, я все-таки змалював його образ як жертву, хоч норовистий характер теж показав. Оповідання має назву «Смерч». Спочатку його надрукував у журналі «Літературний Чернігів», потім воно увійшло до книги «Багряні громи». Я надіслав цю книгу брату Андрію до Архангельська. І вже через тиждень отримав від нього листа, від якого мені стало важко на душі. Він писав, що я завдав йому оповіданням «Смерч» стільки болю, що він ладен був розірвати книгу, щоб «не бачити і не читати такої ганьби». І нагадав мені той випадок, як син мого героя з оповідання «Смерч» Денис, сидячи на коні, сік матір нагайкою. А потім через рік, коли приїхав в Україну і ми зустрілися, то знову повів мову про це. Уже в зрілому віці він не міг спокійно говорити, зупинявся на півслові, в очах світилися сльози, а руки тремтіли.

Нестерпно боляче було матері віддавати корову на ті тортури, але скорилася, як і інші вдови. Плакала часом, дивлячись на неї, яка поверталася додому з кривавими мозолями від ярма. Та й сама мати потрапила в ту кабалу. Община – то було німецьке рабство, яке звалилося на голови вдів у заміні радянського. Ту землю, яку їй виділили в полі без її згоди (здається, близько трьох гектарів), обробляти не було чим.

Але змушували, накладали контракцію. Та й Микола був дуже малий, ще в колисці гойдався. І мати зважилася піти до німецького коменданта, щоб йому пожалітися. Його управа знаходилася у містечку Березне – це за десять кілометрів від Сахнівки.

На подив, німець, на прізвище Динкель, що мав суворий вигляд (коли їхав селом, то всі ховалися), поставився до матері більш чемно, але ж нічим не допоміг. Як згадувала, через перекладача вона сказала йому: «У мене троє дітей, немає ні братів, ні сестер, які б допомогли, а дали землю. Я її не зможу обробити». А він відповів: «У вас є голова общини. Раз дав, мабуть, так треба».

Того дня, повертаючись з Березного додому, мати зустріла на околиці сусідку Марину, теж вдову і почала хвалитися своєю бідною. А та, навпаки, почала скаржитися, що її чомусь обійшли, не дали землі, а вона б обробляла. Ведуть вони балачки, коли це мимо них ідуть двоє чоловіків, які з невідомих причин не пішли на фронт, то один з них, почувши розмову, каже: «Одній дав землю, дек кляне, а другій – ні, теж кляне». А інший: «А ви, дівки, так: одну землю в двох обробляйте». І пішли. І жінки погодилися з їхньою порадою: вирішили працювати разом.

Підходили жнива. Миколі на той час виповнилося уже шість місяців, мені було п'ять, а Андрію одинадцять років. І мати залишала мало не щодня самих до вечора і йшла в поле. Було, повернеться в потемках, а ми бавимося на вулиці в піску. Обличчя наші брудні, аж чорні від землі, такі, що очей не видно. Мати бере на руки Миколу, промовляє щось до нього, бідкається, що нічого ніхто за день не їв. Відтак у хаті дістане з печі чавунець з теплою водою та гарно виміє по черзі нас. Після чого насипле нам у глиняні миски ще зранку звареного борщу зі щавлю, а сама побіжить поратися до корови.

На ранок знову в поле. Збирали хліб вручну, як і за радянського режиму, бо ніхто не дбав під час німецької окупації про якість знаряддя праці. Мати косила сама ячмінь і жито на грабці. «Грабці» – це такий дерев'яний пристрій, який при-

кріплявся до коси, щоб збіжжя падало колоссям в один бік. Жито в'язали в снопи та складали в копи. Ячмінь та просо звозили до купи. За день, як згадувала мати, не присідали, не було не те що попоїсти – вгору глянути. А душа весь час боліла за дітей. Хотілося кинути все і податися додому, наче на крилах би полетіла, але не сміла, розуміла, що руки опускати не можна, бо що далі... Уявляла їх, як вони там самі, тільки й думала за них. Було, така досада брала, аж сльози на очі наверталися, змішувалися з потом, який від важкої праці і спеки заливав обличчя.

А потім удома щось і прополоти треба, біля корови ходити. Уже темрява над селом нависне, а вона то в хліві стугонить, то в городі чимось шелестить або стукає сокирою – паркан лагодить, що впав на вулицю. Бо хто їй загородить, скрізь сама. Отак натопчеться в полі, ноги відвалюються, але присісти ніколи. І так щовечора.

*

Потроху спека відступила, і осінь не забарилася. Ось-ось мали розпочатися дощі, а в полі в копах стояло жито та інша пашня, яке зібрали Ганна з Мариною. Ніяк не вдавалося перевезти до себе в двір, щоб змолотити його та здати контракцію. Просто не було чим його забрати звідти. У бригадному дворі було обмаль коней і возів, не вистачало амуніції. Та й ті вози, що лишилися, ледь трималися купи. Ніхто їх не ремонтував. Поки керувала жінка Хима, то якийсь порядок тримався. Одного разу Ганна випросила у неї коня, але віз трапився без отоси. Прикріпили вона з Мариною замість тої отоси мотузку і весь день тоді возили льон. А потім бригадиром став Іван Горак. Його Денис, голова общини, призначив відразу, як тільки з'явився в селі – втік з фронту. Проте зловити його в дворі було важко. Він постійно зникав з поля зору. У дворі була якась анархія, беззладдя. Коней і вози розбирали без дозволу. Хапали, хто що встигне. Той, хто перший на воза сяде, того й віз.

Того разу Ганна прибігла вдосвіта, ще й не розвиднялося

добре, знайшла собі кращого воза, обдивилася чи є на ньому отоси і занози, вигребла з полудрабка груші, що насипалися за ніч, пожовкле листя і сіла в нього. Незабаром почали збігатися до двору інші вдови, їхні діти. Товпилися біля возів, сперечалися, як на тому ярмарку. Лець не до бійки доходило.

– Ти ще спала, як я цей віз закотила під грушу, – чути було Ганні голос братової Хотини поміж жінок, яка теж порала землю.

Скрипіли вози, торохтіли голоблі, коні струшували гривами та дивилися сумно в очі вдовам. Їм теж було нелегко. Ганна бачила, сидючи на возі, як лелека, що гніздився поруч конюшні на в'язі, наляканий колотнечею людей, звився увись, кружляв над бригадним двором і видивлявся уважно з висоти. І сонечко вже зійшло, бавилося вранішніми промінцями у кроні Дунайового саду.

Позапрягали вдови коней, їдуть з двору, а Ганна накрила спідницею полудрабок воза та й сидить розгублена, переживає. Треба б коня взяти, але нема на кого залишити воза (заберуть відразу!). Домовилася з Мариною, що й та прийде рано, але її чогось нема. Уже пошкодувала, що не розбудила Андрія та не взяла з собою. Коли це бачить Марина від кошари коня веде.

– Ти чого сидиш? Маєш воза? – питає Ганну.

– Та віз, бачиш, ухопила. І сиджу, переживаю, що не можу коня взяти. І тебе нема.

– Коня осьде веду. Треба швиденько їхати, щоб жито перевезти сьогодні.

Ухопилися запрягати: завели коня в голоблі, вдягли хомут, а засупонити невмілими жіночими руками ніяк не можуть. І в дворі вже нікого нема. Розгубилися жінки. Хоч сядь і плач.

– Давай Андрія Дуная покличемо, – подала думку Марина. А Ганна їй:

– Сходи! Може, й допоможе.

Той вийшов у довгій полотняній сорочці, помережаній червоними нитками, глянув з-під лоба на жінок, але нічого не сказав. Перепряг коня, полагодив віз, ще раз глянув на них якось задумливо і тихо мовив:

– З Богом!

Після того випадку ще не раз їм доводилося мало не ночувати у бригадному дворі, щоб узяти підводу. До пізньої осені перевозили з поля вирощене збіжжя до Ганни на подвір'я. Потім почали молотити: жито та ячмінь – ціпами, а льон та просо – пращами. День у день, до самої зими, незважаючи на дощі, вибивали те зерно, щоб потім відвезти його як контрак-тацію до комори. Де та і сила бралася. Було, згадувала мати: «Земля замерзла, а тоді відтала. У дворі вода з'явилася, а ми молотимо. Під хатою ціла скирта стояла того збіжжя. Половина його той рік так і пропала: поросло, погнило».

*

За роботою Ганна незчулася, як і зима прийшла. Сорок третій рік розпочався сильними морозами. В хаті знову за-панував страшний холод. І біда не забарилася – помер батько. Про його смерть вона дізналася надвечір. Як почувла, то ледь не зомліла. Наче все на ній опустилося, не годна була зруши-ти з місця. Не вірилося, що це сталося. Всього кілька днів, як приходив до неї за молоком (корова у них загинула, коли горів хлів). Ганна пішла доїти свою, а він залишився у хаті з хлопцями. Коли зайшла в хату з дійницею, то батько був геть розгублений, ледь не плакав. Дав Миколі потримати гудзика, а той проковтнув його.

– Отака okazія! Це не на добре, – переживав.

– Та ви, тату, не хвилюйтесь, нічого страшного, – заспокої-ла тоді його Ганна, провела за поріг і пообіцяла, що ближчим часом навідається.

Уявила його таким, як приходив. Наче ж був дужий, не скаржився на якусь хворобу. І ось так раптом...

Ганна хутко одягла дітей. Миколу вхопила на руки і по-далася до Кам'янки.

Сонце вже закотилося за обрій. Праворуч червоніло небо. Помітно було, що мороз буде дужчати. Сніг, якого випало пер-ед Різдом багато, підсвічувався, горів жовто-фіолетовим полум'ям. Пломеніли у тому жовтому диму зчорнілі дерева.

Щось у тих кольорах, у тому дійстві природи було незвичне і печальне. Здавалося змінився світ, і кольори, як ніколи, стали вразливо болучі.

Ганна зайшла до батьківського двору, пройшла в сад і відчула якусь незбагненну і тривожну тишу. Ступила кілька кроків до зимівника для бджіл, де батько жив останні роки окремо від матері – і ноги стали не підвладні їй. Щось прийняло все тіло, наче забракло повітря.

Марко лежав у домовині на ослоні в оточенні кількох жінок, її двоюрідних сестер та сусідів, яких Ганна добре знала з дитинства. Обличчя батька було безкровне, кольору свічки, яка горіла тут, поруч нього, ніби на нього хтось одягнув маску. Таке близьке і рідне – і таке байдуже до всього.

На ньому сорочка-вишиванка, яку він одягав, коли молився Богу. Поруч – шапка козацька. На стільці чобітки з дратвою, ті, що носив Андрій – не встиг зашити. На столику лежали книги, більшість із них – церковні. В кутку і на стінах – ікони. Одна з них, яку Ганна не раз бачила, чомусь привернула її увагу. Містяни стелють під ноги Ієсусу Христу пальмові гілочки, коли Той на вісліюку в'їжджає в Єрусалим. Подумала про те, що церкву батько останнім часом не відвідував, а молився вдома, читав до пізньої ночі Євангеліє. І люди приходили сюди, до нього, у це, як вони казали, святе помешкання за порадою.

Хтось читав монотонно молитву. Ганна стояла розчулена, в руках тримала свічку, на яку капали гарячі сльози. Щось пропливало перед очима, згадувалося і зникало. Ще ж восени піклувався про сад: прищепив дві грушки, Михайлику пошив сорочечку з синього ситцю. «Що ж ви, тату, так міцно заснули? Не розбудити вас, ой, не розбудити! – ледь ворушилися у Ганни уста. – А як же без вас мама зустрічатиме синів з фронту? А деревця, що ви прищепили, хто догляне? А хто читатиме ваші книги?».

Усю ніч сиділа Ганна біля батька – перед очима було дитинство. Уявляла, як водила вона з ним на нічліг коней, як він учив її верхової їзди, його усміхнене обличчя, бентежні голубі очі.

Уже як поховали батька, то якась невидима сила гнітила світ. Не було сили видихнути той тяжкий біль, що застряв у грудях. Куди не ступала, на що не дивилася, а батько ходив по саду, невидимо був у всьому. Онде інструмент на пеньку, поруч вулик для бджіл незакінчений. І дровця, дрібненько порубані і складені, лежать побіля зимівника. «Збирався жити...»

Бігла Ганна з дітьми додому, а морозяний вітер, що дув з півночі, проймав до кісток, обпалював обличчя. Миколу, що тремтів від холоду, тулила до грудей, щоб якимось його зігріти.

– А чого діда нашого закопали? Його німець убив? – допитувався Мишко.

– Ні, синку, він помер. Бог забрав його на небо.

– Чого? Він там буде жити? А його ж закопали.

– Житиме, дитино, – відповіла Ганна. Ця відповідь була адресована не так синові, як собі. В те, що людина зникає назавжди і ніколи не буде її, вона не вірила і не могла навіть допустити такої думки. «Батько нікуди не зник – це просто омана. Він є, він тут лишився десь зовсім поруч. Певно, ходить по саду, сідає біля зимівника, як і раніше. Душа відділилася від тіла і тепер сама собі подорожує його стежками. Господь перемістив її в інше паралельне середовище, невловиме для моїх очей і слуху».

Від такого усвідомлення, можливо, наївної фантазії Ганна трохи оговталася, прийшла до тями. Коли зайшла до хати, то запалила лампадку, поставила на стіл коливо, готувала дітям, що сиділи вже за столом, вечерю.

На вікнах повсідалися зимові «лисиці».

*

Уже був березень, а зима не відступала. Ще вчора вибралося на мороз – зорі усіяли небо, і місяць ясененький вплив на Сахнівкою. А вранці підхопилося сонечко і таке золотаве, осяйне – годі глянути на нього. І відразу за криницею Дуная і далі в лузі з'явилися постаті жінок і дітей, цілі вервечки – всі бігли з санчатами до лісу за дровами. Хто в Забутне, хто до

Кричалки, а діти зупинялися ближче – рубали Зенькові кущі. Там ще росли ліщина та берест.

Цього разу мати вперше дозволила і мені піти з Андрієм по дрова. То був початок, перша проба, після якої я не одну зиму, не раз і не два – сотню, а може, й тисячу разів тягав з лісу санчатами дровця, аж поки, після закінчення семирічки, не пішов у колгоспне рабство. Але то вже інша історія мого життя, про яке, можливо, колись напишу.

Ми вибігли за городи з санчатами, на яких була закручена мотузка, лежала сокира. Дорога була витоптана гарненько, аж поблискувала від сонця. Іскрився сніжок, рипів під нашими ногами та полозками санок. І зовсім не холодно було. Андрій весело розмовляв, радів, що вчора привіз молоденьких берізок та кленків, будуть гарно горіти в печі, а значить у хаті стане тепліше.

– Поїдемо туди, де я вчора був, – запропонував. – Ти не бійся, дорогу я добре знаю, – додав. – Через оту рудку, – показав рукою, – і там – біля Кричалки.

І хоча мені страшноувато було, заперечувати я не міг. Йшли ще довгенько, аж поки я не стомився. Якийсь час Андрій віз мене на санчатах, а потім звернув з дороги, спинився у куцах і почав збирати дрова. Я теж блукав по снігу, щоб не так холодно було, ховав до кишені руки, але вони не нагрівалися. Хотілося додому, аж сльози наворачталися. Коли вже склали на санчата зібране гіллячко та витягли на дорогу, на якій позаду і попереду, до самого села виднілися людські постаті, що везли, як і ми, нарубані дровця додому, то стало від того якось затишніше. Андрій тягнув санки, а я тримався за мотузку, щоб не відстати.

Незабаром мені так набридло йти, то сказав Андрію:

– Я хочу відпочити.

– Залазь на дрова, – дав він команду. – Дорога слизька. Я сам везтиму.

Та ось на півдорозі нас догнав конем дядько, якого я тоді не знав. То був бригадир Іван Горак. Він наклав на сани дров,

сам увівся зверху і смикав коня за віжки, обганяючи всіх, хто був на дорозі. Коли опинився попереду нас, Андрій умить нишком ухопився за кінці лозин, що стриміли позаду саней, швидко замотав мотузку за них, і санчата легко зашаруділи услід – тягар з його плечей спав. Нараз сани Горакові кинуло на узгірку набік, наші санчата крутнулися так, що я ледве не впав, і відірвалися від лозин. Андрій кинувся услід, наздогнав знову і, важко дихаючи, вчепився за кінцівки дров. І тут Горак, певно, почув шурхіт, оглянувся.

– Ей, ти! Ану відчепися! – гукнув, зіп'явся на санях, вдарив пугою Андрія по руках і пужнув коня. Андрій не втримався, відпустив галуззя і впав – дорога побігла з-під його ніг. Ми лишилися далеко позаду.

– Щоб ти перевернувся! – сказав з досади Андрій, коли підвівся, і поволі потяг санки разом зі мною.

*

До містечка Березне, куди з десяток верст, Ганна ходила пішки частенько, відтоді, як Михаль пішов на фронт. І в основному – на базар. Як тільки неділя, то покине дітей і біжить, аби щось продати – не зайве, а те, що зекономить (чи то десяток яєць, чи сиру, що за тиждень збере), а там придбати щось дітям. Взуття на Андрійку наче горіло, особливо взимку, коли возив санчатами дрова, і сама боса ходила. Та хіба мало що треба. То ж несе і туди за плечима важкий кошик, і назад повний з всякою-всячиною.

Цього разу, продавши свої продукти, купила торбинку борошна, бо ще не змолотила новий урожай. Ніяк не могли з Мариною перевезти жито з поля, важко з транспортом як і минулого року. Тож перекинула кошик і торбинку через плече і вийшла на край містечка. На шляху, ближче і далі, проглядалися жіночі постаті – то вдови, побазарувавши, повертались, як і вона, додому. Деінде було видно підводи – їхали чоловіки, ті, що лишилися вдома або повернулися з фронту незрозуміло як і тепер були при владі, мали в руках коней.

Пройшовши третину дороги, Ганна відчула неабияку вто-

му. Давалася взнаки не тільки торбинка з борошном, а й те, що весь тиждень косила та стягувала до купи з Мариною ячмінь та інше збіжжя. Зупинилася, підтягла на плечах вище кошика, оглянулася, бо почула, як торохтять віз. Позаду їхав конем Іван Горак. Коли порівнявся, Ганна озвалася:

– Іване, підвези хоч трохи. Бо купила осьде борошна, то йти з ним важко.

– Куди я тебе візьму. Тут уже й так наклали торб. Попроси в когось іншого. Ньо! – смикнув за віжки коня, щоб швидше позбутися жінки.

Ганна відчула, як холодний піт виступив на чолі. Помілила руки і ноги. Найважче людині тоді, коли її хтось інший принизить, поставить себе вище, насміється над її вимушеним становищем, безвихіддю. Тяжко тоді на душі й образливо. І Ганна це відчула. Якийсь сором мордував жінку, гордість людська спалахнула. Картала себе, що озвалася до нього. До цього ж ніколи ні в кого не просилася, як тяжко не було, а це потягло за язик. «Тепер зі шкіри лізтиму, упаду на дорозі, а проситися в нього не стану», – горіла від сорому. І від того стало ще втричі важче йти.

Зійшла на обочину, присіла під грушею – дивилася, як віддалялася Іванова підвода. Віз довго торохтів, покотився згори і зник у Зайцевій долині.

– Не взяв, Бог з тобою, – зітхнула. І мимохіть подумала: «Мій Михаль десь у полоні, а він, бач, утік з фронту і тут панує». Вона начулася про нього від людей такого, що навіть думати про це було страшно. Ніби він у яру забив людину, яка була разом з ним, і коня, переодягнувся у жіноче вбрання, сидів у тому яру мо'з місяць, а потім з'явився у селі. «Такі люди не достойні по землі ходити, а він з Денисом збиткується над нами. І Бог це бачить», – відзначила. Чомусь згадалося, як він у дворі допікав (випадково почула) своїми ревнощами дружини Палажку за те, ніби то вона тоді на збірному пункті, коли відправляли односельців на фронт, покинула його і розмовляла з Михалем, з яким до його одруження зустрічалася. Був розгніваний, різав її живцем: «Ти ж побігла за ним». «Не

за ним – я за тобою йшла». «За мною, еге ж, ти б слід його цілувала». «Ой, мелеш таке, Іване. І на язик тобі лізе. Тільки ревнуєш, ревнуєш, шукаєш якусь зачіпку, щоб лаятися. Михаль десь воює, а ти вдома, ось біля мене». «Яка ти в мене не розбірлива. Якщо хочеш, то я з фронту втік тільки через тебе. Напоїла ти мене своїми чарами. Не можу я...»

Від цієї згадки Ганні стало бридко на душі. Вона торкнулася плеча там, де намуляла мотузку, дістала з кошика шматок хліба, бо ще й досі в рот нічого не брала, потримала його в руках, але їсти не стала. На душі було тяжко. «Чи погодував Андрій Миколу», – подумала про дітей, глянула на сонце, що вже похилилося на захід, і підхопилася. Далі йшла поволі. Голова її хилилася від думок та втоми. Підбиті босі ноги аж пекло від сухої землі та піску. Вчора ходила у Малий Дирчин – почула, що там теж ніби хтось утік із полону. Думала, може, щось дізнається про Михалю, але виявилось, що той чоловік повернувся з шпиталю – у нього немає обох ніг. Згадала, як у цьому селі у голод проміняла на хунт жита хустку, в якій заміж йшла, дві наволочки та кілька рушників. І цієї весни там була. Коли вона стояла з Хотиною біля хвіртки, то підійшла жінка з того села та й каже: «Молодиці, хто мені хату помаже з вулиці – дам пуд картоплі». І Ганна згодилася, бо не було чим садити город. Шпарувала стіни до вечора, а коли закінчила – з пальців сочилася кров.

За думками незчулася, як її догнав конем ще один чоловік – Варлан. Коли порівнявся, зупинив коня.

– Ганно, сідай, – лагідно озвався. – Хоч і не дуже зручно на возі, але краще погано їхати, ніж добре йти, – додав промовку. Жінка завагалася, тоді він стрибнув на землю, підхопив її кошик і допоміг їй примоститися. На возі вже сидів поліцай, незнайомий Ганні. Певно, їхав із Березного у якихось справах.

Варлан, який мав руде волосся і віспувате обличчя, жив неподалік від Ткачів і здавна підтримував з ними дружбу, цінував їх за спокійну і мужню вдачу. Було йому вже за п'ятдесят, на фронт його не взяли, дружина перед війною померла, то

жив сам. Цей чоловік відзначався тим, що від природи мав неабияку силу. Не було йому рівних у селі. Хіба що Михтодій, брат Михаля, міг позмагатися з ним. Той теж був міцний у тілі. У молодості Варлам, кажуть, міг звалити собі на плечі два лантухи зерна по сто кілограм і віднести їх до комори. Піднімав таку вагу, що іншому несила було від землі відірвати. Було, якимось перед війною почастишали крадіжки колгоспного лісу. Коли про це дізнався голова, то призначив двох охоронців, щоб вони простежили і впіймали злодія. Ті, сидячи в гущині, як тільки стемніло, почули шерех пилки і тріск гілля. Наблизилися до того місця і побачили чоловіка, який уже звалив дерево і чогось біля нього вовтузився. Він був сам. «Зараз інший під'їде конем, тоді ми їх і застукаємо на гарячому». Та на їхній подив той чоловік підняв зрізане дерево, поклав собі на плечі й поніс. Вони навіть зрушити з місця не змогли. Не вірилося, що ту деревину одній людині можна підняти. Так тоді й не затримали того диво-силача, не дізналися, хто він. Тільки пізніше з'ясувалося, що то був Варлан.

Коли проїхали трохи, то поліцей з якогось дива, можливо, десь хильнув, раптом почав чіплятися до Ганни, з якоюсь нахабністю залицятися, не звертаючи уваги на Варлана. Той зробив зауваження, але поліцей продовжував вести себе непристойно. Ганна вже хотіла злізти з воза та піти пішки. І не встигла. Коли німецький служака простягнув руку, щоб обняти Ганну і прихилити силоміць до себе, Варлан у мить, одним рухом одірвав у нього кобуру з пістолетом, а його різко зіпхнув з воза. «Гнида!» – вимовив гнівно. Смикнув коня за віжки і той побіг підтюпцем дорогою. Уже як поліцей лишився далеко позаду, бо не наважився бігти услід, Варлан кинув кобуру з пістолетом у бур'ян обабіч дороги і спокійно поїхав далі.

Ганну це так вразило, що не помітила, як поминули Кам'янку (хотіла ж зайти до матері). У Сахнівці біля перших хат подякувала Варлану і побігла через околицю до хати.

*

Того серпневого дня мати не пішла в поле, а топталася у дворі. І як тільки ми прокинулися, то послала Андрія на околицю, щоб нарвав трави телятку. А разом з ним дозволила і мені піти. Вона часто нас виправляла разом, особливо, коли я трохи підріс, на всі відповідальні ділянки роботи. Хоча на той час він уже ходив у Березне продавати молоко сам. Я теж виконував деякі доручення матері – ходив до тітки Варвари, щоб позичила солі, яку важко було дістати, як і сірники та мило. Коли не мали сусіди чим підпалити в печі, то йшли одне до одного за жаром. А білизну мати золила у жлукті. Це така кругла діжка, видовбана з дерева, в яку мати складала брудну білизну, пересипала попелом, а потім заливала кип'ятком. Крім того, розпалювала в печі до червоного кольору якийсь важкий металевий предмет і кидала теж у жлукто.

Отож опустилися ми городньою стежечкою у бережок, де стояв наш велетень-дуб (про його історію я, здається, розповідав у попередніх розділах), поминули копанку, яку ще дід копав, а як побачили, що за вербовим кушем метушаться хлопці, наші сусіди – брати Федченки, то Андрій відразу подався до них, забувши навіть про телятку. Вони збирали дрова, щоб розпалити багаття. До нас приєдналися тоді ще двоє підлітків. Одного пам'ятаю – це Микола Лахнеко, батьки якого жили у Гаю. Він був трохи старший Андрія. Іншого хлопця згадати уже важко. Як виявилось, хлопці ніби-то знайшли справжню гранату і вирішили кинути її у вогонь, щоб побачити, як вона вибухне. Нам теж стало цікаво, хоча я мало що тоді розумів.

До цього багато хто з хлопців як старших, так і менших практикували подібне з мінами, які можна було знайти будь-де – в себе на городі, на околиці чи в лузі. Бойові патрони та гільзи теж валялися всюди як жолуді. Інтерес у дітвори до них був надто значний. Наче магнітом нас тягло до цих знахідок. І коли знаходили такі штучки, то намагалися, як це робили і в інших селах, де проходив фронт, спонукати їх у будь-який спосіб до вибуху. Частіше розпалювали десь на

околиці вогонь, кидали в нього патрони чи то гранату, а самі розбігалися хто куди, падали на землю. Після вибуху поверталися знову до вогню.

А дехто насипав у порожню гільзу від карабіна пороху і заклепував у ній отвір, потім прорізував у ній невеличкий отвір, до якого підносив сірника, і кидав гільзу геть від себе. Та падала за кілька метрів і вибухала. Хто не встигав кинути, то розривалася в руках. Таке траплялося часто. Ровеснику Андрія із Жабокраківки, якого звали Яків, таким чином одірвало кілька пальців.

А Андрій, коли ми ввечері стерегли на городі скошений ячмінь, робив так: ставив невикористаний патрон між двох дрючків кулею вниз, затискував міцно і запалював крізь прорізаний отвір порох. Після вибуху куля встромлялася в землю, але не занурювалася глибоко, тут і лежала, а гільза зі свистом летіла вгору. Ці постріли він вчиняв, коли вже зовсім темніло, ближче до півночі, щоб ніхто не наважився іти красти наш ячмінь. І вони, певно, відлякували, бо крадіжок ячменю та проса, наскільки пам'ятаю, у нас не було.

Ми збирали з Андрієм в основному патрони різних калібрів, порожні гільзи від снарядів, пробиті каски. Патрони бойові ховали на горищі, там лежав їх цілий арсенал. Не знаю чому мати дозволяла нам їх там зберігати. Як вона до цього ставилася – важко сказати. Не забулося, як Андрій знайшов під дубом стрічку з бойовими патронами і заніс до хати. Ми їх потайки від матері довго розряджали: витягували кулі, а порох з гільз висипали у літрову пляшку. Коли вона стала повною, то Андрій поставив її на стілець серед хати і підніс до горлечка запалений сірник. Спалах був миттєвий. Полум'я вилетіло з пляшки як з ракети, загоготіло страшно і піднялося до самої стелі. Андрій з переляку шмигонув до дверей, у сінях вибив з рук матері сито і вискочив надвір. А я лишився стояти біля стільця. Мати, побачивши у розчинені двері вогонь, в одну мить накрила куфайкою пляшку, а мене винесла на вулицю. Пляшка не розірвалася, тільки стеля зробилася чорна як вугіль.

Старші хлопці Андрія збирали не тільки стрічки з патронами, а й вибухові пристрої – міни та снаряди. Двоюрідний брат Василь, син дядька Михтодія, якому тоді вже було шістнадцять років, ходив у Московське (це вільшаний ліс з північного боку села), де стояв підбитий радянський танк, і звідти приносив снаряди. Потім часто у присутності нас намагався їх розібрати: гатив по них молотком. На щастя все обійшлося – біди не сталося. А ось інший сусід Василь, на прізвисько Баклажан, не уникнув її. Гранату, яку він знайшов, спочатку розбирав разом з Павлом Дубиною, де були присутні й ми, біля нас у вуличці, а потім продовжив у ній колупатися в себе вдома, поки вона не розірвалася. В результаті чого зостався калікою на все життя. Стався і трагічний випадок. У кінці села мешкала родина Скороходів. То їхній дванадцятирічний син загинув у саду від міни, яка спрацювала у нього в руках.

Мати, звичайно, про все це чула, то боялася, слідкувала за нами, аби ми не потрапили в таку халепу. І коли відчула, що вже поминуло чимало часу, а нас, що пішли теляті по траву, досі немає, то залишила все і подалася на околицю.

А хлопці тим часом, назбиравши сухого ломаччя, уже розпалили багаття. Микола Лахнеко кинув у нього предмет, схожий на гранату, кілька патронів і гукнув: «Тікаємо!»

Усі кинулися врзнобіч за вербові кущі, там попадали на землю. Я лежав, затамувавши подих, і раз по раз підводив голову, щоб побачити те, що мало відбутися. За хвилину пролунало кілька пострілів, вогонь здивився і пригас. Стало тихо і якось лячно. Всі лежали, чекали на вибух гранати, але нічого не відбувалося. Тоді хлопці почали підводитися по черзі і йти до вогню. Першим підбіг Микола Лахнеко і почав ворухити жар. Інші трималися трохи осторонь, і я з Андрієм біля них. Стояли розгублені, не знали, як бути: підходити ближче до вогню чи ні?

Раптом нагодилася мати – схвильована і сердита. Наказала нам іти додому, вмовляла решту хлопців, щоб ніхто не підходив до вогню, наполягала, аби розійшлися, але її ніхто не

послухав. А коли ми опинилися біля дуба, то на околиці враз пролунав вибух...

Тоді Микола Лахнеко позбувся руки і ноги.

*

Літо поминуло надто швидко. Осінь сорок третього знову стала тривожною – всі відчули наближення фронту. В ту ніч десь недалеко озивалися вибухи. Під Забутним стояла суцільна канонада. Певно, там партизани перегородили німцям дорогу, які відступали під тиском радянських військ.

Мати не спала, прислухалася до тих звуків, переживала. Зібралася йти у Забутне до корів (її черга прийшла), але боялася нас самих кидати, бо поява німців у селі була очевидною. Забутне – це ліс, який знаходиться кілометрів за чотири на північ від села. У ньому односельці перетримували корів все літо в цілях безпеки. Ті день у день блукали там, ночували, а жінки навідувалися туди по черзі та здоювали молоко прямо на землю, щоб у вим'ї не перегорало.

Там між старезних вільх і осик росла дрібна парость, деінде росла осока. Такі непрохідні місця були зручні для партизан. Було їх там небагато, чоловік двадцять-двадцять п'ять. Більшість із них були вихідцями з навколишніх сіл, ті, що лишилися в тилу, хто втік з полону та молоді хлопці, яким виповнилося по шістнадцять. Мати знала про них, бачилася не раз. І коли йшла до лісу, то брала продукти: хліб, картоплю, а, подоївши корів, віддавала ї молоко.

Під ранок все ніби стихло, тільки поодинокі постріли озивалися інколи за селом. Та незабаром з вулиці долинув гуркіт машин, гвалт, вчувалася чужа нерозбірлива мова. В селі таки з'явилися німці. Колона різноманітної техніки, що зайшла з боку Рогізок (розташоване на схід від Сахнівки), практично не зупиняючись, швидко рухалася на Замлинок, в інший кінець села, на захід. За селом німці ніби-то дозволили собі зупинитися на деякий час, перепочити. Затим роздвоїлися: одна група військ посунула на Кам'янку, потім Березне, інша – в бік Мартоновщини, соснового дрімучого лісу, який від Сах-

нівки на відстані чотирьох кілометрів. Далі село Бігач, за ним річечка Снов і Седнів.

Отож наша вулиця незабаром спорожніла. І мати зважилася покинути нас. Зібралася і подалася до лісу. Відчуття обов'язку (її ж черга), врешті совість переважили страх. Хоча потім каялася, що таке зробила. Було, пізніше розповідала: тільки добігла до лісу, не встигла навіть свою корову знайти, як знову почувалися вибухи побіля села. Наче тисячі громів озивалися з боку кутка Замлинок.

То партизани, що засіли в лісі Мартоновщина, так зустріли німців. Вони по суті ще на підході зупинили їх. Машини підривалися на мінах, злітали в повітря від прямого влучення мін. Серед німців почався переполох, вони не стали прориватися, а кинулися тікати назад. Автоматні черги не вщухали, міни летіли навздогін, падали під селом. Кілька хат почало горіти. Мати, як вибігла з лісу, то побачила стовп диму, потім завирувало полум'я. І їй здалося, що то горить її хата. Не страх, а жах пройняв до п'ят. Бігла, вибиваючись із сил, падала, підводилася і знову бігла. Просила Бога, щоб порятував нас від вогняного лиха. Цей випадок я використав у новелі «Про що сонце промовляло». Звичайно, на щастя, наша хата тоді не горіла, хоча у творі це чітко не показано.

Без матері нам таки було страшно. Проте Андрій, як тільки почалися вибухи, відвів мене і Миколу, якому ще не було двох років, до окопу дядька Івана, рідного батькового брата, обійстя якого було недалеко від нашого. Його дружина Ганна, яку мати чомусь не дуже полюбляла, охоче прийняла нас, навіть там, в окопі.

Десь після обіду, як стрілянина вщухла, ми покинули окоп і побігли за ворота, бо там відчувався гул і чужі голоси. То німці, що знову повернулися в село, але були неадекватні. Так яскраво в пам'яті, наче зараз бачу: на вулиці одна за одною рухаються машини з побитими геть шибками, понівеченими кабінами. Тягнуть услід на тросах, пошматований осколками, інший транспорт. Мотоцикли стоять на причепах, і німці виглядають з кабін перелякані, надуті й сердиті. У селі не за-

тримались, десь швидко зникли, певно, пішли в обхід. Через Мартоновщину та Бігач не наважилися прориватися вдруге.

Наступного дня, в день мого народження, в Сахнівку увійшли радянські бійці.

*

Вечоріло. Ганна і Хотина стояли біля хвіртки, про щось розмовляли. Коли це заторохтіли підводи, долинув гомін. Хтось голосно матюкнувся...

– Наші!!! – вирвалося з грудей Ганни. Серце чогось забилось хутко, і вона ухопила Хотину за руку як малу дитину. – Чуєш? Наші!.. – повторила.

Дивилися одна на одну і не знали самі чого раділи. Та тимчасова радість спалахнула так емоційно, що на очах з’явилися сльози. Ганна витерла не в себе, а в Хотини дві крапельки на щоці, в яких відбилосся голубе небо. Нараз подумалось: «Німці пішли – треба дякувати Богу. Може, Михаль з полону повернеться. Але чи буде легше? Знову колгоспи відновлять...»

На ніч Ганна відвела своїх дітей до сусідки, дружини Віктора Белашки, яка жила сама. Її чоловіка забрали у тридцять сьомому. Це на випадок, якщо німці почнуть стріляти. Коли повернулася, то в хаті було троє солдат. В кутку, біля порога стояли автомати.

Бійці спілкувалися між собою голосно, розмотували скатки – готувалися до сну. Ганна постелила їм дещо, а коли вони полягали, то пішла до дітей. На ранок витопила піч, наварила борщу, пригостила хлопців тим, що в неї було. Хотілося чимось догодити. Тим часом солдати установили у дворі свою кухню, зварили картоплю. Коли їли, то дали Мишкові шматок сала. Жартували та голосно сміялися. Ганна дивилася на них – старших і молодших – і в обличчі кожного наче впізнавала свого Михалю. І коли хтось спитав за чоловіка, то тільки зітхнула:

– Мій десь у полоні. Ось уже скільки часу поминуло, а жодної вісточки немає. Не знаю, що з ним? Душа болить, думаю і думаю... Якщо звільниться, то, може, вдасться кому

зустріти. Його прізвище Ткач. Ганна запнулася, бо стислося в грудях. Далі почала змальовувати його прикмети. – Худорлявий, чорнявий, очі карі...

Хлопці слухали, мовчали, обличчя їхні були суворі. А найстарший глянув на Ганну і зовсім тихо сказав:

– Як зустрінемо, то обов'язково передамо йому, як тобі тут живеться. Не журися, молодице. Чув я, що після війни колгоспів не буде.

І Ганні стало якось світліше довкола. Наче зріднилася з цими незнайомими людьми. Переживала за них, що не встигли відпочити, а вже треба йти далі, услід за цим чужинцем, щоб він покинув нашу землю. І як солдати рушили від двору, якась тривога пройняла її. І коли зникли, то ще довго стояла, як і Хотина, дивилася услід. У ці хвилини вона думала про те, що довгий їм шлях доведеться пройти. Ще десь там будуть бої, стогнатиме від вибухів земля. І буде багато на цьому тернистому шляху труднощів, багато крові проллється, багато хто з них, може, не дійде його до кінця, а проросте десь берізкою чи вербою. А Сахнівка вже вільна. І над нею голубе небо. Тут не вибухатимуть більше міни, дерева не злітатимуть корінням догори, не ховатимуться по погребях діти. І Михаль повернеться... Цвістимуть сади, і сміятимуться діти... Чи так воно станеться, як гадається? Ця радість якась оманлива. Ще буде багато в її житті сумного. І легше не стане, а, можливо, тяжче. Один окупант тікає і не буде йому вороття, але ж інший нікуди не дівся. Згадала голод 33-го, як Михаль ходив пухлий, і діти хиталися від вітру, бо не було шматка хліба. І податки, і те, як змушували записуватися в колгосп. Робили невідомо на кого і нічого не мали. Все забирали. Отак і знову мучитимуть. А може, що зміниться, зараз втішила себе. І далі розчулено дивилася на солдат, уявляла Михалю – на очах бриніли сльози.

– Мамо, це погано, що вони пішли? – озвався Мишко.

– Добре, дитино.

– А чого плачеш?

– Так, просто. Найшло на мене... Їй самій дивно було, що

так не плакалося в лихоліття, тоді, як було нестерпно важко – коли сама і діти поневірялися в нужді, холоді і в голоді, коли на кожному кроці підстерігала смерть. А тепер, як німець залишив село, розчулилася її душа.

Хотина, що стояла поруч, нахилилася до Ганни і сказала:

– Чула? Денис Дунай, кажуть, сховався на горищі у Омелька.

– Страшно стало, – Ганна на мить задумалася. Згадала, як він сік її нагайкою, сидючи на коні. Затим поправила на Миколі штанці, витерла його забруднені щічки, поцілувала і тихо мовила до Андрія і Михайлика: «Ходімо, діти, додому. Щось будемо робити, наводити лад у хаті і в дворі».

Десять іще озивалися вибухи, немов гуркотіли далекі громи, але не було вже так страшно, як раніше. Фронт посунувся на захід.

*

Звичайно, я тоді ще не розумів толком, що відбувається, для чого ця війна. Але події тих далеких тривожних років чітко закарбувалися в пам'яті. Особливо, як відступали німецькі солдати, який у них був переполох після побиття партизанами. Потім радянські бійці з'явилися. Я бачив, як вони варили обід у нас у дворі, бачив сльози у матері на очах, як ми стояли на вулиці і дивилися їм услід, коли вони залишали село. Певен, то були сльози радості. Звичайно, деякі деталі вже забув, але в основному все так і було, як змалював вище. Можливо, в ті хвилини мати якось по-іншому думала про визволення від німецьких самозванців, їхнього ярма і що буде потім після них, але те, що радянський режим лякав її, то було однозначне. Бо чув від неї не раз, які свавілля чинилися до війни цією владою.

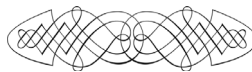
Безумовно, вона тоді ще не могла усвідомити, що і радянський окупант не вічний, що підуть з нашої землі всі кровопивці, що не тільки німецьке, а й більшовицьке насилля рано чи пізно таки зникне як міраж. Бо ніхто ще не перемагав з людиноненависною ідеологією інший народ. Ні один загарбник

довго не утримався на чужій землі за всі віки. Ото тільки ріки крові невинної пролле, багато життів забере, як цей німець, і зникне та ненависна і страшна потороча назавжди. Інакше й бути не може.

І побоювання матері були не марні. Проте вона на той час не могла навіть уявити, як їй доведеться жити і рости трьох синів без чоловіка, якого так і не дочекається з війни. Що буде і голод, і приниження від тих, що повернулися з фронту, і примусова виснажлива праця на колгоспному полі, за яку їй ніхто нічого не платитиме.

Усі ті неймовірні випробування, які випали не тільки на долю матері, а й на долю інших жінок-вдів, нині потроху забуваються, не болять новому поколінню. Бо сьогодні вже інші реалії, інша війна, нові жахи, смерті й розрухи, які причиняє вже російський окупант.

Про воєнне і повоєнне лихоліття свого часу вийшло багато книжок, і я в багатьох творах про це писав. І хоча це вже історія, давно минуле крапку тут рано ставити. Ми маємо про це пам'ятати.

• ЛІТЕРАТУРНІ БУДНІ •

(2004 -2015)

*Лучше час честно жить,
неж скверно целый день.*

Григорій Сковорода

15 вересня 2004 р.

Благословенний початок. Зараз двадцять друга година. Щойно вичитав верстку журналу «Літературного Чернігова». Це третє число за цей рік. Задоволений, бо журнал цікавий за змістом. Маю твори Дмитра Іванова, передмову до його поезій написав Леонід Талалай, добірку віршів Олексія Довгого (цього року йому виповнилося 75 років). Приваблює літературознавча стаття Володимира Кузьменка про епістолярну спадщину Григора Тютюнника, яка до цього часу майже невідома читачеві. Цікава стаття Ігоря Коцюбинського «Ювілей великого сонцелюба», присвячена 140-річчю від дня народження Михайла Коцюбинського. На сторінках «Нашого вернісажу» вміщено твори відомого самотнього художника Віктора Ковтуна. До його творчості не можна бути байдужим. Пейзажі дивовижні. Картина «Земля Мезинська» просто приковує погляд. Якась генетична заглибленість, язичницьке сприйняття природи.

Оце написав ці рядки на першій сторінці ще чистого щоденника (кілька днів тому подарував мені його поет Петро Руденко) і подумав, що здавна освічені верстви суспільства в більшості своїй вели щоденники. Особливо до цього епістолярного жанру зверталися письменники дев'ятнадцятого століття. Модним було на той час і серед дворян фіксувати якісь цікаві події чи просто власні думки, почуття. Саме тоді набули широкої популярності в літературі і так звані «Записки» у формі нотаток, що були близькі за своїм викладом

до щоденника. А твори Григорія Сковороди, його епістоли, трактати, діалоги, притчі – то є теж своєрідний щоденник, оригінальна афористика, де автор у лаконічній формі залишив нам глибокі філософські думки. І нині дехто з письменників послуговується цим жанром. Зокрема Володимир Брюгген видає книги під назвою «Блокноти», до яких входять надто короткі афористичні оповідки, де закодовані глибокі думки.

Я завжди читав не з меншою цікавістю не тільки твори, а й життєпис того чи іншого письменника, романи із серії «Життя славетних», мемуарну літературу, спогади, приватну кореспонденцію, зокрема листи. Лишилися глибокі враження від щоденників Т. Шевченка, В. Винниченка, О. Довженка, В. Стуса, О. Гончара, О. Кістяківського, Жюль Ренера та багатьох інших творців цього жанру як в Україні, так і за кордоном.

Останнім часом серед сучасних письменників (і не тільки) поживавився інтерес до щоденників. Багато хто їх друкує за життя як сповідальну прозу. В такому жанрі працює нині Петро Сорока. Уже з'явилися схвальні відгуки. Але, на жаль, до моїх рук жодна його книга поки що не потрапила. Знаю, щось подібне почав писати і Володимир Сапон. Дехто свої нотатки використовує при написанні художнього твору.

У юності, пам'ятаю, і я записував, як і багато моїх ровесників, цікаві почуті думки, вірші чи пісні, які сподобалися – те, що вразило. Зберіг записи мисливця-сусіда на прізвисько Копчик, який захоплююче розповідав про полювання. Вони прислужилися, коли писав пригодницьку повість для підлітків «Веселий Штанько». Пригадую, що і в 1966 році, під час праці в історичному музеї художником фіксував деякі знакові події, враження від них, але, на жаль, утратив їх.

Нині спало на думку, що варто розпочати ще раз нотувати важливі події власного і суспільного життя, якісь почуття, думки, погляди. З віком сприйняття навколишнього світу, розуміння природи людини, ставлення до певних змін, подій

у суспільстві змінюється. Тепер дивлюся на все більш виважено, мудріше і глибше... На літературу, якій я присвятив своє життя, маю свої вже сформовані погляди, уподобання. Отож хочеться залишити, в першу чергу, своїм рідним – дітям, внукам, правнукам – власні відчуття, переконання, своє ставлення до певних подій і людей, аби вони змогли побачити світ, в якому я жив, моїми очима. А ще, сподіваюсь, що мої щоденникові записи з поглядами на сучасний літературознавчий процес, суспільні явища в Україні, на розвиток культури, зокрема, на Чернігівщині, може, колись будуть цікаві й пересічному читачеві, і творчим особистостям, дослідникам нашої епохи.

Не знаю, наскільки довго вистачить у мене терпіння і наполегливості робити, хоча б періодично, такі записи, але бажання є.

17 вересня 2004 р.

Болдина гора – історичне і святе місце, там поховано М. Коцюбинського. Сьогодні у нього день народження. Побував на могилі, поклав квіти. Я йду туди щоразу не з обов'язку, а з потреби душі, великої пошани до митця. Цей геніальний новеліст, модерніст, пейзажист, неперевершений лірик полонив моє серце ще з дитинства. Зі шкільної лави його високе магічне слово увійшло в моє серце назавжди. Оті неймовірної краси рядки: «Ідуть дощі, холодні осінні тумани клубочуться вгорі і спускають на землю мокрі коси. Пливе у сірій безвісті нудьга, пливе безнадія і стиха хлипає сум...» – досі звучать у моїй пам'яті як музика.

У 70-х роках минулого століття, коли я перебрався до Чернігова, мені випадково вдалося придбати на руках томик новел, оповідань і повістей М. Коцюбинського, майже повне зібрання, до якого увійшло 30 творів. Видання 1953 року. У ньому більше як 600 сторінок. Ця унікальна книга дорога для мене так, як і «Кобзар». Відтоді вона стала настільною книгою.

Уже пізніше з'явилися на моєму столі твори В. Стефа-

ника, Г. Косинки, О. Довженка, Гр. Тютюнника та багатьох інших письменників, які українську новелу підняли до світового рівня.

18 вересня 2004 р.

На серці щось бентежне – щойно повернувся з села. Блукав у затінках дерев, а коли вийшов у поле, то спинився на пагорбі, де колись був вітряк: до нього я в дитинстві з мамою носив у торбинках жито молоти, яке вивіював на точках. Нині там простір, ростуть бур'яни, наче й не було його ніколи. Але ж у пам'яті він є, бачу його дужі крила, що скриплять від вітру.

Стою розчулений і трохи маю смутку. За спиною лан дозрілої пшениці, що тягнеться ген до яру, попереду – розкинулося в шир моє село. Схоже так, як у ті далекі роки моєї юності. Наче пливають хати, тонуть у зелені дерев барвисті латки городів. А далі, ліворуч, зовсім не видно хат, усе здійсмається зеленим вихором. Той куток звать Зачубанкою. Його затуляють три верби, що розрослися гінко, піднялися так високо, що небо проймають. Знаю, мимо них через околицю біжить стежечка, певно, уже не така помітна, яка вивела мене у широкий світ. Та околиця щовесни заливалася водою, потім стояла ледь не до середини літа. Там між кущами лози росла висока осока, цвіли півники, жовті квіти яких ми називали лопухами, терпко пахли густі трави, в яких я залюбки відлежувався, коли пас телятко.

В уяві всі вулиці села, що викреслені, вималювані невидимою рукою. На одній із них стоїть хата нова, яку ми, брати – я, Микола і Андрій – спорудили, але перед очима не вона, а стара під солом'яною стріхою, батьківська, якій я завдячую своїм життя. В ній двоє вікон з побитими шибками дивилися на околицю, за якою проглядалося поле. Звідти налітали східні вітри. Вони видували в хаті восени кути, вибивали дощем шпари, і вода сочилася всередині по стінах, а коли приходили морози – замерзала. Взимку ті вітри замітали снігом

сад, кущі смородини, льох, що тулився під хатою – такі були кучугури, що не видно було ні вікон, ні дверей, тільки стріха солом'яна стовбурчилася. Такою бачу батьківську хату. Вона світиться в пам'яті як зоря. І ніщо її не затьмарить – я буду вічно її бачити.

19 вересня 2004 р.

Ще одна осінь, це вже шістдесят восьма, прийшла у моє життя. Вранці побував в урочищі «Ялівщина», де вже так жовто-багряно зацвіли клени.

З роками друзів поменшало... Хоча привітань було багато. На жаль, таких друзів, з якими б ділився найпотаємнішим, не так багато. І це, певно, в силу мого характеру. Останнім часом усамітнююсь, не так часто контактую з людьми. Маю невдоволення самим собою. Ті твори, що вийшли друком, не тішать мене... Деякі з них хотілось би доопрацювати. Мені здається, я поки що не зміг реалізуватися як письменник, на повну силу висловити у творах те, що маю на душі.

Сьогодні вітали мене не тільки рідні (телефонували брати – Микола з Києва, Андрій з Архангельська), а й колеги по перу, читачі, шанувальники моєї творчості. Тішуся вітальною листівкою, яку отримав з Києва від друга, нині знаного літературознавця Володимира Кузьменка. Приємно, що він земляк, народився, як і я, біля витоків річечки Снові. Надзвичайно дорожу нашою дружбою. І безмежно вдячний йому за творчу підтримку.

20 вересня 2004 р.

Два роки тому народився наш внучок – Назар. Яке миле ангельське дитинча! При одній згадці про нього на душі стає тепло і затишно. Відчуття спорідненості таке гостре, що забуваєш на мить про свої роки – наче це ти сам робиш перші кроки у житті. І тебе дивує і захоплює цей світ своєю загадкою і красою.

Були у цей день у Києві: вітали батьків і іменинника.

Його голос, як дзвіночок, озивається, коли вимовляє слова: «мамо», «тату», «баба» і «дід». Вимовляє рідною, українською. Боже, які то приємні душі звуки!

23 вересня 2004 р.

Сьогодні у обласній бібліотеці Короленка відбулася презентація моєї нової книги «Багряні громи». Було багато промовлено гарних слів, я сидів за столом досить розчулений: ті слова так гостро зачіпали струни душі, що в мене стояв клубок під горлом, а на очах росли сльози. Від того почувався незручно. Якоїсь втіхи не відчував. І від усвідомлення, що люди бачать мій такий стан, ще більше ніяковів.

Критики по суті не було. З позитивними думками про книгу виступили Олександр Олійник, Сергій Павленко, Михайло Кушніренко, Олена Мамчин, Дмитро Іванов. Хвалили навіть ті, хто, певно, і не читав книгу. А Василь Чепурний, голова обласної «Просвіти», зауважив, що змальовано село, якого, на жаль, уже немає. Між тим, було висловлено думку, що по моїй книзі історики будуть писати дисертації, мовляв, багато творів є хрестоматійні. Це сказала історик Тамара Демченко.

Звичайно приємно було чути хороші відгуки про свою працю, приємно, що байдужих не було. Проте хотілося і критичних зауважень, хоч трохи якихось роздумів над творами, побажань, що спонукали б до уважнішого ставлення до своєї творчості.

30 вересня 2004 р.

Як мені все-таки важко бачити те, що сьогодні відбувається в нашій державі на політичному і духовному рівнях. Відвертий цинізм чиновників перейшов усі допустимі межі, досяг такого рівня, що вже сприймати його несила. Радіо, телебачення, газети – все, здається, просякло брехнею. І нічого змінити не можна, нема, де людині подітися, якась ніби безвихідь.

Поля спустошуються, не пораяється земля, заростає

бур'янами. В селах якесь запустіння – зачиняються школи, дитсадки, і молодь масово залишає рідні місця. В містах свідомо знищуються підприємства, і багато людей утрачає роботу. Народ за такого стану вироджується, деградує, і це відбувається такими темпами, що стає страшно за майбутнє. Якесь задуха. Здається, такого не було і в радянські часи.

І коли все це бачиш, усвідомлюєш і розумієш, що ти безсилий і немічний, нездатний протистояти цьому свавіллю, то кров у жилах застигає.

Одна надія на вибори, на Ющенко: хай його Бог береже... І все ж страшно стає від думки, що народ наш знову буде обдурено.

7 жовтня 2004 р.

Сьогодні бачив, як біля сміттєвих баків метушилися дві сірі чоловічі постаті. Вони ховали у торбу знайдене тут якесь брудне ганчір'я, шматки хліба, порожні пляшки. То безхатьки. На них останнім часом ніхто не звертає особливої уваги. Одні стороняться, бо брудні й напівголодні, інші бояться їх, вважають, що то наркомани, волоцюги, які можуть заподіяти зло. У кращому випадку хтось проявить турботу на словах, пожаліє та й годі. А щоб забрати до себе, зігріти, то ні. Такі ми є. Та чи й згодиться на це безхатченко? Ці люди вже одвикли від комфортного життя. Вони байдужі до теплих кімнат, красиво сервірованих столів, політичних перегонів. Доля зламала їх: утрачено роботу, родину, повагу. Серце зачерствіло від злидених умов і самотності. Мети нема, надія вмерла. Але є те, що ріднить знедолених з іншими людьми. Вони живі.

18 жовтня 2004 р.

Уже більше місяця лежить у лікарні Ст. Реп'ях. Я відвідував його кілька разів, а це, дізнавшись, що не виписався й досі, зателефонував О. Брику та запропонував відвідати хворого разом. Той погодився.

Славко довго з нами розмовляв, розповідав про київські зустрічі з багатьма письменниками, дружбу з ними. Феноменальна пам'ять його не зраджує.

Що мене здивувало: більше тридцяти років він тримався зі мною на відстані, рідко ділився своїми думками, ніколи не висловлював поглядів на ті чи інші суспільні явища. А то раптом почав хвалитися тим, чого раніше ніколи б мені не сказав. Стриманість попередня десь поділася. І було видно, що якоїсь гри чи лукавства в тому не було.

Я ніколи не приховував до нього своїх симпатій, ставився завжди з повагою, тож було якось сумно і боляче тепер від того, що він, спробувавши кілька разів підвестися, не міг уже стояти на ногах.

20 жовтня 2004 р.

Маю свій маленький світ у великому Господньому світі. І цей світ творю я і володію ним. Усе в ньому підлягає моїм законам, підкоряється і діє за моїми правилами. У ньому я – бог. Але є ще поруч подібні інші світи у цьому живому океані, в яких свої закони, свій живий рух і свій шлях, де в кожному протікає власне життя. І втрутитися в нього, підмінити собою неможливо. Навіть батьки нездатні за своїх дітей перейти їхні темні смуги, що трапляються на життєвому шляху. І стежка до гармонії з білим світом, до щастя у кожного своя, вона триває від початку і до кінця днів.

23 жовтня 2004 р.

Отримав з друкарні 27 номер часопису «Літературний Чернігів». Важко нині видавати журнал, а все ж приємно, коли тримаєш нове число в своїх руках. Тим паче, коли на його сторінках надруковані вагомі твори. Я вже згадував про чудові поезії Дмитра Іванова, Олексія Довгого, предметну літературознавчу статтю Володимира Кузьменка. Слід сказати і про цікаве дослідження Віталія Пригоровського про життя О. Довженка «Це – теплота дитинства».

Маю тепер організувати презентацію, подати інформацію на радіо, завезти часописи в бібліотеку для реалізації, подарувати авторам, а також тим, хто сприяв у виході журналу. І вже відразу треба знову наступний готувати. Боже, якесь замкнуте коло! День за днем, рік за роком... І болить душа – нестерпно болить, бо маю обмаль часу на творчість. Уже були навіть думки кинути видання – і несила. Далі несучи цей хрест, який, певно, долею покладено на мої плечі.

27 жовтня 2004 р.

15 років проминуло відтоді, коли я посадив у селі Вересоч біля хати більше 20 яблунь та кілька груш. І ось я стою у саду в цей день, і на душі дивне блаженство. Майже всі, до одної, яблуні вродили – і так рясно, що гілля з плодами звисає до самої землі, погнулось, потребує підтримки. А деякі яблука уже осипались, лежать довкіл – червоні, напівчервоні, жовтаві, такі вистиглі, що на сонці аж світяться. Такого врожаю ще, здається, в мене не було. Ось вона віддача за працю, ось вона справжня радість душі.

Кажуть, що людина сама собі на землі або рай творить, або пекло.

31 жовтня 2004 р.

Сьогодні неділя. Нарешті передвиборний марафон закінчився. Об одинадцятій годині я віддав свій голос на дільниці за Віктора Ющенка з надією, що буде покладено край режиму, що склався в останні роки. Так хочеться змін! Вірю в свій народ. В усякому разі настрої такий відчуваю.

1 листопада 2004 р.

Учора приїхав з Ларисою до Києва – відвезли внучка Назара, який два тижні жив з нами в Чернігові. До 12-ї години ночі я чекав з нетерпінням, хто ж все-таки переміг на виборах у першому турі? Було боляче дивитися телевізор і слухати радіо, бо в ЦВК весь час маніпулювали цифрами. Спершу

Ющенку приписали всього 37 відсотків, і з кожною годиною цифра майже не збільшувалася.

І ось сьогодні на ранок у Ющенка уже 40 відсотків, що дає підставу вважати, що він лідирує. Таки народ збагнув, не злякався, не розмінявся на підкуп і обіцянки – вибір зробив правильно.

Цього дня був у Спільці письменників України, подарував бібліотеці один примірник «Багряних громів», а один – Яворівському. Заходив у редакцію «Книжник-рев'ю».

7 листопада 2004 р.

Сьогодні зробив малюнок церкви, яку я ношу в своєму серці багато років. Я завжди, коли йду в місто, завертаю до неї. Радію тихим зустрічам, хвилююся, милуюсь її граціями, витонченістю форм, захоплююся тихою скромністю, її величчю. І часто, коли вечірні сутінки опустяться над містом, знову йду на побачення. Прийду, зупинюся і вже не можу відвести очей, не можу надивитися. А вона, неосяжна і вічно молода, чарує мене, надає бадьорості, навіть щось далеке, неспокійне і невловиме, мов вітер. Я пройнявся до неї юним серцем – на все життя.

...То було навесні, коли я перебрався з села до міста. Пробіг теплий дощ, і сонце кинуло золоті весельця на землю. Над містом барвистою косою повисла грайлива веселка. У повітрі озвалися золоті арфи. Я зупинився на мить у сквері Богдана Хмельницького і побачив її на тлі яскравого голубого неба. Від подиву затамував подих, прислухався. З далечі ніби пісня, пропахла дощем і квітами, вчувалася давня казка. Я слухав її, вбирив у себе той далекий час, мов свіже повітря. Через тисячоліття долітав до мене голос Ярославни, перед очима промайнула і згинула татарва, відступилися в далеке минуле яхи, і чарівний голос Марусі Чурай проймав серце, осідав над широким плесом Десни. Йшли в похід козаченьки... Бриніла кобза, лунав палкий голос Тараса...

Довго слухав цю пісню, аж поки вона не закам'яніла. І я

відчув, як у серці забриніло щось невимовно світле, радісне, а разом з тим і журливе. А довкола світилася молода трава в росі, блукали люди поруч, спалахували блискавки над міс- том, десь далеко озивалися багрянні громи.

«Що ти бачила за вісім століть в голубому небі на нашій землі, які думи лягли на чоло тобі нині?» – не раз хотілося мені спитати П’ятницьку церкву, яка замріяно вглядалася в безкраю голубинь.

15 листопада 2004 р.

Суспільні події радують. О 12 годині в Чернігові відбув- ся мітинг на Красній площі на підтримку Ющенка. Людей цього разу зібралось небагато. Та і сам Ющенко не з’явився – певно і не планував. Проводила мітинг місцева опозиція. З Києва приїхав народний депутат Лесь Танюк та вокальний квартет «Явір». Чудовий спів. Вразило те, що люди почали нарешті усвідомлювати, хто є хто, подолали страх. Щось пробудилося в людських душах, здоровий дух відчувався. Всім хотілося крикнути: «Так, Ющенко!». Люди співали пісні. А після мітингу ще довго не розходилися. Я подумав: «Слава Богу, нарешті крига скресла. Народ обдурити на цей раз, певно, не вдасться!».

Помаранчеві стрічки, хустки носили й дорослі, й діти – площа квітнула барвисто. Все-таки є надія, є!

22 листопада 2004 р.

Пройшов другий тур голосування. До другої години ночі я не лягав спати. Хвилювання, відчуття якогось страху, що вибори владою будуть сфальсифіковані, гнітило душу. Я то дивився телебачення, то включав радіо: слухав «Свободу». З вуст опозиційних представників за попередніми підрахунка- ми переміг В. Ющенко. Він відірвався від Януковича на 11 відсотків. Було однозначно – народ сказав своє слово ...

Усі чекали офіційного оголошення ЦВК, однак там щось мудрували, відмовчувались, і ось на ранок мої побоювання

справдилися – переможцем оголосили кандидата від влади Януковича. Нечуваний цинізм, бандитизм проти свого народу. Його волевиявлення піддане фальсифікації, приглушено, всіх загнано в кут. Чи вийде люд на вулиці, чи відстоїть правду, захистить себе? Коли ні, то Україна знову попаде у чорну смугу на багато років. Остаточо буде знищено нашу культуру, духовність. Як боляче, як важко це сприймати.

23 листопада 2004 р.

Цілісінький день дослухаюся, що повідомляє радіо. Те, що відбувається в Україні, в багатьох містах, зокрема, в Києві на Хрещатику, гріє душу, вселяє надію. Тисячі, сотні тисяч людей вийшло на вулицю, щоб сказати режиму – ні! Досить! Народ пробудився, він прагне свободи, вимагає визнати чесно його волевиявлення.

Душі радісно, душа бунтує – хочеться влитися в ті багатотисячні ряди, щоб у такі відповідальні часи не бути осторонь. Дивує і обурює поведінка російської влади, її керівників, що нагло і відкрито втручаються у наші справи, готові задушити наш рух до свободи, вбити наш дух, зробити знову нас рабами російської імперії. Не вийде! Час настав для нашого поступу.

1 грудня 2004 р.

Коли звучить довкіл рідна мова, то не задумуєшся на тим, що то значить для тебе. Та й хто буде задумуватися, якщо вона є, так, як є сонце і вода. Сьогодні в Україні не скрізь звучить українське слово. І саме це дає мені змогу відчути глибше, що рідна мова то – найбільший скарб, який я отримав від батьків. Без неї, як без повітря, я не здатний жити. Все пов'язане з нею – історія наша, звичаї, обряди, що з глибини віків передалися мені у спадок.

Прикро, що я говорив чужою мовою, коли мене взяли до війська. І не біда була в тому, що я розмовляв іншою мовою, а в тому, що я своєї цурався. Тоді, на жаль, і виходу іншого

не було. Та я і не усвідомлював, не відчував, що це збіднює мене духовно. Що, одірваний від свого коріння, я був, мов пташка, викинута з гнізда.

Якщо людина спілкується зі мною моєю рідною мовою, то вона видається ближчою, щирішою, і сам я стаю від того в розмові більш відкритим і добрішим.

5 грудня 2004 р.

Помаранчева революція – це справді ніким не передбачуване суспільне явище, яке полонило весь світ. З помаранчевими стрічками виходять на вулиці студенти Польщі, Англії, Франції, Америки та багатьох інших країн. Все це радує і захоплює, а разом з тим дуже тривожить: чи вистачить у наших людей сил і духу вистояти до кінця?

Я був схвилюваний до сліз, коли в Чернігові на Красній площі в один голос скандували десятки тисяч тут присутніх «Нас багато, нас не подолати». Захоплено повторювали ці українські слова навіть ті, хто ніколи не розмовляв українською мовою. Якесь пробудження, усвідомлення, що ти українець, проймало всіх. І це відчуття українськості – проймало мою душу такою радістю, що від розчуленості підкочувався клубок до горла. І навіть накочувалися сльози. Був щасливий, що дожив до такого часу.

12 грудня 2004 р.

У «Літературної України» був вибір: три рецензії було надано до редакції на мою книгу «Багряні громи» О. Брика, В. Леуса і В. Чепурного. Надруковано статтю В. Чепурного. Як на мене, вона не розкриває до кінця змісту моєї книги. Автор зосередився на своєму баченні сучасного села.

«Книга – це плач за Україною, якої вже нема». Це його афоризм. Може, й так. Але ж і не ностальгія за радянським минулим, як постає з його думки. За мого дитинства була скрута, важке напіврабське життя, але була й пісня, була розкішна природа, люди дотримувалися традицій, моралі, зви-

чаїв, обрядів. А нині – мертве село. І тим не зарадиш, коли один чи два пенсіонери переїхали в село. Чи якийсь олігарх згріб бульдозером кілька самотніх хат як непотріб і звів свій палац.

15 грудня 2004 р.

Сьогодні хоронили сусіда з під'їзду. І розпочав цей сумний марафон чоловік, який на 12 років молодший за мене.

Був на кладовищі – вражений. Могил – як оком сягнути. Величезне місто бетонних чорних пам'ятників і металевих хрестів. І вже вкотре постало питання: скільки ще лишилося бачити і усвідомлювати цю землю? Найбентежніша загадка, яку не дано мені знайти! І коли батюшка співав «Вічна пам'ять», я подумав, що в Бога «пам'ять» про нас – це не просто згадка, що ми жили колись на землі, а збережена інформація, код нашого ества – душі, з якої може бути відновлена і повторена сутність наша будь-де і будь-коли у всесвіті Всевишнім.

20 грудня 2004 р.

Щось відбувається з людиною у світі непоправне. Руйнуються родові зв'язки, зникають такі поняття як совість, милосердя. Люди не терплять одне одного. Чоловік зневажає дружину, дружина – чоловіка, ворогують, хоч і живуть поряд. Діти батьків не розуміють, стають у родині чужими, непотрібними суспільству. І дедалі більше їх страждає і гине. Тонемо в облуді слів. І це тому, що багато хто втратив у душі Бога, незважаючи на те, що ходить до церкви, ставить свічки. То зовнішні поклоніння Богу, а в душі Він давно помер. А звідси – неповага до ближнього, байдужість до чужих страждань, заздрість, нелюбов до всього оточуючого.

І ця нелюбов і байдужість, часом жорстокість переносяться і на природу – немає жалю, не шкода потоптаних квітів, зламаного деревця чи забитого птаха. Діти нині не отримують від батьків знань про рослинний і тваринний світ. За-

питаєте у дорослого, скільки він знає назв дерев? Добре як з десяток назве, а пташок і того менше. Я вже не кажу про трави, їхній родовід. Людина, яка жила років сто тому, назвала б нас дикунами. Ми не розуміємо цю природу, частинкою якої є самі. І сприймаємо її тільки поверхово, зовнішньо, не вникаючи у внутрішній світ, в глибину її душі. І від того все помітніше перестаємо бути тими, ким повинні бути люди.

27 грудня 2004 р.

Було багато сумнівів, хвилювань, остраху до останнього дня, коли відбулося переголосування.

І ось уже перша надійна звістка. Попередні підрахунки засвідчують, що Ющенко перемагає з великим відривом. Серце від радості і якимось завмирає, і ще чогось боїться. Дуже агресивно веде себе корумпована влада, підступно діє. Оточення Януковича заявляє, що не визнає перемоги Ющенко. Господи, якщо вдасться без крові подолати цей ганебний режим – це Твоя воля. Здавалося, що вони вже навіки умостилися на здоровому тілі народу і вічно питимуть кров.

За 13 років Україна перетворилася в руїну. Але відродно, що є молоді сили, є дух – дух національний.

3 січня 2005 р.

Ось і ще перегорнута одна сторінка – настав 2005 рік. Відійшов у вічність важкий і тривожний високосний рік 2004. І все-таки він виправдав надії і сподівання мільйонів чесних людей. ... стара влада йде в небуття. Суспільно-політичне життя має змінитися. Можливо, буде якимось просвітлення і у духовному вимірі.

Новорічну ніч провів удома з дружиною та внуком. Минулися ті часи, коли в цей день мав піднесене, незвідане відчуття радості і втаємниченої святості. Нині цей день мало чим відрізняється від інших. Буденність життя дедалі стає відчутнішою.

6 січня 2005 р.

Новий рік приніс у нашу родину поповнення – у дочки Христини народився ще один син. Цю приємну новину повідомив сьогодні зять Михайло. Народився він о другій годині ночі. Ця новина приємна тим, що здійснилася напередодні великого свята – Різдва Христового. Думаю, що назвуть новонародженого Марком. Адже так звали мого діда по матері. Він мав, як на той час, гарну освіту, читав багато книжок, вірував у Бога, був провидцем. Помер на початку січня 1941 року. Сподіваюсь, що внучок гідно буде носити його ім'я.

Маю радість – і яке розслаблення! Закінчив оповідання «Музика печальної ночі». І сьогодні ж зателефонували з видавництва, що видрукували журнал.

9 січня 2005 р.

Нарешті забрав у Ніжині з видавництва журнал. Це четверте число за минулий рік. І воно – незвичайне. Саме в ньому я надав більшість сторінок часопису киянам, нашим землякам, митцям слова і пензля. І це не просто випадково. Недавно між журналом «Літературний Чернігів» і письменниками, членами товариства «Чернігівське земляцтво» у Києві започатковано творчу співпрацю. І те, що Віктор Ткаченко і Леонід Горlach підтримали таку ідею – це похвально. Така співпраця, то добрий підмурок у відродження нашого рідного краю.

Зміст прямо рясніє іменами киян. Ось поети – Борис Степанюк, Леонід Горlach, Микола Ткач, Світлана Йовенко, Надія Данилевська, Олекса Ющенко, Марко Вороний, Ігор Качуровський, Олексій Довгий, Дмитро Головка, прозаїки – Надія Петренко, Віктор Кава. А ще – Володимир Кузьменко, який постійно друкує літературознавчі матеріали. Воістину вражаючий творчий потенціал.

Маю надію, що читачі схвально оцінять і зміст творів наших земляків.

12 січня 2005 р.

Відбулося зібрання «Чернігівського земляцтва» в Києві.

Палац спорту – розкішне приміщення. Величезний по колу вестибюль, де розміщено було виставочні стенди – живопис, книги, вишивка, фото. Вразили портрети відомих чернігівців роботи нашого земляка, художника В. Ємця. Він таки справді заслуговує звання народного художника. Крізь окреслені обриси бачиш людську душу. Адже я кожного із зображених на полотні добре знаю. Тут так передано внутрішній світ, що змушує битися серце, затамовуєш подих.

У залі зібралось біля двох тисяч земляків. У багатьох сльози на очах виступили, коли на сцені з'явився Ющенко. Всі встали, молоді й сивочолі, й, аплодуючи, скандували: «Ющенко, Ющенко!».

Були виступи, поздоровлення за традицією, потім концерт. І, як завжди, фуршет.

Зустрів О. Довгого. Він сам мене за руку піймав та подарував книгу Кореневича про свою творчість. А також великий Шевченківський календар з тематикою його картин. Похвалив мою книгу «Багряні громи». Сказав, що читає з олівцем. А коли закінчить, то зателефонує.

23 січня 2005 р.

Дивився вступ на посаду Президента Віктора Ющенка і дуже хвилювався, не міг стримати сліз. Була радість, була гордість, бо Ющенко таки говорив за всіх нас потоптаних, упосліджених, безмовних, за тих, хто втратив надію. Він говорив до народу українського, до нації, яка вистояла у ці буремні дні. Говорив щиро і просто – і це проймало душу. На майдані Незалежності було свято, було відчуття перемоги, єднання і віри.

Я щасливий, що бачу початок бурхливого відродження нашого народу. І гордий тим, що й сам якийсь до цього причетний.

29 січня 2005 р.

Внутрішній Світ у моїй душі – то Сад незримий, який плекаю, збагачую думками з юних літ і до сьогодні. Розрісся він, і крона вже густа. Вдивляюся щодня в його обличчя. Є квіти в нім, дозрілі вишні світяться, як зорі, гуде бджола в густій траві. І яблуня крислата вбирає сонце і дощі. Жага плодів така всесильна.

У моїм саду – і будні, і свята, і ті роки, що вже прожиті, наче скарб. Так ніби все у ньому є. Без нього я б збіднів. І всесвіт загубив. Проте, болить мені моя недосконалість. А «літо бабине» вплелося в коси. І цвіт гвоздик у зримому саду чомусь зів'яв.

4 лютого 2005 р.

Учора було затвердження у Верховній Раді Прем'єр-міністра. Ним стала Тимошенко. А також затвердження міністрів та губернаторів. Усе це робилося публічно, можна було бачити по телебаченню.

Після Помаранчевої революції весь цей час душа була не на місці: чи дотримає Ющенко слова і сформує новий уряд з нових людей, національно свідомих українців, чи й там зачепляться старі корумповані кадри. На щастя, уряд сформовано переважно з молодих відомих політиків. Хоч і є розчарування, якась досада... Чи будуть вони працювати на користь нашого народу, культури? Час покаже.

10 лютого 2005 р.

У музеї М. Коцюбинського О. Олійник відзначав 25-річчя заснування радіожурналу «Сонячні кларнети». Дата солідна, і зроблено у цьому плані редактором багато. Зі слів О. Олійника, у «Сонячних кларнетах» виступило за ці роки майже 300 поетів і прозаїків зі своїми творами. Безперечно, в останні десять років, коли радянська «обойма» розсипалася, у радіожурналі виступало багато молодих обдарованих літераторів. 25 років – це вже історія. Велику справу запо-

турбот додалося. Збирався за зиму підготувати до друку повість, а тільки 10 стор. надрукував – і все лежить так. А через день уже березень – весняний день. Ой, та й годі!

А тут ще хвороба ухопилася – шлунок уже третій місяць замучує. Пече, болить від верху до низу. І дієта, і ліки – ніщо не помагає. Та й з такою біганиною хіба можна дотриматися якоїсь дієти.

4 березня 2005 р.

Побував у Ніжині – в університеті ім. М.Гоголя. Знову зустрічався з доцентом О. Забарним. Це з приводу журналу «Літературний Чернігів» №1 за цей рік, який роблю спільно з вишем до 200-річчя від дня його заснування. Зібрали твори студентів та викладачів. Без перебільшення можна сказати, що це один з найпотужніших вишів в Україні. Тут давні глибокі літературні традиції.

20 добірок творів юних обдарованих дівчат і хлопців привіз у редакторському портфелі – і твори гарні. Відчувається школа. Багато з них, очевидно, піде у справжню літературу. Це – Ю. Кудряшов, Т. Молігон, А. Стеценко. Боже, які талановиті діти.

15 березня 2005 р.

Які теплі дмуть вітри, яке лагідне сонце. Надворі березень. Вгамуйся, вітре, вгамуйся! Не борони зиму, вона вже відступає, конає на очах. Уже весна. Я чую її подих на обрії, на луках, у гаю. Вона, як юне дівча, йде через засніжені галяви, проталини, зігріває босими ногами землю, розпускає вербові котики.

Стою на причілку своєї хати, десь чуються голоси птахів, що повертаються з вирію. Їхнє «курли» якось бентежно озивається в душі, роздмухує в грудях теплі почуття до природи, до життя.

Так легко дихає кожне дерево. Вишні наче прокинулись від сну, помолоділи, помітно повеселіли берези та верби, з

гілок капають сльози. То радість. Біля великої калюжі примостилася чорна ворона, заглядає в неї, наче в дзеркало. Гарна! Задоволена собою. Зайшла у воду, намокла вся у весняній воді, обсихає.

Весна тішить і мене своїм приходом, пробуджує світлі надії.

25 березня 2005 р.

Учора подали інформацію у «Літературній Україні» про авторів, чії твори висунуті на премію Олеса Гончара. Є там і мої «Багряні громи», але хтось подав дату видання неправильно – замість року – 2004, там стоїть – 2003.

Присудять – не присудять! Не в тому суть. Для мене найбільша радість, коли людина каже: «Я коли читала ваші оповідання, то на очах були сльози»...

26 березня 2005 р.

Телефонував Олексій Довгий – це вже вдруге за цей місяць. Похвалився, що прочитав «Багряні громи». І що сподобались йому мої твори, мій стиль писання. Особливо його зацікавила моя розповідь про мій родовід. Радить розширити, доопрацювати, мовляв, у кожному епізоді роман проглядається. Пообіцяв, що допоможе на якусь премію висунути. Обіцяв заїхати, подарувати мені свої книги та завезти матеріал до журналу. Йому так і не дали Шевченківської премії. Але, як на мене, його «Зелений літопис» заслуговує цього. Поезія проста, від землі роду нашого. Без викрутасів.

30 березня 2005 р.

Сьогодні зустрівся з заступником голови адміністрації В. Тандурою. Це сталося несподівано і не дуже вдало. Під обідню перерву. Він мене зустрів у приймальні секретаря, привітався, згадав нашу попередню зустріч і розмову. «Заходьте, поговоримо», – сказав. Було вже п'ять хвилин на тринадцяту.

Поводився він по-простому, дружелюбно. Я подарував йому книгу «Багряні громи». Він подякував і спитав: «А в бібліотеках уже є вона?» Я сказав, що мені не повезло: бібліотекар уже розвалився, бо гроші йому не перераховують. І від цього всі біди. І журнал теж на грані закриття. На що В. Тандура розвів руками. Здається, що він був розгублений, безпорадний. Під кінець сказав, що хоче з цієї посади піти, уже подав заяву.. Коли я виходив з кабінету, то зробив мені комплімент: «У вас гарна аура – відразу голова перестала боліти».

10 квітня 2005 р.

Бог і церква – як народ і держава. Так смію порівняти. Як і держава, що, створюючи певний режим, обмежує свободи, так і церква дотримується своїх догм і канонів, хоч вони давно застарілі чи не зовсім логічні. Священники церкви російського патріархату переконують нас, українців, що ми не маємо права молитися рідною мовою. Але це ж зовсім не так. Ми знаємо, що після вознесіння Ісуса Христа на небо на його учнів зійшов Дух Святий, після чого вони заговорили різними мовами. Господь звелів їм іти у світ, щоб проповідувати Його слово тією мовою, яка є рідною для того чи іншого народу.

Маю свою думку щодо монастирів. Ні один з апостолів (учнів Христа) не заховався в келію, щоб молитися Богові – всі лишилися в суспільному середовищі, щоб доносити Господні заповіді до людей. Для чого ж заточувати себе в монастирські стіни? Щоб наблизитися до Бога, молитися, просити прощення за себе і за весь світ? А чи не краще жити серед людей-грішників, носити в серці своєму Господа, молитися, своїм життям показувати приклад – переконувати інших у любові до Бога і ближніх. Адже кожне благає слово, яке впаде на щире серце, дасть сходи, які умножаться потім.

Людина, що йде в монастир, відгороджує себе від білого світу, а чернецтво – це так і є. Бо ось у книжечці «В допомогу каючимся» є такі слова: «Часті виходи на вулицю, прогу-

лянки, відвідування друзів є гріхом». Але чи не крайнощі це? Якщо людина повністю замурує себе, не спілкується з живим світом, то відірнуть у неї такі людські категорії, як повага, совість, добро, милосердя та інші гуманні поняття, якими володіє душа. Бо вони мусять проявлятися тільки в суспільстві. Чи вони не потрібні, коли людина спілкується тільки з Богом? Дивне все це.

Ні, на моє переконання, кожен має долати в собі недуги, сумніви в зіткненні з іншими людьми, носити в серці Бога, якомога повніше виконувати його заповіді – робити тільки добро, не мати зла в собі, не тримати образи, радіти успіхам, страждати, каятися, відчуваючи благодать Божу.

25 квітня 2005 р.

З’явилося на світ ще одне моє зболене дітище – 29 число часопису «Літературний Чернігів», присвячене 200-річчю Ніжинського університету. В ньому друкуються викладачі, професори вишу і вся літстудія. Радують студійці, зокрема Ярослав Гадзинський, Юрій Кудряшов, Софія Киричок, Анна Малігон, Аліна Стеценко, Віталій Дубина, Тетяня Винник, Валентина Тесля. Талановиті хлопці та дівчата – літературне майбуття. Багато їх уже стали переможцями республіканських конкурсів, видали по одній книжці. Надруковані у цьому числі оповідання О. Забарного та уривок з повісті Віктора Татарина. А також стаття професора Гр. Самойленка «Літературна студія Ніжинської вищої школи».

Учора був в університеті, зустрічався з деканом О. Забарним, ректором університету професором Василем Яковцем. Перше враження: дуже задоволені, що вийшов такий журнал! І це приємно було чути. О. Забарний позитивно висловився про мою творчість, сказав, що вагомішого прозаїка в Чернігові не бачив. Я залишив кілька книжок «Багряні громи» в університеті. Г. Самойленко обіцяв на лекціях говорити про мою книгу.

1 травня 2005 р.

Найсвітліший день – Воскресіння Господнє. Приїхали з Києва діти – Христіна з чоловіком Михайлом і дітьми (Назар і Марко) і молодша дочка Ганнуся.

Уранці рано були у церкві на Валу – у Спаському соборі. День справді радісний, сонячний. Зателефонував Миколі – привітав. У «Літературній газеті» надруковано його статтю «А король таки голий» про сучасних модерністів. Він каже, що розпочнеться полеміка. Справді те, що в останні роки діється в літературі, просто вражає своєю абсурдністю. Є свобода творчості, проте нема літератури. За модерними текстами дедалі частіше приховується... бездарність. У тій «сучасній літературі» в багатьох випадках відсутня будь-яка художність. Тексти нецензурні в українській мові, такій мелодійній і музичній, ніяк не в'яжуться. І це вже всі, хто вболіває за нашу культуру, починають розуміти і відверто починають уголос про це говорити.

5 травня 2005 р.

Отримав вітальну листівку від Лесі Степовички. Наші дружні стосунки підтримуються відтоді, як я надрукував кілька років тому у «Літературному Чернігові» її поетичну добірку. Вірші її соковиті, пахнуть степом. Я її ціную за подвижництво. Їй хотілося дуже, щоб мала Дніпропетровщина свій журнал. Навіть подавала в листах такі думки, щоб спільно один видавати часопис. І нарешті таки досягла своєї мети – заснувала журнал «Січеслав». Перше число, наскільки я знаю, робила самотужки, на комп'ютері, яке побачило світ у 2004 році. Тоді ж відразу надіслала і мені один примірник, на титульній сторінці якого написала: «Шановному Михасю Ткачу, прозаїку від Бога, з вдячністю за те, що підтримував мене у скрутні хвилини добрим словом і чином». Опісля отримав від неї і друге число «Січеславу» в грудні цього ж року.

Нині пише, що в кінці травня вийде її часопис «Січес-

лав», уже 3-тє число. В ньому має бути відгук на мою книгу «Багрянї громи».

14 травня 2005 р.

Сьогодні зателефонував о 9 ранку С. Реп'яху, привітав його з днем народження. «Як ти там», – питаю. А він хвалиться, що з братом зле – вчора операцію зробили. Панкреатит у нього. Минулого року Станіслав утратив молодшого брата, згодом батька, дружину. Лишився один брат – і знову лихо.

Як удариться біда, то буде косити до останнього. Варто їй тільки початися.

22 травня 2005 р.

Побував випадково у одного знайомого вдома, тепер ходжу під враженням. Його темна, не провітрена квартира стоїть перед очима. Пишно обставлені кімнати, глухі штори, через які світлу не пробитися. Якесь засилля дорогих речей, вони всюди: посеред кімнат, на стінах, у кутках – підставки, столи і столики, картини, древні скульптури, вази, сервізи, канделябри, статуетки та інший дріб'язок, який лежить купами прямо на підлозі. А ще скільки, певно, заховано від людського ока. Все там є, ось тільки жодної книги не бачив.

Важко дихати у такому царстві речей. А він, як здалося, був щасливий. Певно, довгими зимовими вечорами переглядає їх крадькома та радіє. Йому добре серед них. І з жодною не розпрощається. І знайомих він кличе до себе тільки тоді, як придбає щось нове, щоб похвалитися. А коли піде в небуття, на жаль, ні вишуканий сервіз, ні зручне крісло та численні шкатулки не розкажуть про думки свого господаря...

31 травня 2005 р.

Учора пізно ввечері заїхав брат Микола з дружиною Надією. Вони їхали в Сахнівку, то заночували. До пізньої ночі розмовляли. Якраз була дочка Христина з дітьми – теж при-

їхала в той день. То відразу гостей – повна хата.

Я Миколі віддав один примірник журналу «Сіверянський літопис» №5-6 за 2004 рік, де надруковано його матеріал, а також рецензію на мою книгу «Багряні громи» М. Адаменка.

Уранці сьогодні о шостій провів їх на автостанцію.

6 червня 2005 р.

Чернігівщина святкувала «День журналіста» у своєму стилі. Знову було проведено фестиваль (це вже п'ятий) «Золотий передзвін Придесення», на який з'їхалися журналісти з усіх районів. Цього разу свято пройшло дещо в'яло, заангажовано, в душі 70 років радянської влади. Говорили чиновники по черзі, потім з місць були два альтернативні виступи – критика влади і підтримка: мовляв, ось яка демократія. Далі вручення грамот-папірців, концерт.

Після закінчення я зустрів у фойє п. Л. Горлача, то пішов з ним у бібліотеку ім. Короленка, де «Чернігівське земляцтво» презентувало календар. Там зустрівся з Ів. Корбачем. Обговорили питання про видання спільно з земляцтвом журналу «Літературний Чернігів».

21 червня 2005 р.

Таки «засватали» мене «Деснянці», аби я відмовився видавати журнал у Ніжині, а уклав договір з ними.

Сьогодні ця домовленість відбулася – здав рукопис – 2 (30) число – видавництву «Деснянська правда». Угоду підписав, поставив печатку, але не знаю чи правильно я зробив? Оце повернувся додому – чую якесь невдоволення на душі. Комп'ютерник у відпустці, нема конкретної людини, якій би я розказав, що й до чого. А так наосліп – погублять і тексти, і дискети. І з кого спитати? Буде морока. У Ніжині я працював безпосередньо зі спеціалістом, який розумів, що я хочу. А тут? Хтозна.

30 червня 2005 р.

Коли хтось каже про цивілізацію, еволюцію в свідомості людини, про її високу місію на землі, гуманність до навколишнього світу, то мені стає сумно. В чому та гуманність проявляється? Може, краще природу оберігаємо, турбуємося про менших братів наших, ніж наші предки? Хтось скаже – так, бо, бачите, собачку він захистив, доглянув. Він же не дикун. Проте полюблює сальце і курячі стегенця. Чим сьогодні сучасна людина відрізняється від тої, що жила кілька тисячоліть і вбивала живі істоти для своїх потреб, застосовуючи стріли і кам'яні ножі – тільки тим, що вдосконалила знаряддя вбивства. І не тільки для тваринного і рослинного світу, а для самих себе та навчилася викидати у ефір потоки пустослів'я, цинічних гасел про гуманність – і не більше. Турбуємося про якусь курочку чи корівку, – стільки в нас любові до неї, поки виростимо, а потім з великої гуманності з'їдаємо її...

Зайдіть сьогодні на будь-який ринок, де продається м'ясо. На прилавках забиті, порубані на шматки невинні тварини – свині, корови, молоді телята, птахи, скрізь кров, бруд, а поруч молоді дівчата, в руках яких ножі, а в очах – лукавий блиск. Ми не полюємо на тварин, як це робили наші далекі предки, як це відбувається серед звірів, коли вони відбирають слабкіших, а будуємо величезні фабрики-гіганти, де підступно вирошуємо і знищуємо тварин масово. Йдуть вони туди на смерть мільйонами. Там тваринний рев і море крові. Ми знаємо про це, але на обличчях наших щасливі й гуманні посмішки. Чи не в цьому хтось бачить цивілізацію, людську гуманність? Ми навчилися гарно говорити і думати, але у багатьох інстинкти лишилися тваринні. І боротися з ними людині несила.

8 липня 2005 р.

Літо в розпалі. Хоч і йдуть дощі майже щодня, але погода тепла, сонячна в основному, а я тільки двічі був на річці. Що-

дня всілякі турботи додаються. Старша дочка Христина, що живе в Києві, тиждень перебувала в нас із синами – Назаром і Марком та чоловіком Михайлом. Такі діти рухливі, забавні – янгелятка. Дивне відчуття. Все так швидко змінюється в моєму житті, наповнюється душа якимось дивним змістом. Так ніби ці реалії – то вимріяний роками твір. Новела, у якої немає ще кінця.

А це Ганнуся сьогодні приїхала з майбутнім чоловіком Сергієм: мають тут, у Чернігові, подати заяву на реєстрацію шлюбу. І батьки Сергієві завітали. На душі і радість, і тривога.

25 липня 2005 р.

Вийшло чергове число журналу «ЛЧ» – 2 (30). Сьогодні частину накладу, 80 примірників, привіз додому з видавництва «Деснянська правда». Заступник головного редактора дав власну «Волгу». Полиставав один примірник часопису, а радості чомусь тієї, що з'являлася колись, уже не відчув. Стомився, певно, бо чим далі, тим частіше приходить думка: чи не облишити цю справу? Хочеться розслабитися, попрацювати творчо, пожити так, щоб нікуди не бігти, щоб не боліла душа постійно за гроші, за те, де його реалізувати ті журнали, за огріхи в них, помилки, недогляд.

1 серпня 2005 р.

Де б я не був, щоб не робив, постійно болить душа. Чогось хоче вона, чимось не задоволена. З кожним днем чогось важко стає жити на світі. І їсти маю що, і дах над головою є, а тяжко. Так іноді сумно, що все валиться з рук. Щось мене крутить і гне, як самотню бадилину. Наче якісь кайдани на мені, наче світ – велика в'язниця.

Чую, що людство десь заблукало, пішло не тим шляхом, перевелось від своєї пихи і тепер гине само в собі. Але ж не може статися лиха – не може! У це вірить серце і чекає-чекає, що схаменеться рід і врятується від згуби. У цьому йому допоможе Господь.

7 серпня 2005 р.

Побував у рідному селі Сахнівці разом з дружиною. По-
клад квіти до могили матері. Сьогодні б їй виповнився 101
рік. Час усе змінює, стирає. Уже нема мого села – села дитинства. Інші хати, дерева, тільки вулиця пролягає так, як і
колись. І кладовище... Моє село вимерло, відійшло в мину-
ле. Лишилося тільки в пам'яті. Немає уже ні тих дерев, що
знав з дитинства, ні стежок у лузі, по яких блукав залюбки
босоніж.

Заходив на рідне подвір'я. Уже в новій хаті (від батьків-
ської тільки печище лишилося) господарює не мати, а брат
Микола та його дружина. До вулиці три ряди беріз, посадже-
них ще моїми руками, кілька диких груш та яблунь, сосна.
Все піднялося, заволокло кроною небо.

Як швидко все змінюється!

13 серпня 2005 р.

Те, що відбувалося в моїй оселі, важко навіть передати. В
ній було повнісінько гостей, що приїхали із Житомира разом
з нареченим Сергієм моєї доньки Ганнусі на весілля. Багато
людей ночували на дачі. Я мав радість і клопоти. На весіллі
був і брат Микола з дружиною Надійкою.

Свято почалося об 11.00, коли дочка Ганнуся і її нарече-
ний Сергій, після нашого благословення, рушили до ЗАГСу.
Дійство було урочисте і хвилююче! Здається, не було в моє-
му житті такого піднесення, таких бентежних хвилин. Коли
посідали гості за стіл і тамада дав мені слово як батькові,
я відчув неймовірний трепіт серця, гордість за своїх дітей.
Схвильовано говорила і Лариса.

20 серпня 2005 р.

Валентину Мастерову знаю з перших її кроків у літерату-
ру. Кілька разів друкував її новели у журналі. Читав і першу
книжку оповідань «Так плакало дерево». Особливого захоп-
лення не мав. І ось «Суча дочка». Не пам'ятаю, щоб якийсь

інший твір останнім часом так тримав у полоні, як ця книга. Я прочитав її так, як читав у дитинстві, не відкладаючи на завтра. Тема, яку порушила авторка, дуже близька мені. Вона викликала в моїй душі багато бентежних думок. Події в романі відбуваються у сімдесяті роки минулого століття, коли панувало колгоспне рабство. З якого по суті неможливо було вирватися.

Сюжет простий, на перший погляд: сільська дівчина їде до міста в пошуках кращого життя, але доля кидає її на випробування. Уникнути дівчині сірої і одноманітної буденщини, яка панувала на селі, не вдається, вона знову потрапляє у те болото, але зі складнішим соціальним станом. Це типове явище. Адже багато дівчат та й хлопців, покидаючи село у ті роки не з добра, обпалювали крила об асфальт, роздвоївши душу між містом і селом. Не так легко було відмовитися від батьківської хати, від квітучих луків і замріяних гаїв. Я пройшов ці випробування сповна. Посягання на внутрішній світ людини, на її свободу в роки комуністичного режиму часом доходило до абсурду. Система уніфікувала людську особистість, перетворювала її в ніщо.

Твір захоплюючий, динамічний. Моральне тло твору надто складне, викликає неоднозначні думки. Але те, що роман у суспільстві буде сприйнято позитивно – це однозначно. Такого яскравого драматичного образу в літературі давно не було.

24 серпня 2005 р.

Для мене День Незалежності – це хвилююче свято. Вранці об 11.00 на мітингу біля каменю борцям за волю України, який покладали поруч Катерининської церкви ще 10 років тому (в тому дійстві і я брав участь), зібралось чоловік 500 – в основному партійці, бо всі були зі своїми прапорами. І на Алеї Героїв людей було повно. Проте ніхто сюди не підходив. І що прикро: тільки ми (я і дружина) та Василь Чепурний були у вишиванках. А Ступак, керівник Руху, навіть

вдягнув краватку і піджак – так і вів мітинг. Виступали керівники області (це вперше поєдналися з Рухом). Потім почався концерт. Там зустрілися з Антоніною Іллівною, матір'ю Ігоря Коцюбинського, розцілувались, привітали одне одного.

Увечері приїхали знову на площу о 20.00. Було багато молоді, вони хаотично блукали, пили пиво, дехто стояв і слухав концерт. І знову жодної людини у вишиванці не побачив. Жодної промови, патріотичного вигуку – наче це не День Незалежності, а просто загальне свято.

6 вересня 2005 р.

Тільки що зателефонував Ігор Коцюбинський і повідомив, що мені присуджено премію ім. Коцюбинського. Привітав і сказав, дослівно: «Боротьба була напружена, але справедливість перемогла».

Приємно, звичайно, було таке почути. Хоча трохи прикро, що Ст. Реп'ях, як мені переказали, наполягав премію присудити цього року Ів. Шевченку.

16 вересня 2005 р.

Відбулося вручення премії ім. М. Коцюбинського. О 12-й годині я з дружиною та внуком Назаром приїхав на Болдину гору. Йдучи до могили М. Коцюбинського, завернув до скромного обеліска, де поховано Опанаса Марковича. Шкода, що до цього часу не поставлено пам'ятник цій самобутній талановитій людині. Поклонився, поклав квіти. Потім підійшли до могили Коцюбинського. Через кілька хвилин під'їхав від музею автобус з працівниками музею, управління культури. Був Михайло Слабошпицький з Києва.

Спочатку виступили Михайло Слабошпицький та Ігор Коцюбинський. Потім надали слово мені. Прикро, що хвилювався. Хотілося гарно сказати, а воно чомусь не виходило. З моєю нервовою системою виступати – одні муки. Хоча опісля всі говорили, що мій виступ був гарний.

О другій годині зібралися всі у музеї М. Коцюбинсько-

го. Вручав дипломи і медалі заступник голови облдержадміністрації В. Тандура. Отримавши диплом лауреата премії М. Коцюбинського за книгу «Багряні громи», я сказав, що твори М. Коцюбинського я люблю ще з дитинства, і тому премія дуже престижна для мене тим, що носить ім'я великого майстра слова.

Після був концерт, фуршет, на якому виступив М. Слабошпицький. Про мене він сказав таке: «Я прочитав книгу «Багряні громи» – гарні твори. Скажу вам, що Михась Ткач не тільки Чернігівщині, а всій Україні належить».

17 вересня 2005 р.

Після вчорашнього вручення премії ім. М. Коцюбинського за книгу «Багряні громи» я ще раз переглянув, які твори до неї увійшли. І пошкодував, що повість «Гірка ягода каліни» увійшла до «Багряних громів» у скороченому варіанті, так, як вона була видана окремою книгою у 1996 році. А скоротив я її тоді більш, ніж на половину тому, що не мав грошей на повне видання.

Ця повість, що має 240 сторінок, була в плані видавництва «Радянський письменник» на 1992 рік під назвою «Поле в росі». Зав. відділом прози був тоді Роман Андріяшик, з яким у мене були непогані стосунки. Проте видавництво швидко почало занепадати – і повість не вийшла.

Перед тим Роман писав мені: «Добрий день, Михасю! Мене дивують твої тривоги. Усі гарантії – за мною. Але справа – в папері. Гадаю, він буде, інакше треба скасувати видавництво. Як домовилися, одредагую (звичайно ж, «не рижучи по живому»), це давно забезпечили наші добрі стосунки з тобою), замовлю художнє оформлення, підпишемо угоду. При першій можливості верну рукопис до видавничого плану 1993 року, на перший квартал, як і планувала головна редакція до цієї паніки з перестановкою 90 рукописів з 1990-го аж до 1994-го року, віддаючи перевагу усіляким лауреатам-класикам та реабілітованим письменникам (живим

і мертвим). Будь ласка, не хвилюйся, все буде гаразд. З повагою Роман Андріяшик».

Тоді рукопис видавництво повернуло мені. І тепер не знаю: чи вийде ця повість коли в повному обсязі чи ні?

19 вересня 2005 р.

Вітали з днем народження друзі, побратими по перу. Першим, здається, зателефонував Ігор Коцюбинський. Увечері зайшов поет і науковець, мій добрий друг Петро Руденко з дружиною.

Шістдесят вісім! Аж моторошно стає від такої цифри. І що дивно, відчуваю себе ніби так, як і раніше, в молодші роки. Так же захоплююсь життям. Нічого ніби й не змінилось в характері. Тільки на обличчі зморшки з'явилися і серце поболює, хоч на нього я стараюсь не звертати уваги. Воно в мене вже болить 30 років. Однак інколи все ж ловлю себе на думці, що вже не ті роки – треба бути поміркованішим.

30 вересня 2005 р.

Сьогодні інформація про стихійні лиха не зникає з ефіру. Ми чуємо, як раз по раз обрушуються на континенти потужні буревії, смерч, вирують пожежі, шторми, вулкани, які руйнують людські поселення, спотворюють навколишнє середовище, приносять людині неймовірні страждання – голод, холод і навіть смерть. Здавалось, немає нічого страшнішого за ці жахливі явища.

І все ж у світі є ще потужніша сила – це слово, яке здатне зруйнувати душу, завдати біль і нестерпні муки людині не змиримо більшій, ніж завдають стихійні лиха природи.

12 жовтня 2005 р.

Уже другий місяць стоїть сонячна погода. Не пам'ятаю такої сухої осені за все життя. Сьогодні зранку був у Ялівщині. Природа насичена барвами, як ніколи. На диво ще не було до цього часу жодного морозу. А без його тиску на природу

кожний листочок поволі дозріває, набирає кольору. І ліс стає казкою. Як я люблю цю пору року. Наче б ходив і ходив у тому буйстві фарб, дихав повітрям, думав щось, відчуваючи якусь велич у природі й собі, якесь щастя, що ти серед цієї краси.

Боже, я ніколи не відчуваю самотності, блукаючи годинами понад рікою чи в гаю.

13 жовтня 2005 р.

І чого я такий довірливий? Що воно зі мною робиться: як тільки людина до мене прихильна – скажу їй усе, що маю на душі.

Ось і сьогодні маю досаду: похвалився тим, що нашкодить справі. Мої плани і сумніви щодо них виявилися не на користь приятелеві. Значить він підтримувати і просувати мою ідею не буде, хоч і прихильний загалом до неї. Відкривати душу, виходить, навіть друзям не варто. Бо людина кожна індивідуальна і дивиться на все, виходячи зі своїх інтересів. Ось і вся істина. Сумніви, вагання завжди треба тримати при собі.

31 жовтня 2005 р.

У бібліотеці М. Коцюбинського відбулася презентація моєї дитячої книги «Ласий ведмідь». Це конкурс «Краща книга року». Були працівники бібліотек, читачі. Розмова йшла про дитячу книгу. Прикро, що більшість із них відзначали той факт, що книжок для дітей, які б виховували підрастаюче покоління в патріотичному дусі, які несли б українське начало, вчили б дітей добру, любові, нині виходить дуже мало.

Діти сьогодні майже не читають українських народних казок, не знають персонажів, бо надто захоплюються іноземною літературою, містичними творами. А ще – Інтернетом. Боляче навіть говорити про це, але треба. Час важкий для літератури, їй важко утверджуватися у такий інформаційний вік. Сподіваюсь, що зміниться щось?

9 листопада 2005 р.

Цього дня в Україні відзначається свято писемності і української мови. Виступали з дружиною у музеї Коцюбинського перед учнями 5-х класів, а також у 23-й школі. Презентував збірку казок, яка цього року побачила світ. Ніби все й добре, діти слухали уважно – і про рідну мову, і про природу – наше Полісся. Приємно, що до мого приходу прочитали казки. Зробили малюнки до казок, які були розвішані на дошці.

А після зустрічі прикро було – вчителі між собою послуговуються російською мовою. Особливо різонуло вухо те, як учитель фізкультури на спортивному майданчику, ведучи урок фізкультури, звертався до учнів чужою мовою. І це в українській школі.

Ось і все свято.

10 листопада 2005 р.

Таки народ обдурено. Все, що говорив і обіцяв Ющенко під час передвиборчої гонки – тепер робиться навпаки. Якийсь фарс. Важко збагнути, що з ним діється. Всі його розмови і безглузді вчинки спонукають думати про нього негативно: так, ніби він був вовк у овечій шкурі? Дивно і боляче від того, що він оточив себе людьми, які й далі грабують наші багатства, які патологічно ненавидять усе українське.

Боже, як важко все це бачити і терпіти чесним людям.

12 листопада 2005 р.

Позував художнику Володимирі Ємцю – це вже третій сеанс. Малював він сангіною на картоні. З його слів, в основному він завершив портрет. Щоправда, я не в захопленні від його роботи. Поки що. Бо домовилися ще про одну зустріч. А невдоволений від того, що вибір пози невдалий. На всіх фото і на портреті, який написав Анатолій Шкурко, я сиджу так само. А друге те, що він зосередився на зовнішніх деталях, а не на внутрішньому стані. Принаймні так мені здалося.

Як на мене, схожості небагато. Очі не виразні, погляд в нікуди. Я йому сказав про це і про дещо інше. І він погодився.

Показав деякі малюнки йому зі свого архіву. Каже: «Якщо ти їх намалював уже після 30 років, то, можливо, і вірно зробив, що відійшов від малювання, бо вже не було часу на вдосконалення. А добре, що зайнявся літературою!»

20 листопада 2005 р.

Оце почув від однієї жіночки, коли їхав електричкою з дачі, вразливу розповідь про те, як мати її Горпина врятувала бійця часів Другої світової війни. Це було під Ріпками. Німці вели полонених через село. Крайній солдат ішов у одному чоботі, другий – тримав у руці, бо боявся зупинитися, щоб взутися.

Люди повиходили з дворів і боязко з сумом дивилися на бійців. Вийшла і Горпина. Коли той солдат, що ступав однією босою ногою, порівнявся з нею, враз смикнула його за руку, затигла у двір і в одну мить сховала у льох, що був під піччю. Есесівець, певно, помітив щось, бо вскочив у двір до жінки, потуркотів своєю мовою і, не знайшовши нічого, подався на вулицю, щоб далі пильнувати шеренгу.

Коли все стихло, Горпина покликала того бійця з льоху, переодягла в цивільний одяг, дала батіг і мовила: «Йди, чоловіче, за село, ніби ти корів пасеш, то тебе ніхто не буде займати». І той пішов...

Ось такі були відважні жінки-українки під час війни. Їх би треба було виявляти та нагороджувати орденами. Але, на жаль, цього не сталося.

29 листопада 2005 р.

40 років проминуло відтоді, як було відкрито першу експозицію музею ім. М. Коцюбинського. З цієї нагоди був організований «круглий» стіл працівниками музею, куди запросили і мене. Розповідали про історію музею в основному працівники музею, зокрема Ольга Іванівна, Ігор Коцюбинський, а

ще – директор історичного музею Чернігова Лаєвський.

З київського музею Павла Тичини приїхала молода і симпатична жінка – говорила естетично, красиво, вишуканою українською мовою, чим зачарувала всіх. Принаймні, так мені здалося. Ст. Реп'ях прочитав вірш. Сказав і я кілька слів. Потім дружньо, як у сімейному колі, пили чай, обмінювалися думками. Ст. Реп'ях не сів за стіл – пішов відразу з музею.

3 грудня 2005 р.

Випав гарний сніжок, наче підняв трохи настрій. Хоч відчуття невдоволення само собою не проминуло. Останнім часом якась утома блокує будь-які наміри щось робити. Не спрямовую свої дії, а ніби пливу за течією. Маю роботу невідкладну, а однак не можу змусити себе сісти за стіл. Уже давно б мав написати рецензію на книгу В. Мастерової «Суча дочка». Обіцявся їй це зробити відразу, як прочитаю книгу – не знайшов часу. Уже пройшло два місяці – і це мені болить. Я таки хочу написати про «Сучу дочку». Соціальне тло, в якому відбуваються події, дуже близьке мені. Книга талановита. Сюжет хвилюючий, правдивий.

13 грудня 2005 р.

Зранку надіслав телеграму брату Андрію – привітав з днем народження. Давно вже ми з ним не бачилися. У Архангельську, де він живе, я був двічі: у вісімдесят першому році минулого століття, коли йому виповнилося п'ятдесят, а ще – у вісімдесят шостому, як сталася трагедія у Чорнобилі. Останній раз жив там місяць з дітьми, щоб уберегтися від радіації. Відпочивав на березі Північної Двіни, купався, хоч вода була ще достатньо холодна. Розкішна річка – вдвічі ширша нашої Десни. Не знаю чи вдалося нам уникнути першої хвилі радіоактивного випромінювання? Більше всього, що ні. Бо й там воно наявне: під самим Архангельськом роблять підводні човни.

Зателефонував мені Микола з Києва, сказав, що йому наснився кепський сон про мене, потім розповів його. То відчуття неприємне. Хоч тринадцяте число присутнє як у нашому роду, так і у моєму житті повсюди.

21 грудня 2005 р.

Був дуже зайнятий, але на презентацію книги Олексія Брика «Таємниця амулета» пішов, аби прозаїк не образився, адже я підтримую з ним дружні стосунки. За останні п'ять років він видав кілька романів – і всі різного жанру. Написані вправно. Була мелодрама і фантастика, а це вже – детектив. Цей жанр останнім часом набув популярності. Став чи не одним із головних у літературі.

Роман прочитав уважно, з цікавістю, тому сказав присутнім, як про позитивне в ньому, так і про його недоліки. Сказав це з добрих намірів, адже автору потрібна не тільки похвала, але й критика. Твір насичений безліччю епізодів, карколомних випадків, які вмотивовані гарно і сприймаються всерйоз.

31 грудня 2005 р.

Ось і прийшов до свого фінішу 2005 рік. Важкий він видався для мене, особливо останні місяці. Бо до всіляких турбот у грудні додалася ще й хвороби – почала трясти стенокардія. Болі в серці часом нестерпні. Певно, від перевтоми і нервової напруги. І все-таки я більшість запланованих питань вирішив. Єдине, що не встиг – це написати рецензію на книгу Мастерової «Суча дочка» та оповідання, яке готував у останнє число журналу. Багато в чому на заваді стало здоров'я, а ще непосидючий внук Назар, якого дочка завезла у грудні нам.

Сьогодні вона має приїхати з Києва, щоб разом зустріти Новий рік.

9 січня 2006 р.

Ще один рік змахнув крильми. Невже так швидко відлетить у минуле, як і попередній. Сьогодні вже 9 число. І самий напружений день. Ще зранку ми з Ларисою дізналися, що молодшу дочку Ганнусю, в якій спливали останні дні вагітності, відвезли до пологового будинку. Цю інформацію ми отримали о десятій годині. Зателефонували по мобільному безпосередньо їй, але вона не відповіла. Зять Сергій, який присутній був там, повідомив, що в неї сильні болі в животі, почалися перейми, збираються колоти стимулюючі препарати. Проходить година, дві – хвилююче очікування... Тривога: що там? Зрозуміло, роди проходять дуже важко. Відчуття нестерпне. Час, що збігає, і мовчанка з пологового будинку змушують хвилюватися, вельми переживати. І ось дзвінок від старшої дочки Христини – родився син!

Отже, і цей рік подарував нам внука. Попереду клопітливі будні.

23 січня 2006 р.

Біда прийшла і в наш дім цього року. Дочка Ганнуся, яка народила два тижні тому сина, важко захворіла. Заразилася у пологовому будинку на кір. Учора Лариса виїхала до Києва, там забрала від неї дитину та відвезла до старшої дочки Христини. Та погодилася годувати грудним молоком, окрім своєї дитини, якій уже рік і два місяці, ще й сестрину. У дочки Ганнусі температура більше сорока, покритося червоними плямами обличчя і тіло. Сьогодні нам передали, що її відвезли до лікарні. Епідемія прихопила і її чоловіка Сергія – лежить з температурою. Лікарі кажуть, що дитя тепер мусять перехворіти на кір. Отже, і старша дочка Христина, яка годує сестрину дитину, її діти, чоловік Михайло, напевне, не unikнуть цієї недуги.

Завтра їду до Києва, щоб бути ближче, чимось допомогти.

3 лютого 2006 р.

Щойно повернувся з Києва. Так, лікарі були праві. Не встигла виписатися дочка Ганнуся з лікарні, як захворіла її дитина – температура 39°, червоне личко, кіркою взялося. Приїжджало кілька швидких – у лікарню без мами не віддали.

А це сьогодні, нарешті, виписали з інфекційного відділення Ганнусю. Вона примчала до старшої сестри і забрала свою хвору дитину. Але лікувати сама вдома не наважилася – змушена була лягти знову в лікарню. Ми всі цього не хотіли, боялися, але що робити. Двоतिжневу дитину почали колоти уколами, ставити капельницю. Боже, як воно витримує... Я повернувся до Чернігова, але душа моя там. Чим усе це скінчиться?

6 лютого 2006 р.

Сьогодні день народження Володимира Кезлі. Подумав про це і згадав, що цього року виповнюється тридцять років, як побачила світ його перша книга прози «Червень, початок літа», до якої увійшла повість про повоєнне дитинство «Синій вітер з Родощі». Цей твір його я найбільше люблю, бо в ньому бачу і себе. Його рідне село Сиберіж. Є в цій назві щось поетичне і далеке. Воно як оберіг нашого слов'янського роду. Я відчув це, коли побував разом з Дмитром Івановим і Володимиром Сапоном на могилі Володі в день його шістдесятиріччя. Це розкішне село, що розташувалося на пагорбах за 20 кілометрів від Чернігова, пам'ятне з сивої давнини. Саме на західній околиці його, біля витоків річечки Якомані існувало поселення ще епохи бронзи, що сягає у друге тисячоліття до н. е. Є там сліди ранньослов'янського періоду та височіє курган часів Київської Русі. Саме звідти, певно, майбутньому письменнику дув отой родоський вітер, про який він згадує в повісті. Синій вітер його дитинства, вітер минушини – вітер легенда.

Родоща – то не вигаданий казковий острівець, то земля,

де він з'явився на світ і прожив своє надто коротке життя. Тут, де повсюди рудки, ліси та пагорби, блукав він, дослухаючись отого жаданого вітру, що зігрівав його душу. Тут уславив себе і земляків, бо написав хвилюючу повість як пісню про повоєнне сирітство та багато інших творів. І тут у найтеплішому куточку рідної землі знайшов свій останній притулок... Щоб там не казали, а є щось спільне між тим далеким і сьогоднішнім. Те відчуття у природі, у людях живе і житиме вічно.

10 лютого 2006 р.

Ще одна біда: менший син Христини Марко захворів на кір. У неї вдома суперечки з чоловіком. Він наполягає, щоб дитину поклали у лікарню, уже двічі викликав швидку, а вона не згоджується. Переживаю і я: як бути? А коли й вона захворіє, і Назар?

Останнім часом погано себе почуваю. Біль у ділянці серця став інтенсивним і постійним, що важко витримувати. Не знаю, як вийти з такого стану. Якийсь треба кардинальний відпочинок, спокій, а я не можу вирватися з лабетів журналу і тих справ, що пов'язані з ним. Мучить, що книгу не готую, відгук на книгу А. Соломка треба писати. Все треба, а стан такий, що несила щось починати.

20 лютого 2006 р.

Щойно у київському видавництві «Снива» побачила світ Миколина книга (наукове видання) «Слово о полку Ігоревім: реконструкція, переклад, словник-довідник». У цій книзі він шляхом наукового аналізу розкриває секрет старослов'янського правопису і на його основі, використовуючи численні мовні джерела (словники, тексти говорів, власні записи фольклору тощо), відтворює справжнє звучання славетного твору.

Реконструкцію тексту Микола здійснив за виданням 1800 року українською абеткою, де звучить природно кожне слово

відповідно тодішніх існуючих говорів. Він також відтворив ймовірний первинний запис – ланцюгове письмо XI-XII ст. та імовірний пізніший перепис твору – письмо, відповідно до змін, що склалися в правописі XIV-XV ст. Тим самим довів, що «Слово...» було написано по суті українською мовою.

26 лютого 2006 р.

Стомився від інформативного буму. Виборча кампанія набрала такого розмаху, що зі слабкими нервами можна потрапити на Щорса, 4, де тримають божевільних. Потоки бруду, дезінформація прямо витають у повітрі. Нахабство, цинізм, якого світ не знав. Людей не вважають за людей. Газети роздають пачками, на кожному майданчику по кілька будок – ціле засилля їх, пройти не дають.

Учора від партії «Батьківщина» у центрі міста було виставлено близько сотні палаток, сотні прапорів. По місту їздять десятки машин, сигналять, говорять через гучномовці – наче світ перевернувся. А змін не буде ніяких. Усі старі обличчя знову йдуть у Верховну Раду. Сумно та й годі. Навіть страшно, що воно далі буде.

3 березня 2006 р.

З Владиславом Савенком я познайомився, здається, років двадцять тому на літстудії, яку вів тоді Ст. Реп'ях. Одного разу він був опонентом при обговоренні моїх творів, критикував добряче. Чоловік він достатньо освічений, дотепний, з почуттям гумору. Товариський. Дуже чутливий до несправедливості. Саме це в ньому мене й приваблює.

Наша співпраця почалася ще у товаристві «Просвіта», де я певний час працював відповідальним секретарем, а потім продовжилась у журналі. З початку заснування часопису Владислав неодноразово друкував як поетичні, так і прозові твори – оповідання, новели. Мені більше подобається його проза. Якось я йому сказав: готуй збірку оповідань.

І ось така книжечка прози переді мною. Чудовий дизайн

обкладинки. А назва книги просто шокує – «Божевільні файли». Звичайно, з більшістю цих творів, які увійшли до цієї збірки, я вже знайомий, бо вони друкувалися в періодичній пресі. Його оповідання, як правило, трагічно-комічні, гротескні. Сильно сучасний, модерний, з присмаком пародійності. Сміх у Владислава, можна сказати, тотожний зі сміхом великого Гоголя. Під прицілом у нього пороки нашого сьогодення, всюдозволеність, людська нищість і бездуховність. Ось деякі назви оповідань – «Клятва на крові», «Винищувачі отрути», «Сон з президентом». Мені страшенно подобається новела «Клятва на крові». Тож оце перечитав ще раз. Як психологічно тонко показано наше перекошене сьогодення – сите, розбещене життя окремої касты і убоге, напівголодне більшості люду. А на тлі цього суспільного явища – трагізм дітей, у яких немає майбутнього. Новела написана настільки вразливо, що навіть страшно стає за долю України.

6 березня 2006 р.

Рано-вранці на річці зустрівся мені один знайомий. Проходив повз, то обізвався:

– Іване!?

– Агов!

– Я тебе не бачу вже відколи, – кажу.

– А я тут уже не купаюся, – підсів до мене на лавочку. –

Бачиш, яка вода брудна. А гай тут усе-таки гарний.

– Гарний справді, але боляче, що ніхто не береже його.

Рубають, ламають. Сміття онде, – я йому.

– Не дуже то й ламають, – заперечив Іван.

Посидів трохи і додав:

– Нам з тобою вистачить. Жити тепер можна: відпочивай, мовчи, поки тебе не займають, то все буде добре. Я тепер стараюсь поближче триматися біля начальства. Як не кажи, а в їхньому колі почуваєшся краще, ніж серед нашого брата. Щось розумніше почуєш.

– А що, хіба серед них немає дурнів? – питаю. – А може, їх там ще більше?

– Розкажуй. Нам далеко до них, – мовив переконливо, підхопився і пішов поволі понад берегом, задивляючись на синє плесо Десни.

9 березня 2006 р.

День народження Т. Шевченка – духовне свято. Щоразу, коли я йду, щоб віддати йому шану, то почуваюся піднесено і зворушливо. Проте, коли сьогодні підійшов до пам'ятника, то мій піднесений настрій дещо відминився. Біля пам'ятника майоріли прапори антиукраїнських партій. До Тараса прийшли і ті, що вчора давали вказівку «не пущать». «Боже! – подумалося, – яке лицемірство! Тільки тут не вистачало їхньої політичної тріскотні».

Але мітинг пройшов не за їхнім сценарієм. Люди підходили і підходили, під звуки мелодії «Як умру, то поховайте...» клали квіти до підніжжя. Раїса Решетнюк прочитала вірш «Розрита могила», капела бандуристів під орудою Раїси Борщ виконала пісню на слова Т. Шевченка «Реве та стогне Дніпр широкий». Усі присутні хором співали, в багатьох на очах були сльози.

У цей день, це вже ніби стало традицією, в адміністрації голови відбулася розмова з інтелігенцією міста – з письменниками, художниками, артистами та музикантами – з нагоди цього дня, де був присутній і я. На цій зустрічі було порушено багато суттєвих питань щодо увіковічення пам'яті нашого генія на Чернігівщині.

28 березня 2006 р.

Нарешті завершилися вибори до Верховної Ради та місцевих рад. Ні, таки боляче за народ. В більшості голосували за тих же олігархів, бандюг, що розкрали нашу країну – за тих, проти яких ще рік тому дружньо голосували проти. Навіть у Чернігові 20% проголосували за Партію Регіонів, за ті проросійські сили, які відверто закликають до федералізму, ратують за статус державної (офіційної) російської мови.

Важко таке сприймати, носити в душі. Страх бере за майбутнє. Знову в українській державі все українське на узбіччі – витісняється нахабно мова, звичаї, традиції, наша історія перекручується. Немає в нас сили, волі й стійкості. Свою хату віддаємо чужинцям і ворогам.

Боже мій, які ми упосліджені. Чи підніmemo коли голови? Де надія?

12 квітня 2006 р.

Сьогодні члену літературної спілки «Чернігів», моему сусіду Василю Струтинському виповнилося б шістдесят. З цієї нагоди відбувся вечір пам'яті колеги.

У музеї Коцюбинського зібралось чимало шанувальників його творчості, друзів, було телебачення. Говорили про те, що поезія його – доросла і дитяча – ніжна, мелодійна.

Василеві я, в першу чергу, вдячний тим, що він свідомо чи ні, а підтримував мене на установчих зборах літературної спілки «Чернігів», заявив, що головою Спілки і редактором журналу має бути Ткач, а не хтось інший, бо це його задум. Бо вже так склалося, що я зініціював, зібрав їх, а вони так захопилися посадами...

Щоправда, Василь часто ставив і «палки в колеса», мав упертий характер, складний, важко було докопатися до його душі, але я ціную його за те, що він шанобливо ставився до української мови, оберігав її, боровся з покручами, які засівали її русизмами та іншим сміттям.

23 квітня 2006 р.

На цей день – Великдень – приїхали діти з Києва: Христина з чоловіком Михайлом та дітьми – Назаром і Марком, і Ганнуса з чоловіком Сергієм та сином Мар'яном. Для мене завжди свято, коли приїжджають діти. Святкували за традицією, як це робила мати. Раненько подалися святити паску до П'ятницької церкви. Хоч вона й невеличка, проте українська. І від того втішно на душі.

Цю святую перлину ношу в своєму серці давно. Вразила вона своєю красою з перших днів, як прибув до Чернігова. І всі ці роки ця неповторна пам'ятка архітектури, яку дивом удалося ентузіастам врятувати від знищення у 50-их роках, постійно надихає мене, пробуджує щось світле в душі. У 90-их роках, коли відбувалися демократичні зміни, утворювалися неформальні організації, і я, будучи заступником голови релігійної громади цієї церкви, відновлював її (очищав від бруду, склив вікна), всіляко сприяв налагодженню в ній Божої служби українською мовою. Було, поїхав до Львова та привіз священика.

П'ятницька церква стала першою не належати Московському патріархату.

4 травня 2006 р.

У Ніжинському видавництві «Аспект-Поліграф» вийшла Ларисина збірка віршів для дошкільнят «Прудкий зайчисько». Це вже друга в неї книга для дітей. Перша – «Неслухняний дощик» – побачила світ у 2002 році у видавництві РВК «Деснянська правда» накладом 5 тисяч примірників. Малютам вона дуже подобалася, тож батьки охоче її купували. Книга двічі перевидавалася – у 2005 році (наклад – 3000), і 2006 – 2000 примірників. І весь наклад розійшовся.

У 2003 році у Лариси вийшла книга інтимної лірики «Ріки течія». І ось книга «Прудкий зайчисько». Сподіваємося, що вірші в ній також полюбляться малютам, будуть легко запам'ятовуватися герої.

15 травня 2006 р.

Останнім часом не можу спокійно ні дивитися телебачення, ні слухати радіо. Антиукраїнські сили дедалі нахабніють, а наші проукраїнські сили – громада, відомі політики, письменники – всі ми разом якісь бездіяльні, пасивні. Нездатні щось протиставити їм, захистити нашу мову і культуру, своє рідне, захистити самих себе від цього чорного вороння, що

скоро почне нам викльовувати не тільки душу, а й очі. Отакі ми українці – безпорадні.

Ніби вибрали свого президента, дивимося на нього як на Бога. Чекаємо, сподіваємося, що він ось-ось почне щось робити, а він наче закам'янів там на Банковій. Віддає все чужинцям на поталу. Боже – все гине: село, мова, традиції, народ просто вимирає. А молодь упосліджується, потрапляє в рабство.

18 червня 2006 р.

Знову серце здало. У Ялівщині відчув стиснення в грудях і біль під лопаткою. Він тривав довго, глибшав, проймав наскрізь – не міг надихнутися.

Постояв під сосною, розслабився, але стан мій не змінювався, слабкість, в'ялість. А через деякий час біль посилювався. Зрозумів – почалися приступи стенокардії. Боже, які тільки болі в грудях, як важко, як нестерпно їх витримувати. Наче б вирвав серце з грудей. День у день – і вже стільки років!

23 липня 2006 р.

Те, що відбувається у Верховній Раді, коли «народні» обранці не можуть уже два місяці поділити портфелі (іде цинічна боротьба за найвищі посади) – це насмішка над виборцем, над нашим українським народом. Це справжній, відкритий бандитизм. На найвищі щаблі нахабно, за гроші пропхалися покидьки, хапуги різного роду, сміття – люди «без совісті і моралі». І найбільше серед них тих манкуртів, від яких добра нам не очікувати.

Душа стогне, болить нестерпно – що буде з Україною, з нашим багатостраждальним народом. Яке майбутнє нас чекає?

7 серпня 2006 р.

Як усе змінилося у Сахнівці! Вулиці «чужими» видаються, бо на них нові помешкання, дерева, паркани. Тільки

місток через рудку нагадує давнє – знайоме, близьке з дитинства, хоч і там багато змін. Повз нього я щораз підлітком ходив попід городами до річки Снові, у Дирчинські ліси за грибами – те і досі у пам'яті, бентежить душу.

Постояв на обійсті, де ми з Миколою збудували на старому подвір'ї хату, пройшов у низок до копанки... І дивно так – жодної стежки. Де був величезний дуб – ніякого знаку. Суцільна трава, а побіля копанки нові верболозові кущі, вільхи розлогі. Тільки осокір, якого я посадив ще перед призовом у військо, підпирає небо, стоїть на межі між городом і околицею і засвічує в моїх очах давнє світло моєї юності.

18 серпня 2006 р.

Дочка Христина умовила поїхати до моря. І ось уже поїдуємося в потязі з Ларисою, приглядаємось до вікон, де все плывуть незнайомі краєвиди. У сусідньому вагоні їде і дочка Христина з дітьми та зятем Михайлом. На ранок будемо в Одесі. Трохи бентежусь, що кинули все напризволяще на дачі. Якраз усе дозріло: помідори аж горять на грядці, огірки, яблука білий налив, що припізнівся, ще висить на гілках.

Рукопис книги «Осінні акорди» здав до видавництва, готується верстка, але ж треба вчитати. Та із журналом не все владнав. Там назбиралося багато роботи. Треба підготувати до друку рукопис на початок вересня.

Однак відчуваю, що треба розв'язатися, бо робота поглинула доостанку.

19 серпня 2006 р.

Восьма година ранку. Йдемо до моря, яке зеленими водоростями вихлюпується на берег. Пісок усяяний всіляким непотребом. Відпочиваючі сохвилини прибувають. Купаємося – погода сонячна, спекотна. Швидко засмагаємо. Перед заходом сонця ідемо на протилежний бік висілка, на лиман.

Сідаю за стіл, щоб занотовувати щось, але в голові повний сумбур. Вражень якихось, які б глибоко хвилювали, не відчуваю. Виходить, що після відпочинку треба відпочивати, заново набиратися духу.

Море мене надихнути не здатне – це однозначно. Тільки рідна природа – наша Десна, гаї, в які я безмежно закоханий, зігрівають душу, підносять настрої. Тут я почувуюся розкрито і впевнено.

1 вересня 2006 р.

І знову осінь – на душі відчуття чогось виваженого, прожитого і пережитого. З цього дня світ ніби стає чутливішим, змістовнішим. Він стає барвистим, таким, що хвилююче діє на серце і душу. Для мене це пора чи не наймиліша. Я постійно прагну бути серед природи, мені хочеться дивитися і дивитися на кольори дерев, вдихати повітря, наповнене пахощами прив'ялих квітів, листу, дозрілих плодів. Я затамовую подих, коли чую, як падає з дерев знехотя прижовкле листя, як сумують і плачуть за ним осінні дерева у тихій задумі.

Цей день для мене завжди якийсь незвичайний, бентежний. Зворушує це дійство, спонукає до глибоких думок.

Побував біля річки, довго блукав у гаю, обійшов усі галяви, найзаповітніші куточки природи, де багато разів бував, без яких уже не можу жити. І дивно, що серед цієї розкоші нікого не зустрів. Те, що відбувається з людьми, не радує.

19 вересня 2006 р.

Боже, пішов сімдесятий! Перед очима ювілей. Ця цифра не так хвилює, як лякає.

Зранку першим зателефонував брат Микола з Києва, вітало багато друзів. Отримав вітальну телеграму від Володи-мира Кузьменка. І все ж, хоч у мене болить серце (воно вже болить сорок років), настрої піднесені, ліричні.

Відкіля все те взялося – не збагну. Колись майже сорок років тому в цей день я написав лірично-сумний етюд «Осін-

ні передчуття», в якому передав відчуття втрати прожитого. Тоді, у 30 років, мені здалося, що старію. Я відчув це душею. А сьогодні не хочу цього відчувати. Ніби ніяких змін у мені. Любов до природи, до всього живого на землі стала ще відчутнішою.

Ні, таки душа не старіє, то в ній накопичується втома.

20 вересня 2006 р.

Маю сумну новину: помер у лікарні мій добрий друг, поет Петро Руденко. Технар, професор, викладач вищої школи. Він весь час, все життя грішив віршами.

Познайомившись у 60 роки минулого століття з поезією С. Есеніна, запальний юнак узявся за перо. Спочатку писав російською, а коли Україна стала незалежною, перейшов на українську. За що я його найбільше поважав: за простоту і доброту душі. За 10 років, відколи з ним познайомився, він написав добрий десяток поетичних та прозових книг. Я постійно його твори друкував у «Літературному Чернігові», писав про нього з нагоди 70-річчя.

Шкода, що по суті у розквіті творчих сил пішов із життя. Уже хворий підготував збірку гумору, яка нині друкується. Провів його в останню дорогу і стало сумно-сумно. Боляче було, що з чернігівських літераторів майже ніхто не прийшов.

21 вересня 2006 р.

Те, що відбувається на політичному олімпі, останні дні вже ні дивитися, ні слухати без валідолу не можна. Оголений цинізм, відкрите приниження всього людського. Після «помаранчевої революції» стало видно, хто є хто. «Помаранчеві», що лили крокодилачі сльози за Україну ради своєї вигоди, загубили всю Україну, віддали у руки її ворогам, чорним силам, хижакам, що служать шовіністичним силам Росії. У такій небезпеці Україна, мабуть, ніколи не була. У такому рабському становищі й бідності народ ще ніколи не жив.

Боже, Боже! Який наступ на все українське: з наших традицій, мови, чужинці, які засіли у владних коридорах, інформаційному просторі, насміхаються, злословлять. А що ж президент?

15 жовтня 2006 р.

З Києва від брата отримав прикру звістку. Він уже встиг побачити довідник спілчанських організацій України, який видано до дня з'їзду, де є інформація про Чернігівську спілку. Так ось там більшість членів представлено біографіями, а я – в загальній обоймі «та інші». І про журнал, який видаю вже 15 років поспіль, ні слова. Тільки є згадка, що він фінансується з бюджету. А про те, як до фінансування видавався 10 років журнал і що сьогодні ні приміщення, ні комп'ютера, відсутня будь-яка редакція, що я сам, фактично, видаю журнал, то чомусь автор допису не згадав.

15 років виходить журнал і такий підхід.

17 жовтня 2006 р.

Черговий 5-й з'їзд письменників розпочався сьогодні о 10-й годині ранку в Будинку художника. Пафосний виступ Юрія Мушкетика, який відкрив з'їзд, дещо емоційно вплинув на мене. Відразу почала боліти голова, а затим – серце. Воно і так у мене боліло, а то ще посилювалося. Я не міг сидіти: то затамовував подих, то вдихав глибоко повітря, але стан не змінювався... Так і просидів до 18-ї вечора.

Що мене вразило – це повний зал сивих голів і беззмістовний виступ чи звіт Яворівського. Щось було схоже на художньо-публіцистичний нарис. Жодного слова вболівання за літературу, за її стан, за соціальний стан письменства. І, як в старі часи, засвідчує цілі «обойми» поетів, прозаїків, як він каже: називаю тих, кого читав. А кого не читав, хоч яка талановита людина – ні слова.

Після цього про сучасну поезію і поетів розповідав І. Павлюк – така тенденція. Потім Ведмідь про прозу – цей більш

виважено говорив, не обминув жодну область. А далі було ще нудніше – виступали керівники обласних організацій. Тут наче на комсомольських зборах – хто, яку конференцію чи зустріч проводив, пам'ятну дошку відкрив. Як розвивається література, що їй заважає – ні пари з вуст.

Таких виступаючих нетерплячі просто, аплодуючи, змушували піти зі сцени.

На з'їзді не піднімалися питання про перспективу, якісь плани, якесь покращення. Критика творів занедбана, її зовсім немає. Є приятельські, кумівські вихвалання. Стан книги, обсяг і її розповсюдження – незадовільні.

18 жовтня 2006 р.

Цього дня до Будинку художника так просто до зали зайти було неможливо. Всіх пропускали через такі собі турнікети, просвічуючи на наявність зброї, портфелі промацували ліхтариками. О десятій мав з'явитися Президент Ющенко. Однак з'явився він тільки о 12-й годині. Оптимізму він не додав. Говорив стандартні слова, загалом підтримував письменників у всьому. Раз по раз повторював: «Я – ваш партнер. Готуйте документи – і мені на стіл. Я передам у парламент». Але ж я знаю, що Верховна Рада нічого з того не підтримає.

Потім він поїхав. Микола ще свою книжку подарував йому на ходу, коли він мимо нього проходив. А потім почалася метушня із виборами голови Співки. Після перерви оголосили – Яворівський набрав найбільше.

27 жовтня 2006 р.

У музеї Коцюбинського вшановували Дмитра Іванова – йому виповнилося 60!

Поет надзвичайно талановитий. Коли всі зібралися (зал був переповнений, тож стояли у вестибюлі з квітами та сувенірами), він з'явився настроєвий, піднесений і почав читати вірші. Мене вразило, як він спокійно без напруги (чи то здавалося, бо хтось підмітив, що у Дмитра тремтіли руки) де-

кламував такі рядки, від яких у мене врунилося під серцем, щеміло. Коли я почув з його вуст і наче побачив, як над мертвим селом летять не гуси, а чорні хрести, то відразу згадав свою новелу, написану років двадцять тому «Чорні гуси над білою хатою», коли повоєнне село було розорене, спустошене, і вдови були розіп'яті, мов на хресті.

Вечір пройшов чудово – було море квітів, високих слів. Як поет і як людина він мені імponує.

30 жовтня 2006 р.

Презентував свою книгу «Осінні акорди» у бібліотеці ім. Коцюбинського. Зібралися в залі бібліотекарі з різних бібліотек міста, вчителі, читачі. Гарні сказав слова про мене і мою творчість Сергій Дзюба. Я говорив про творчу молодь, яка сьогодні демонструє зразки високохудожніх творів, хоча рідне слово, вся культура і далі у тяжкому стані, упосліджується, зневажається.

З'їзд письменників, з якого я нещодавно повернувся, переконав мене в цьому, але й засмутив. На найболючіші питання більшість делегатів не почула відповіді. І головне з них, як захистити гідність письменника. Сьогодні він і його праця, його позиція, його слово не потрібні державі.

31 жовтня 2006 р.

Зустріч з учителями сільських шкіл Чернігівського району мене порадувала. Це був, так би мовити, «круглий» стіл – «Дроздівські читання». Всі виступи, в яких ішла мова про творчість В. Дрозда, я вислухав з насолодою. Мене не тільки потішила, навіть вразила ерудиція виступаючих (більшість з них були вчителі), творчий підхід, глибина аналізу, філософське бачення. Кожний говорив з натхненням і вболіванням, проникаючи в кожний рядок того чи іншого твору. І я подумав – якщо таку вчительку послухають учні, то любитимуть літературу до кінця життя.

Я шаную В. Дрозда – і як письменника, і як людину. Його

повоєнне дитинство чимось схоже було на моє. Я зачитувався його першими творами, які друкувалися в товстих журналах ще у 70-х роках минулого століття. Познайомився з ним, коли той працював у Чернігові. По суті він став моїм хрещеним батьком, хоч ми майже однолітки, бо написав позитивну рецензію на рукопис моєї першої книги «Світло в долонях». Ось його висновок: «З рецензованого мною рукопису рекомендував би до майбутньої книги, а я вірю, що така з часом буде, в першу чергу оповідання «Гнатові пісня», «Гаряче літо», «Дорога на село», «Хочеться грози», «Коло мої хати зацвіли блавати». Хотів би звернути увагу видавництва на те, що автор перспективний і з ним треба працювати, і увагу автора: іскра таланту є, але кожну іскру треба роздмухувати, поки спалахне вогонь. Я вже писав, що роздмухувати ту іскру можна єдиним – роботою».

Та книжка вийшла у 1979 році, але під іншою назвою – «Сонячний полудень». Я надіслав йому цю збірку оповідань. Незабаром отримав листа, в якому він подякував за книгу і пообіцяв, що напише рекомендацію до Спільки.

Дещо засмутив мене той факт (дізнався від учителів на цьому зібранні), що уже місяць як подарував 600 примірників журналу «Літературний Чернігів» управлінню освіти і 100 примірників своєї книги «Багряні громи», але жодного примірника книги чи журналу до шкільних бібліотек до цього часу не надійшло.

7 листопада 2006 р.

Нарешті знайшов час поїхати в одне із найшанованіших мною містечок – Ніжин. Колись я вчився там у технікумі. В останні роки склалися дружні й ділові стосунки з Ніжинським держуніверситетом, з літстудією, викладачами.

Ця освітянська установа має високий рівень акредитації, несе вільнодумство, зберігає усі роки з часів заснування літературні традиції. І коли побуду в стінах університету, де

вчився М. Гоголь, то відчуваю себе творчо наснаженим, духовно багатшим. Я ціную нинішніх викладачів.

Тепло мене привітав член редколегії журналу «Літературний Чернігів», поет і прозаїк, декан філологічного факультету Олександр Забарний та автор багатьох літературознавчих книг, професор Григорій Самойленко. Зустрівся з іншими авторами «Літературного Чернігова», студентами, членами літстудії, подарував їм книгу «Осінні акорди», журнал «Літературний Чернігів», подарував також книги бібліотеці університету. Сфотографувався зі студентами, юними поетами.

9 листопада 2006 р.

Віктор Баранов передав мені до «Літературного Чернігова» своє оповідання у електронному вигляді – на дискеті. Завітав він зі Світланою Короненко до музею Коцюбинського, щоб презентувати журнал «Київ», який він редагує. А точніше – епістолярій – листи Ганни Барвінок до Шрага, які часопис розпочав друкувати.

Захід пройшов цікаво. Баранов розповів багато про стан, перспективу, зокрема й історію заснування часопису «Київ». Так він похвалився, що київська адміністрація виділила на видання журналу на наступний рік 700 тисяч грн. А коли я поцікавився, який же штат у нього, він чесно признався – 26 чоловік. А на «Літературний Чернігів» дають на рік усього 25 тисяч. І я його видаю сам, в одній особі. І так уже п'ятнадцять років. Ні приміщення, ні зарплати. І жодного помічника. Ось і бігаю щодень, воюю як Дон-Кіхот.

17 листопада 2006 р.

Київ квітував неповторними осінніми барвами. Причина приїзду до нього приємна. Зять Сергій, чоловік молодшої дочки Ганнусі, захищав кандидатську. Цікаво, що був на захисті старенький чоловічок, якого занесли до залу – він геловував. В залі сиділа поважна комісія – доктори, кандидати

фізико-математичних наук – чоловік тридцять. Більшість з них похилого віку.

Сергій захищався бездоганно. Молодий, стрункий, говорив без хвилювання і розгубленості, – все виглядало переконливо. Гарна українська мова. Зауважень суттєвих не було. А тому й проголосували одностайно за схвалення та присудження наукового ступеня.

Тепер у нашій родині є кандидат фізико-математичних наук. А ще Христині, яка закінчила аспірантуру, треба захиститися, а потім Ганнусі, яка теж навчається в аспірантурі.

25 грудня 2006 р.

Отримав від Романа Кухарука для журналу літпортрети Гр. Коваля, Дм. Іванова, М. Ігнатенка, Ів. Хоменка. Пише, що хоче заснувати журнал «Український скоропис». Пропонує надіслати якусь повість. Дякує за публікацію літ портрета Миколи Кравчука. У відповідь на мою тривогу, що журнал обтяжує, не маю часу для творчості, подає в листі варту уваги думку: «Щодо журналу. Це дуже потрібна справа, але – справа тільки твоя. А ти ж письменник, і лишишся у літературі творами. Отож стоїш, як і кожний чесний український письменник, перед вибором: я чи благо літератури. Очевидно, треба якось мудро вишукувати достойне співвідношення. Було б ідеально, якби тобі з журналом хтось запоміг, але це мрії – по собі знаю».

Але ж і як письменник, і як редактор журналу я рівноцінно вболіваю за літературу. Як писав М. Коцюбинський: я люблю не себе в літературі, а літературу. Питання складне для мене. Однозначної відповіді собі не можу дати.

2 грудня 2006 р.

Привіз із Києва твори земляків, членів «Чернігівського земляцтва», а це сьогодні цілісінський день перечитував, редагував – готував четверте число журналу до друку і радів. Оповідання Юрія Мушкетика «Муравель» і «Зінгерівський

годинник» перечитав кілька разів. Обидва твори психологічно напружені, трагічні. У першому змальовано болюче наше сьогоднішнє, йдеться про те, як на наших очах спустошуються і села, і людські душі, гине природа. В другому – не менш болюче селянське минуле, коли селянин за клопоть землі міг убити сусіда. Як яскраво і глибинно розкрито соціальне тло. Юрій Мушкетик не тільки майстер неповторних романів, а й малої прози.

Цікаве історичне оповідання Віктора Баранова «Альти і Десенка». Друкуватиметься у цьому числі журналу і унікальний вірш Володимира Дрозда «Білий кінь у лузі», який він написав за два місяці до смерті та копія його оригіналу. Надіслала мені вірш його дружина Ірина Жиленко 20. 11. 2006 року. А також прохала надрукувати його шедевр «Білий кінь Шептало», бо, як написала Ірина: «...він думав про нього перед смертю». Григорій Кочур буде представлений віршами та перекладами. Поезії Миколи Ткача «Непочата вода», Олексія Довгого «стежина до сонця» та Надії Данилевської «Гомінка сопілка». Є українознавчі матеріали Івана Корбача та Миколи Букатого.

У цьому числі будуть представлені й літстудійці Ніжинського університету ім. М. Гоголя. Це юні хлопці й дівчата – Ольга Роляк, Анна Блецько, Василина Сіденко, Максим Харета, Олена Капуста, Тетяна-Марія Литвинюк, Тетяна Долотова. Їхні поетичні й прозові твори додають мені настрою. В них багато філософії, асоціацій, символізму. Особливо до душі поезії Тетяни-Марії Литвинюк.

6 грудня 2006 р.

Відбулися збори, присвячені 30-річчю утворення в Чернігові осередку письменницької організації. Захід пройшов в'яло. Ст. Реп'ях підряд перераховував членів Спілки – поетів і прозаїків. Про кожного намагався щось сказати приємне, а виходило якось з гумором. Затим почав вручати грамоти як дітям цяцьки. З Києва Погрібний привіз аж вісім нагород

– три медалі і п’ять грамот. Мені Ст. Реп’ях вручив «Подяку» від голови Чернігівської облдержадміністрації. Потім ще з десяток роздав грамот зі своїм підписом. На цьому все і закінчилося. Ніхто практично не виступав. Про літературу, про творчі плани, плани Спільки не було й мови. Правда, ще був фуршет, на якому поет П. Осадчук набридав своїм дешевим гумором.

Якось прикро і боляче було, коли прийшов додому, від такого заходу.

14 грудня 2006 р.

Ще раз нас зібрали з приводу 30-річчя Чернігівської організації Спільки письменників України. Щоправда, на цей раз у бібліотеці Короленка. Проте, як виявилось, удруге вже говорити багатьом не дуже хотілося – був повтор. Реп’ях сидів, розвалившись за столом, у президії, Вікторія Солонікова, чудовий організатор подібних заходів, запрошувала всіх до розмови.

На цей раз я сказав про ігнорування Спількою окремих літераторів за часів радянського режиму, репресії, про стеження та доноси в КДБ, про те, що в Спільку приймали лояльних до режиму, а неугодні лишалися поза нею. Ст. Реп’яху це, певно, не дуже сподобалося, бо пізніше, як мені сказали, зробив зауваження організаторам вечора, що ті надали мені слово.

31 грудня 2006

Ось ще на один рік мене менше стало. Завдяки тільки тому, що сьогодні субота, нарешті позбувся щоденних клопотів. Тож завітав на виставку художників. Сподобався мені зал, який щойно відкрили після ремонту.

У приміщенні зібрали картини кількох десятків художників, з яких половину я добре знаю. Приємно було поговорити з Анатолієм Шкурком, який у 1999 році написав мій портрет, з Іваном Ткачем. Відкрив виставку Олексій Какало, кілька

присутніх виступило. Потім організували фуршет, куди запросили мене і Володимира Сапона.

Новий рік зустрівач з Ларисою вдома. Посиділи за столом, подивились шоу по телевізору. До болю гірко було, що всі передачі майже на всіх каналах трансливалися російською. Оце й Україна. Дожилися!

1 січня 2007 р.

Прокинувся о десятій – звичайний день. Температура на вулиці плюс п'ять, сиро, накрапає дощ. Ніби це пізній листопад. Отака дивна погода. Їдемо з дружиною до лісу – у Ялівщину. Як я люблю це урочище!

Раніше я блукав мало не щодня побіля річки. Нині, особливо взимку, віддаю перевагу Ялівщині. Їду туди повсякчас на півгодини, незважаючи, яка погода: чи то дощ, чи сніг. Навіть коли негода – не можу собі відмовити. Серед товстих сосен, беріз і кленів я почувуюся там вільно в будь-яку пору року. Я дихаю там на повні груди, розмовляю з деревами, з Богом. Мені там – наче в казці.

7 січня 2007 р.

Різдвяне свято – це святість душі з дитинства. Зранку зайшов з Ларисою до Воскресенської церкви, що в центрі міста. Хоча вона й московського патріархату, але за традицією не обминаю і зараз її, бо колись ходили сюди покійна мати і я (за радянських часів це була єдина церква в Чернігові, в якій тоді правилося).

Приваблює мене ця церква ще й тим, що вже років тридцять тому я познайомився з священником тоді ще молодим, який приїхав до Чернігова, і всі ці роки править у Воскресенській церкві. Тоді ж він після знайомства посвятив нашу оселю, в яку ми щойно вселилися. У цій церкві ми хрестили і дітей – Христину та Ганнусю.

11 січня 2007 р.

П'ятнадцять років як розвалилася радянська імперія, багато чого змінилося зовнішньо, але менталітет наш поки що лишився радянський – ноги наші ще стирчать там, і свідомість не трансформувалася.

Збори «Чернігівського земляцтва» в Києві (це вже одинадцяті) проходили за сценарієм старих часів. Привітання, нагородження кращих, вважай, лояльніших до керівництва. Концерт, а потім ті фуршети, у які об'єднується товариство по районах, п'янка допізна. Тим і завершується земляцьке братання. Нічого людина цікавішого, більш духовнішого, щоб збагатити душу, поки що не придумала. Все по уторованій колії, все вторинне, а значить – не цікаве.

29 січня 2007 р.

Покотився мій ювілейний рік, немов колесо згори. Якесь відчуття незрозуміле, ніби страх від наближення сімдесятилітньої дати. Що потім, як уникнути слабкості, отої немічності, яка невідворотно братиме в свої обійми?

Думки полоняють песимістичні: чи потрібна буде моя праця тим, хто житиме після мене? Світ дуже швидко змінюється інформативно. Молодь нині уже мало бере до рук художні книги. Ніякої цікавості не проявляє до письменників-попередників. То що буде завтра?

15 лютого 2007 р.

Маю напругу в ці дні найпотужнішу. Нерви натягнуті, душа в неспокої аж кипить. Уже другий тиждень у творчому плані роблю все похапцем – і журнал, і книгу нарисів. І дружина в такому стані. Приїхала дочка Христіна з чоловіком і з двома дітьми і заходилася купувати квартиру, і заварилося таке, що і вночі не спиться. Справа ця складна і ризикована.

Дочка зробила помилку і мене в цю справу втягла. Не знаю, чим це все закінчиться? Так уже склалося, що поразки дітей сприймаю значно болісніше, ніж власні. А хочеться

творчо попрацювати, хоч би побути наодинці з паперами, бо за ці дні і ручку розучився тримати.

27 лютого 2007 р.

Мені завжди, коли задумаю видати книжку, не везе. Не везе у самому друкуванні. Це прийшов з видавництва РВК «Деснянська правда» і не можу собі раду дати. Такі слабкі малюнки зробила художниця до моєї дитячої повісті «Анюта», що серце заболіло. І відмовитися уже не можу, бо треба ж книгу друкувати. У видавництві справи кепські. Його приватизують. По суті йде повний розвал, скорочення відділів. І видання дитячих книжок, де є редактором Алла Сокол, може припинитися. Тоді треба буде видавати за власні кошти.

Маю надію, що, може, воно й не так погано вийде. Добре, що в твердій обкладинці замовив сто примірників.

15 березня 2007 р.

Цей день у моєму житті сумний – 15 березня 1978 року померла мати. І все ж коли брат Микола зателефонував і запитав чи не приїду я на презентацію його книги «Остромирова Євангелія», то вирішив поїхати, аби в цей день зустрітися з братом – так приємніше буде «там» матері.

І ось повернувся з Києва. Презентація відбулася, гарно пройшла. Виступали науковці, представники церкви, зокрема ректор духовної академії Київського патріархату Дм. Рудюк, відомий мистецтвознавець, знавець ікон, академік Степовик та інші. Говорили, що робота Миколина заслуговує високого поцінування – висунення на національну премію Т.Г. Шевченка.

22 березня 2007 р.

Йй-Богу, душа болить. Коли послухаєш, подивишся телевізор, що там у верхах робиться, то треба за голову братися. Такого цинізму і нахабства відкритого, яке демонструють керівники влади, мабуть, не було за всю історію. Така насмішка

і глузування з народу, що хочеться кризь землю провалитися.

Гору взяв кримінал, зеки правлять нами, а ми – як у конц-таборі. Зневажають мову і топчуть культуру, ніби возом їздять по наших душах – і всі мовчать. Стотисячна інтелігенція столична не протестує. Що ж воно буде далі – серце кров'ю обливається.

2 квітня 2007 р.

Нарешті президент зважився. Сьогодні о дев'ятій вечора оголосив, що він розпускає парламент. Скільки за ці дев'ять місяців вони з нього крові попили. Те, що узяли реванш не українські сили і почали диктувати свою волю, було очевидним. Міняти їх треба, просівати через народне сито якомога частіше.

23 квітня 2007 р.

Уже зарікався не слухати радіо і телебачення не дивитися, однак знову і знову включаю. Для чого: щоб почути ту демагогію, що ллється з екрана, щоб набрати в душу бруду? Те, що робиться у вищих ешелонах влади, сприймати спокійно не можна. Іде відкрита боротьба за владу, грубе потурання законів і всього святого. А тим самим топчуть, зневажають, плюють у душу цинічно і нахабно всьому українському народу. Ради користі продають один одного. На екранах і в ефірі одні й ті ж обличчя, одні й ті ж слова, від яких нудить.

Коли все це скінчиться?

6 травня 2007 р.

Вручення дипломів переможцям щорічного обласного конкурсу «Краща книга року» проходило у міській бібліотеці ім. М. Коцюбинського. Цього року перше місце в номінації «Проза» присуджено мені за книгу «Осінні акорди», а також премію голови міськради Соколова. В номінації «Поезія» перше місце присуджено поету П. Куценку, а в номінації «Дитяча книга» – Аллі Сокол.

І хоча до цього конкурсу я ставився дещо буденно, проте цей захід, завдяки засновникам і організаторам його, працівникам бібліотеки і зокрема директору бібліотеки Ніні Влащенко, став справжнім літературним святом.

Вручав нагороди секретар міськради Віталій Голець, мій давній добрий знайомий. На знак вдячності, я подарував йому свою книгу «Осінні акорди».

17 травня 2007 р.

Щовесни дача тримає в обіймах – викрутитися несила. Поки всі огріхи та обніжки після оранки повідкопуєш, то вже і про творчість забудеш.

Якщо відверто, то вже навтішався землею, якось утомився. Тільки працюєш і працюєш, як прийдеш туди, а на відпочинок немає часу. А люди ж якось пишуть твори на дачах. У мене не виходить. І сад треба підрізати, покосити, знищити бур'яни, а ще на городі посадити і посапувати. Ото дорогою в електричці – один порятунок. І газету прочитаєш, і якийсь рядок занотуєш. Все похапцем. А щоб усамітнитися на день-два чи тиждень – такого блага не маю.

Так і живу, інколи подосадую, а то й досадувати ніколи.

1 червня 2007 р.

Початок літа. Цей день не буденний у моєму житті. Щось озивається в мені далеке і світле. Першого червня 1974 року я одружився. Моєю дружиною стала дівчина Лариса, що жила і закінчила школу в с. Стрільники. Згодом приїхала до Чернігова, навчалася в технікумі, працювала в «Поліссі». Познайомився з нею випадково, завдяки брату Миколі. Ми покохали одне одного, зустрічалися близько року, потім була розлука, яка стала для нас випробуванням. І все ж доля нас не обійшла, поєднала. Це був хвилюючий час у моєму житті.

Пам'ятаю, як ми збиралися довго в Чернігові, щоб поїхати у с. Стрільники, де у сільській школі жила її мама, де нас чекала її рідня. Була тепла сонячна погода, така, як і сьо-

годні. У старенькій школі, де відбувалося застілля, зібралися родичі, друзі, колеги – вчителі Ларисиної мами. На наших заручинах був і брат Микола. Він, власне, і машину замовив, якою ми добралися до села Стрільники. А мати моя, здається, тоді хворіла. Скільки вже поминуло відтоді часу, голова сивою стала, багато що забулося, а й досі мучить сумління, що її не було на тих урочистостях.

Моє серце тоді було переповнене щастям, бо був дуже закоханий у дівчину. І ця любов не змаліла донині.

15 червня 2007 р.

Чомусь пригадалися літні вечори з дитинства, теплі ночі, дівочий дзвінкий спів до ранку. Солодко-гіркуватий присмак придорожного бур'яну, пісок і ніжний вітер. Поле як море, що тяглося до обрію, і високі жита, що колихали як хвилі. І круті яри, де цвіли акації і пахло досягними суницями.

Сонце вже заховалося за високі будинки, в кімнаті снувалися сутінки. Сидів тихо, наче заворожений. Було легко і просторо. Думав за материне обійстя: кружляв у думках довкіл хати, прошелестів кукурудзяними стеблами на городній стежці, вибіг на околицю. Відчув росяні краплі на босих ногах, лоскіт збитих стежок. І не було нічого милішого, солодшого від цих згадок. Озвалася дружина – не відгукнувся. Мелодія сама по собі зринула в душі й слова: «Рідна мати моя...»

І бачився вигін у кінці села, спориш на обочині, і мати стояла, де слався туман удалині. Я співав і наче серцем торкався найтепліших слів. Надихався, збурював душу і вона тремтіла як зболений птах. Я вже не співав, то співала душа від великої ніжності, любові, від нестримного почуття до матері, яке проніс через усе життя.

24 червня 2007 р.

Книга «Осінні акорди» вдруге потрапила під нагороду. В день свята в Сеньківці – на кордоні трьох країн – Росії, Біло-

русї й України (це радянське свято досі проводиться щорічно на державному рівні за участю керівників трьох областей) й мені було вручено на сцені головою Чернігівської адміністрації Лавриком Гран-прі – переносний комп'ютер.

Усе це відбувалося урочисто. Перед сотнями глядачів і десятками кореспондентів. Я їздив туди зі Ст. Реп'яхом машиною, яку дав нам Д. Іванов. Після вручення ми відразу поїхали додому, бо Реп'ях не захотів залишатися на фуршет.

Вразила природа: до сцени, яка встановлена була на перетині трьох доріг, з усіх боків підступали ліси, поруч розляглося велике озеро.

Сама природа розмежувала наші народи.

5 липня 2007 р.

Усе-таки вирішили ремонт удома зробити. Сьогодні почав з свого кабінету. Звільнив його від книжок та журналів. Даровані книжки місцевими та київськими письменниками лежали горою на стільці та побіля нього. Частину книжок планую перевезти на дачу, бо після ремонту до шаф, а їх у мене всього дві тут, точно не влізуть, а на підлозі залишати не хочеться. А шафу додаткову нема де ставити, бо у кабінеті ще два столи канцелярські й крісло.

Хочу до кінця серпня закінчити ремонт. Оце тобі і вся творчість. А ще ж треба паралельно журнал готувати до друку, багато інших питань вирішувати. А за півтора місяця ювілей.

15 серпня 2007 р.

Тільки-но зв'язався з Архангельськом. Привітав дружину брата Андрія Галину з ювілеєм – 70-річчям. Голос у неї ніскільки не змінився – дзвінкий, бадьорий. Говорила, що почувается дуже добре.

Потім підійшов до телефону Андрій. Він уже трохи не дочуває. Говорили хвилини дві. Я його не бачив з 1992 року. Відтоді, як Україна стала незалежною, він більше на Бать-

ківщину не приїжджав. Час іде – нині йому 75. Тепер мало ймовірно, що ми ближчим часом побачимося. Мені теж не легко добратися до Архангельська. Лишається тільки уява, пам'ять та телефонна розмова.

Подумав про це, і стало прикро і невтішно на душі.

28 серпня 2007 р.

Нарешті ремонт закінчено. Майже півтора місяця довелося день у день клеїти шпалери, двері, фарбувати вікна!

Хоч і не дороге, але ж гарний зробили ремонт. Тепер не соромно буде, якщо хтось завітає на день народження. Приємно все-таки. Але стомився добряче. Замовив у видавництві 40 запрошень на своє 70-річчя. Склав реєстр, кого маю запросити. Сьогодні зателефонував В. Кузьменко і сказав, що він закінчує писати книгу про мене і просить замовити обкладинку.

5 вересня 2007 р.

Лишилося два тижні до 19. Відчуваю себе напруженим і трохи стомленим. Уже остаточно визначився з датою проведення заходу – літературного вечора з нагоди мого 70-річчя. Це має відбутися 25 вересня у музеї Коцюбинського. На цей день має приїхати брат Микола з дружиною і доньки з родинами. Всіх запрошую на це число. Уже написав сценарій, надіслав запрошення у Київ, Ніжин – педагогічний університет. Можливо, завтра рознесу керівникам нашої області – голові адміністрації, голові обласної ради, голові міської ради, начальникам управлінь гуманітарної сфери.

19 вересня 2007 р.

Ось він той день, від якого таки серце тривожніше б'ється. Першим привітав з Ічні Ст. Маринчик (до речі, йому теж цього року виповнилось 70). Дзвінків було багато від рідних, друзів, а я, слухаючи вітання, не проймався тим, не брав у голову, що я переступив сімдесятирічний рубіж. Не вірилося.

Ця цифра нічого мені не говорила – бо в чому я змінився: де той проміжок часу, де те минуле у сімдесят років? Де ті три-можні поривання душі, біль, багаторазова радість, муки. Все розвіюється як сон. Тільки в творах і лишаються краплини мого життя. Тільки в них закарбувався мій неспокій.

25 вересня 2007 р.

Творчий вечір з нагоди мого 70-річчя і 15-річчя заснування журналу розпочався о 15-й годині. До музею М. Коцюбинського я прибув з дружиною хвилин за 10-15 до початку. Мав би раніше, але якраз приїхав товариш Олег Гончаренко з Мелітополя, то поки з ним поговорили, зібралися, то й припізнився. У дворі музею уже були гості, друзі, письменники. Прийшли керівники з адміністрації, управління культури, міської ради. З Києва приїхав мій щирий друг, дослідник моєї творчості Володимир Кузьменко. З Ніжина – Олександр Забарний. Завітали також на свято брат Микола з дружиною Надією, дружина Лариса, дочки Христина і Ганнуся, їхні чоловіки – Михайло і Сергій – онуки – Назар, Марко і Мар'ян. Прийшли кореспонденти з телебачення, радіо і заходилися брати у мене інтерв'ю. Потім у залі почалися вітання. Розпочав я вечір уривком свого етюду про осінь. Далі говорив Ст. Реп'ях про мене, вручив нагороди, надав слово іншим.

Багато було промовлено теплих слів на адресу журналу і мене особисто, вручено нагород і подарунків. Усе було емоційно і піднесено. Я хвилювався, був розчулений, як завжди.

13 жовтня 2007 р.

У Чернігові побував Віктор Баранов, головний редактор журналу «Київ». А з ним ще кілька відомих письменників, зокрема й Михайло Слабошпицький та Анатолій Дімаров зі своєю дружиною Євдокією. Я підійшов до Дімарова – ми познайомилися, бо до цього з ним не зустрічався. Проста, приємна людина. Ми обмінялися думками. Наостанок він подарував мені для внуків книгу «Друга планета», а я йому

жертви. А ще образ суто української жінки, матері, для якої дитина, то найвища цінність.

Цей роман не можна читати байдуже. Він породжує безліч думок щодо моральності нашого сьогодення. Те, як багатенький дядько, одружений, настирливо вплітає в свої амурні сіті юну дівчину, якій годиться в батьки, не викликає захоплення, швидше внутрішній протест такому донжуанству. Так як розвиваються події, можна припустити, що дівчина не кохає по-справжньому цинічну людину. Гуцуляк «полює» на неї, не зупиняючись ні перед чим, по суті змушує юне серце, яке, певно, ще не пізнало того кохання, не травмувалося від зради, відповісти на його домагання. І він таки досягає своєї мети. В даній ситуації дівчина виглядає як жертва. І хоча Марічка в кінці твору, зустрівшись зі своїм однокурсником по вузу, який кохав її, заявляє, що вона щаслива, однак це мене, як читача, не переконує. Не додає оптимізму. Надто драматичний шлях був до цього абстрактного щастя. Гуцуляк травмував їй не тільки душу, а й тіло.

У романі є, так би мовити, дві сюжетні лінії, які йдуть окремо до кінця твору. Друга – це ще одна романтична любов в історичному аспекті – Мотрі й Мазепи. Але тут є патріотизм, любов до рідної землі, боротьба за незалежність України, а там – тільки любовна інтрига. Чи доповнюють ці дві сюжетні лінії одна одну – тільки частково. У віковому плані.

Загалом художній рівень досить високий. Слово колоритне, привабливе, особливо діалоги, які сприймаються природно, наче вихоплені з життя.

5 листопада 2007 р.

Отримав від А. Дімарова бандероль, в якій він надіслав свою останню книгу, яка побачила світ минулого року – роман-епопею «І будуть люди». Книга солідна, більше сімсот сторінок. І видана на високому рівні. Це вже нове повне видання, в якому автор поновив вилучені цензурою цілі розді-

ли, сюжетні лінії, більше двохсот сторінок. На жаль, перше видання цієї унікальної книги мені не вдалося почитати. Але то, може, і на краще. Тепер з великою насолодою прочитаю повноцінний роман без цензурних вилучень. А йдеться в ньому про найдраматичніші періоди в житті нашого народу – примусову колективізацію і страшний штучний голод, який пережила і моя родина. Мені це близьке і болюче.

Я люблю взагалі прозу Анатолія Дімарова. Я багато чого читав з його доробку. Короткі оповідання і перші романи «Його сім'я» та «Идол». А ще «Біль і гнів», недавно подаровану фантастичну повість «Друга планета». Розкішна оповідь, багата народна мова, колоритне кожне слово. Письменник володіє дивним даром оповідача. І стиль його, як і братів Тютюнників, імпонує мені.

У бандеролі лежав і коротенький лист. Я йому відповів сьогодні, щиро подякував за такий фоліант, а також надіслав свою книгу «Багряні громи».

17 листопада 2007 р.

Після чергових походеньок у справах журналу я повернувся надвечір, сів переглядати пошту – і знову лист від А. Дімарова. Прочитав і розчулився. Він писав: «Прочитав Ваше «Сині очі Маньки» і остовпіло застиг. Це висока проза, кожний рядок пульсує життям».

Така похвала відомого майстра прози пройняла мені душу. Крок за кроком потроху таки приходить і до мене якась визнання. Це для мене найвище всіляких нагород.

23 листопада 2007 р.

Голодомор 32-33 років. Яка це трагічна історія нашого народу, яка це не заживна і болюча рана. Важко все те увіяти і сприймати.

24 листопада – поминальний день – 75-річна дата. Заходи проводяться скрізь – у школах, вузах, в установах. І це похвально! Тільки-но повернувся з філармонії, де проходив

вечір-реквієм. Показували фільм, від якого скроні стискує. Камерний хор ім. Бортнянського співав «Отче наш» та інші духовні пісні.

29 листопада 2007 р.

Я до цього часу не знав, що Анатолій Дімаров (автор блискучих романів, таких як «Його сім'я», «Ідол», «І будуть люди», «Біль і гнів» та багатьох інших) починався як поет. І за вірші, опубліковані в періодичній пресі, Павло Тичина та Максим Рильський дали йому рекомендацію до Спілки письменників.

І ось сьогодні отримав від нього першу поетичну книжечку «На війні, і по війні», яка нещодавно побачила світ, та добірку віршів до журналу. Я приємно здивований. Прочитав їх на одному подиху. Мене дещо вразив вірш, в якому є такі рядки:// «Ой вип'ємо, брате, з тобою// та й підемо битись з Москвою.// та гей-гей-гей!// та гей, гей, гей!// підемо битись з Москвою». Про нього Анатолій Дімаров пише так: «Цей вірш теж ніде не друкований, написаний уже по війні, коли в мене, колишнього сталініста, проснулася національна свідомість. Здається, в 1954 році, уже у Львові». Як на мене, такий вірш годиться покласти на музику.

Ще в кінці книжечки є приписка рукою автора: «Збірки віршів я, слава Богу, так і не видав. То ж вони були надруковані (та й то не всі) в періодичній пресі». А я кажу: слава Богу, що вона зараз з'явилася. Добірку надрукую в четвертому числі журналу. А ще у цьому числі буде надруковано поему Леоніда Горлача «Озонова діра», оповідання про страшний геноцид українського народу – голод 33-го Миколи Ткача, поезії Станіслава Шевченка, Надії Данилевської, Олексія Довгого. Цікаві щоденникові записи Дмитра Головка, які він сам називає афорами. Щойно надіслав мені українознавчу статтю Володимир Кузьменко. На днях підготую рукопис і відвезу до видавництва.

5 грудня 2007 р.

Отримав книгу одного місцевого письменника. Я прочитав її – і на душі стало болісно. Сподівався, що я, читаючи книгу про еміграцію, знайду в ній болючі й хвилюючі теми – про більшовицький окупаційний режим, репресії, про боротьбу українців, що вимушено опинилися на чужині, за волю, за рідну мову, за свою церкву українську. Про їхні біди там, ностальгію за рідним краєм. Але нічого в цій книзі я не знайшов – простенький детектив і декоративні фрази, а ще пристосуванство й інтимні сцени.

15 грудня 2007 р.

Більше тижня довелося перебувати у столиці. І не в справах літературних – зовсім ні. На кінець року молодша дочка, яка уже другий рік після одруження живе у гуртожитку, придбала з чоловіком однокімнатну квартиру. Незважаючи на зайнятість (журнал якраз необхідно було готувати до друку), я погодився допомогти зробити ремонт.

Це на Харківському шосе – рух страшний. Гудіння машин, наче водоспад, він не стихає ні вдень, ні вночі, а до цього раз по раз приєднується важкий гуркіт, ніби каміння сиплеться – то проїжджають трамваї. Вночі доводилося затуляти вуха, ховатися під ковдру. Вдень легше, бо рятує робота – коли чимось зайнятий, відволікається увага – не чуєш.

Що буде через рік-два там? Чи можна буде жити в такому районі? На місто насувається щось непередбачене. Важко все це уявляти і сприймати.

14 січня 2008 р.

Зібралися у дочки Христини всією родиною. Ганнуся була з чоловіком Сергієм та сином Мар'яном. І брат Микола приходив з дружиною. Зустрічали старий Новий рік та святкували день народження Мар'яна і Марка, які народилися з невеликим відривом – перший – 9 січня, другий – 6 січня. А ще відзначали іменини Сергія, які припали на це число.

Приємно бути в такому рідному колі, коли бачиш поруч себе дітей і внуків, коли є злагода і радість у родинях. У такі хвилини забуваєш про все, здається, що і світ такий щасливий.

29 січня 2008 р.

Не знаю як до цього ставитися, але це вразило! Вночі на 29 січня приснився дуже гнітючий сон. «На біду», – подумалося, коли прокинувся.

Цього разу на годину раніше встав, зібрався і подався в Ялівщину. І тільки зайшов між сосни, враз підковзнувся на льодяному узгірку і як підкошений упав на правий бік. І так сильно вдарився ребрами, що кілька хвилин не міг поворухнутися, забракло дихання. Біль був жахливий. Через кілька хвилин таки підвівся, але біль не вщухав. По дорозі зайшов до лікарні, зробив рентген, лікар сказав, що ніби-то переломів нема. Однак на вечір біль посилювався.

Не знаю чи сон збувся, чи тільки це початок. Дай Бог, щоб то він уже збувся і не було ніяких наслідків.

10 лютого 2008 р.

Розвіюються останні ілюзії – настільки відкритий цинізм демонструють наші владні мужі-політики, а разом і олігархи, що стає якимось порожньою на душі і дуже кривдно. Мабуть, за всю історію України такої неправди і зневажання простого люду ще не було.

Видаються наївними борці за свободу та демократію в роки радянської влади. Якби вів себе сьогодні Стус та інші дисиденти? Чи щасливі ми сьогодні від того, що вільно можемо говорити про те, що вони крадуть, жиріють, брешуть нам, сміються з нас. Оце і є та демократія, за яку в роки радянської влади люди йшли на муки до Сибіру, віддавали своє життя за свободу?

Чи влаштовувало б їх це? (Як бачимо влаштовує)!

20 лютого 2008 р.

Я познайомився з Євдокією Дімаровою, коли вона завітала до Чернігова разом зі своїм чоловіком, видатним майстром слова Анатолієм Дімаровим на вручення йому премії ім. М. Коцюбинського. Потім деякий час переписувалися. Вона писала листи і від себе, і від Анатолія Дімарова, бо він уже практично нічого не бачив, то тільки кілька слів у кінці дописував. Згодом вона надіслала свою книгу «Неспокійна моя доля». Це спогади про особисте і подружнє життя, про події і долі людей, які стали прототипами творів Анатолія Дімарова. Цікава і відверта розповідь, з якої випливає, як важко було письменнику видати щось за тих часів без втручання цензури. Вона безжально, мов сокирою, вирубувала цілі розділи, де хоч якесь було ідеологічне відхилення від комуністичних догм.

І ще одну книгу від неї – «Дівчата без наречених». Це теж спогади, а по суті – автобіографічна повість, в якій ідеться про сільську дівчину, якій виповнилося шістнадцять років, коли розпочалася Друга світова війна. Багато романів і мемуарів про ту війну написано як тими, хто був на фронті і хто не був. А це розповідь простої шістнадцятирічної дівчини не про бої, а про окупацію, де їй довелося пережити так багато бід і жахів. Живе слово, любов і біль у них. Такі спогади я чи не вперше прочитав. Вони цікаві й хвилюючі.

27 лютого 2008 р.

Я все-таки вже втомився від журналу. «Один у полі – не воїн». Це відоме прислів'я таки має рацію. Куди не кинься – всі проблеми, непорозуміння треба вирішувати самому. А вони виникають щодня. Ото і доводиться ходити по колу, як Дон-Кіхоту воювати з вітряками – з'ясовувати щось то у пенсійному, то в банку, то в податковій, то у видавництві. Цього року просто руки опускаються і думка проймає: чи не кинути все це раз і назавжди. Та взятися сумлінно за перо. Скільки того життя-буття попереду?

Але то тільки від втоми такі думки, бо відчуваю, що я цього ніколи не зроблю.

5 березня 2008 р.

Усе-таки я вірно зробив, що відновив премію ім. Л. Глібова. Сьогодні, в день його народження, я провів у бібліотеці Короленка святковий вечір, на якому вручив премію ім. Глібова в трьох номінаціях. За поезію – Миколі Лелюку. Сам він робітник, але вірші писав усе життя, друкував у періодичній пресі, а ще вийшла нарешті збірка «Кружина». Він перекладає з білоруської та російської. Вірші його від життя, пройняті глибокими думками, філософією. За прозу – Олексію Брику. Це мій друг, потужний прозаїк. Оповідання, за які присуджено премію, варті уваги. За краєзнавство – Володимиру Сапону. Він заслуговує на цю премію. Останні роки чимало зробив у дослідженні історії рідного краю.

На вечорі було багато присутніх членів Національної спілки письменників України та членів літературної спілки «Чернігів». Зокрема Ст. Реп'ях, Г. Арсенич-Баран, В. Леус та інші. Реп'ях навіть виступав і сказав про корисну і плідну співпрацю літературної спілки «Чернігів» і НСПУ.

8 березня 2008 р.

Весь тиждень у хаті був лазарет – хворіли на грип діти дочки Христини та й вона сама. А за тим і в Ганнусинога Мар'яна підхопилася температура. Стан був дуже важкий. Я боявся, аби самому не захворіти – і це створювало психологічну напругу.

Уранці, як завжди, сходив у гай – Ялівщину. Сніжок уже зійшов, тільки на схилах ярів деінде біліє. Сосни у ранковому промінні сонця наче помолоділи. І червона верба на галяві оживилася, розквітла. І хоча в нашій родині 8-е Березня не є святом, і все ж, за старою традицією, я наламав вербових гілок з котиками та приніс у дім, привітав жінок.

28 березня 2008 р.

З виданням книжки «На зламі століть», яку узялося друкувати за державний кошт Управління у справах преси та інформації ще у минулому році, виникло непорозуміння. Кошти видавництву бухгалтер ніби-то перерахувала, верстка зроблена (підписано до друку в кінці грудня 2007 року, а сьогодні уже кінець березня 2008 року), проте далі книжку не друкують. В Управлінні інформації говорять таке: мовляв, тих грошей, що перерахували, недостатньо, а у видавництві стверджують інше – ми готові друкувати книгу, але в нас забрали рукопис. Якесь метаморфоза.

Уже два місяці оббиваю пороги у кабінетах чиновників, але чогось позитивного досягти не можу. Ніяк не можу розібратися, хто гальмує вихід книжки? І для чого?

10 квітня 2008 р.

Маю чергового листа від Євдокії Дімарової. Від неї я ще в лютому отримав книгу спогадів про чоловіка «Неспокійна моя доля». Перед тим я надіслав А. Дімарову журнал «Літературний Чернігів» з добіркою його віршів.

У цьому листі вона знову тепло відгукується про часопис, про твори, надруковані у ньому. В кінці листа приписка Анатолія Дімарова надто приємна для мене. Він пише, що продовжує читати мої «Багряні громи», хоч і дуже важко йому, бо майже не бачить, як він каже: «Одне око – і те на милицях, через кожні п'ять хвилин маю закапувати». Ще раз стверджує, що моя «проза зрілого майстра».

Що ж, приємно це чути від такого майстра слова.

14 квітня 2008 р.

Олег Гончаренко з Мелітополя надіслав мені гарний подарунок – журнал «Хортиця», перше число за цей рік, де більше двадцяти сторінок присвячено мені. Зокрема опубліковано уривок з нарису про мене Володимира Кузьменка «Світ правди і краси» та троє оповідань – «Розімкнуте коло»,

«Святкова феєрія» та «Сюрприз для Валентини». Вміщено і кілька світлин та репродукцій з моїх картин. На таке навіть не сподівався. І це тоді, коли портфель журналу «Хортиця» переповнений творами відомих майстрів. Та й видавати його нелегко. Ось що пише Гончаренко з цього приводу: «Доброго дня, Михайле! Друже, посилаю тобі «Хортицю» з твоїми оповіданнями та статтею про тебе. Запізно, правда, та хоч так, бо й досі ще основного накладу цього номеру не було: гроші, кляті гроші...» Те, що мене надрукував Григорій Лютий, звичайно, заслуга і Олега. І я щиро вдячний другові за таку увагу.

Про поета Олега Гончаренка до 2005 року я нічого не знав. І ось у червні не очікувано отримую від нього листа і добірку віршів. Про мене Олег дізнався випадково від сестри моєї дружини Наташі, яка теж мешкає в Мелітополі на одній вулиці з ним. У листі Олег писав, що Чернігів – місто його юності. Тут він три роки працював у річковому порту, служив у війську, тут уперше закохався в чернігівку. Вірші Гончаренка приваблювали якоюсь новизною, образністю, символікою, заглибленням у наше далеке минуле, відчуттям українського духу. У цьому ж році, у третьому числі, я надрукував його добірку віршів. Після чого почалися дружні взаємини, листування.

А зустрілися ми вперше, коли він приїхав до Чернігова, щоб привітати мене з 70-річчям.

23 квітня 2008 р.

Весна розпочалася дуже рано, але трохи стомила своєю тягучістю. Через день майже йде дощ. І температура в межах 10-15°, абрикоси давно відцвіли і стоять чорні – нема належного тепла, щоб дерева вибухнули зеленим листям.

Учора виорали город на дачі, але садити щось не поспішаємо. Чи зійде воно що, поки земля холодна, як лід? Пам'ятаю у молоді роки о цій порі 20-25 квітня температура сягала 25°, можна було засмагати, а нині останнім часом і

травень холодний – яблуні нормально не можуть відцвісти. А нам торочать, що відбувається потепління у світі. Що клімат змінюється – це так. А що в бік потепління, то це ще не істина. У мене є сумніви.

26 квітня 2008 року.

На ювілейний вечір Володимира Кузьменка (відзначав своє 50-річчя) прийшли видатні особистості – доктори, академіки, відомі літературознавці. Зокрема був членкореспондент НАН України Віталій Дончик та інші науковці. З деякими я був уже знайомий, з іншими познайомився на цьому святковому вечорі. Всі говорили теплі слова про ювіляра як педагога і науковця, як людину великої душі. Серед такого велелюдного товариства науковців я якось трохи ніяковів, а коли виступав, то дуже хвилювався.

Мої дружні стосунки з Володимиром започаткувалися 12 років тому, з того часу, як він надіслав до журналу свою першу статтю. А згодом прорецензував мої перші книги, подарував кілька своїх літературознавчих книг. Відтоді почалося листування. Зустрічалися неодноразово у Чернігові. Він приїжджав на всі ювілейні заходи журналу, зокрема і на моє 70-річчя. Я безмежно вдячний Володимиру Івановичу за його щире ставлення до мене, за те, що він першим став дослідником моєї творчості, написав десятки статей, рецензій, а також літературознавчу книгу «Світло правди і краси».

27 квітня 2008 р.

Воскресіння Господнє. День сонячний і достатньо теплий. Я не пам'ятаю з дитинства, щоб коли на Пасху був похмурий день.

Ходив у Ялівщину – в урочищі скрізь компаніями відзначали цей Великий день. У лісі гарно, пробуджується природа, справді все воскресає. Підхопилася зелень молода, щечечуть пташки, десь кує зозуля, і сонце лагідне осяює крону дерев, золотиться на галявах. Я довго блукав знайомими,

сходженими мною тисячу разів, стежками, відчуваючи щось не буденне в собі.

Свято не тоді, коли ти напився чи наївся достоту, а тоді, коли відчув Господню благодать, радість душі.

1 травня 2008 р.

Ось уже 19 років не ходжу на першотравневі свята, які проводила радянська влада. Майже щороку в ці дні на дачі, на власному городі розпочинаємо з дружиною весняний сезон.

І цього разу тут на своїй садибі пораюся. Прибираю сад від торішнього листя.

За ці роки він так розрісся – уже добряче родить. Приглядаюся до яблунь, радію – так дружньо приготувалися до цвіту. Ходжу від однієї до іншої і ніби завмираю від втіхи. А їх у мене більше 25-ти. І майже всі в один рік посадив. Чотири молоді груші, абрикоси, ближче до хати, у дворі сливи, вишні. Є і кілька черешень, одна жовта, а то червоні. Трохи шкодую, що не обрізав гілки, то поросли високі, як тополі. Але однак приємно, втішаюся.

15 травня 2008 р.

Уже цвіте сад – яке то диво. Стоїш, дивишся і не надивишся. Земля уже запорана. Навіть чути, як дихає рілля, пробуджуються перші сходи.

Завжди, коли їду на дачу, то планую, що посиджу за столом, щось напишу. Але ця мрія так і лишається мрією. Не сидиться в кімнаті. Ходжу, приглядаюся до городини – чи поскодила, сліdkую, щоб не заросла бур'яном. А що вже біля саду – то не нагішуся, не надивлюся. Стільки втрачаю часу – не помічаю, як він поминає, і не шкодую. Бо душа тягнеться до всього того. То саме життя. Природа – і ти в ній. То і є саме життя. Бо коріння моє хліборобське. Там код любові, яка, мов вічне джерело, дає наснагу і суть існування.

17 червня 2008 р.

Ранком вийшов за село. На якусь мить аж подих затамував, щось нагадало дитинство. Гарно в полі. Пшениця вже дозріла, побуріла, засмагла. Зацвіли ромашки і волошки поміж нею. Все чекає сонечка, тепла, а його цього літа не вдалося. Дощі й дощі. Вітер поклав на землю густу, вирощену на добривах, кукурудзу і соняшник. Селяни хвилюються – як зібрати тепер хліб? Землі низькі, долини.

Побував і в саду: колись він був колгоспний, а тепер нічийний. Ніхто вже його останні роки не доглядає. Яблуні стоять, як сироти, у густій траві, яку щороку ніхто не косить. Більшість із них уже напівсухі, а деякі обросли густим верболозом. Навіть молоді дубки поміж них піднялися. І це добре, може, колись тут буде дубовий гай. Нічого не буває вічного, все міняється, обновлюється.

28 червня 2008 р.

Відбулася зустріч у музеї Коцюбинського з поетом і редактором журналу «Ятрань» Сергієм Ткаченком та його рідним братом, перекладачем Всеволодом. Сергій живе і працює в США, він дипломат. Засновники журналу «Ятрань» приїхали до Чернігова, щоб презентувати свій часопис. Зокрема останнє число, в якому надруковані чернігівці, також і моє оповідання та Миколині вірші (8 число за цей рік). Привезли і свої поетичні та перекладацькі книжки.

Розмова була цікава. Хлопці енергійні, налаштовані робити щось корисне для України. Особливо мені припав до душі Сергій – стрункий, високий, схожий на відважного козака! Любить дотепне слово, компанію. З великою симпатією хлопці поставилися до мене, подарували свої книжки, сфотографувалися на пам'ять. Я попросив, щоб вони щось надіслали до журналу «Літературний Чернігів».

7 серпня 2008 р.

Їздив з дружиною в рідне село, побував на могилі матері. Вразило, як кладовище заросло – довкола бур'яни, акація, бузок. Хрестів майже не видно. Боляче на все те дивитися, бо й село дуже змінилося. Хатки похилені, убогі, поруйновані ферми, самі стовпи стримлять. З хвірток деінде виглядають лише старенькі бабусі та дідусі. Ще рік-два і село зовсім спустіє.

Тут мало хто мене впізнає. Почуваю себе ніби чужим у рідному селі. Нічого немає вічного. Зникають дерева і люди. Пригас, ніби розмився, і мій дитячий світ. Уже не є таким близьким і хвилюючим. Ті найулюбленіші місця, де пройшло моє дитинство, змінили свої обриси. Тільки в пам'яті живе щось далеке, романтичне.

10 серпня 2008 р.

Знову підхопився біль у серці. Спершу пульс збільшився з 70 до 90, а потім охопило всю ліву грудину – то наче встромить хтось лезо ножа через усю грудну клітку навиліт, то наче затисне в кулак серце, витягне назовні, рве з усіма судинами. Стає важко надихнутися. Словом, знову криза, яка за останні тридцять років уже не раз повторювалася.

Але маю і радість, бо отримав від В. Кузьменка лист і невеличку книжечку Оксани Гарачковської – монографію. Це її наукова робота, яку вона підготувала до захисту дисертації на кандидата філологічних наук. У ній вона розглядає літературні казки Гр. Тютюнника, мої та ще двох дитячих письменників. Приємно.

14 серпня 2008 р.

Ось і прийшов Маковій, перший Спас, як кажуть у народі. Сходив з дружиною до церкви, що зводиться у нашому районі, посвятив польові та лугові квіти – верес, полин, васильки, пижму, материнку, деревій. Біля церкви, на подив, було стільки продавців цих квітів, що запах від васильків та м'яти

стояв довкола, наче в ліс потрапив чи квітучий луг. Я купив пучок за 1 гривню, став у коло, де збиралися люди з такими пучками, очікуючи пана-Отця.

Незабарі підійшов пан-Отець з відром і почав хлюпати воду на присутніх. Він вмочав раз по раз кропило у відро, з нього вода лилася на землю, але він на те не зважав, а тим кропилом спрямовував струмисько води прямо в обличчя прихожан, і знову вмочав у відро – був задоволений. Люди по trochu розходилися. А одна жіночка зойкнула голосно – то її священник геть усю облив. Вона вискочила з черги і, похитуючись, – п’яна, – озвалася голосно: «Мене не піп освятив, а сам Бог. Я очистилася!» І, похитуючись, побрела геть з церковного двору.

19 серпня 2008 р.

Щойно повернувся з Києва. Вчора і сьогодні там брав участь у міжнародній виставці-ярмарку книжок. Виставку організовано було до Дня Незалежності України. Кількість видавництв була вражаюча. Три поверхи розкішного будинку вирували. Я був у групі чернігівських письменників, що пишуть для дітей. Саме на цій виставці я переконався, що книжок гарних і потрібних виходить в Україні багато і дизайн чудовий, а ось наклад їхній дуже мізерний. У цьому вся проблема. Масовий читач поки що українську книгу – історичну, художню і наукову – купує дуже обмежено.

Багато було зустрічей з письменниками і видавцями. Михайло Слабошпицький подарував мені щойно перевидану ним книгу «Марія Башкірцева» – унікальне видання. Соромно було за Івана Драча, який читав вульгарні вірші. Павличко говорив перед російськими колегами з позиції українства, нашої самобутності, чим викликав у шанувальників української літератури оплески. У Ірпіні, Будинку творчості, де я ночував разом з Олегом Гончаренком, познайомився з редактором журналу Іваном Потієм, Василем Бондарем з Кіровограда та іншими колегами. Обмінялися книжками.

24 серпня 2008 р.

Цього року було найлюдніше біля Катерининської церкви, біля пам'ятного місця майбутньому пам'ятнику борцям за волю України. Таки Україна відроджується. Пам'ятаю ті перші роки незалежності – місцева влада навіть носа сюди не показувала. Відзначали громадські організації. А це сам голова адміністрації з'явився сюди і вся його команда. Приємно, що він говорив гарні слова і про борців за нашу волю, і про Україну, її майбутнє.

Настрій був піднесений. Багато було національних прапорів. Я поклав з Ларисою квіти до каменя «Борцям за волю України». Приємно було те, що і Катерининська церква почала функціонувати. Врешті таки відвоювали у промосковських фанатів. Заходили до церкви – там було багато люду. Ні, таки Україна відроджується!

Був цього дня з Ларисою і у міському парку на святі квітів і плодів. Як ніколи, відчував якусь гордість за нашу землю, Чернігівський край.

17 вересня 2008 р.

Завжди приємно, коли хтось із київських письменників навідується до Чернігова. Така зустріч єднає нас із письменством України.

Цього дня завітали до нас з нагоди вручення премії ім. М. Коцюбинського А. Дімаров із дружиною Євдокією та редактор журналу «Київ» Віктор Баранов зі своїм заступником. Захід розпочався, як завжди, на Болдиній горі, на могилі М. Коцюбинського. Були присутні там представники влади – начальник управління культури, заступник губернатора. Було промовлено слово про видатного майстра, покладено квіти. Відрадно, що цього року прийшло багато шанувальників великого майстра. Потім у музеї Коцюбинського заступник губернатора Приходько вручав дипломи лауреатам і грошові премії. У галузі прози – Анатолію Дімарову, поезії – Дмитру Іванову. Була і в мене цікава дружня розмова з киянами.

На фуршеті Дімаров дуже хвалив мої твори, Баранов обіцяв надрукувати оповідання. Приємно!

19 вересня 2008 р.

Цей день не додав мені якогось особливого настрою. Душа болить, що так швидко минають роки. Ще наче вчора святкував своє сімдесятиріччя, а тут уже обернулася довкола сонця земля – промайнуло 365 днів. І не відомо, де вони поділися.

Цього дня ще одна історична дата. Якраз 19 вересня було звільнено від німецьких окупантів моє рідне село – 65 років тому. Ті події того давнього трагічного часу чітко зафіксувалися в моїй дитячій пам'яті. Перед очима й досі стоять оті німецькі потрошені машини і мотоцикли, що рухалися через село на захід. Ми, діти, не виходили на вулицю, боялися показуватися на очі німцям, бо вони були дуже злі.

23 вересня 2008 р.

Десять років сім тому надійшло на мою адресу невелике оповідання з Варвинського району «І я вкрав», яке вразило мене своєю художньою правдою, людяністю, незбагненим теплом авторського серця. В оповіданні йшлося про сільського хлопчину, в якого тато і мама подалися на заробітки до міста, а він живе з дідусем дуже сутожно і щоб якось допомогти йому, йде з друзями на колгоспне поле, аби вкрати трохи зерна з машини, яке відвозять від комбайна. Хлопчина радіє, що нагрів повну торбинку, та, стрибнувши з кузова, попадає під колеса. І вже в лікарні, коли дідусь дивиться на внука, ледь стримуючи сльози, хлопчина тихенько, щоб не почула медсестра, хвалиться своєю радістю: «Дідусю, і я вкрав!»...

Автором цього надзвичайно хвилюючого оповідання був ще тоді мені зовсім невідомий Олександр Покидько. Згодом я познайомився з ним заочно. Він надіслав мені ще кілька оповідань, написав коротко про себе. Виявилось, що за фа-

хом він учитель, але вже більше двадцяти років прикутий до ліжка внаслідок травми хребта. Людина великої сили волі, закоханий у літературу.

І ось приємна новина: отримав сьогодні від нього першу книгу прози, яку він назвав: «По шляху долі своєї». Я прочитав її відразу. Автор вимогливий до себе. Твори написані вистражданим серцем, освячені любов'ю. Вірю, що він порадує читачів ще не однією цікавою книгою.

27 вересня 2008 р.

Остобісіло слухати і дивитися по телебаченню одних і тих можновладців, які оголилися у своїй цинічній брехні так, що вочевидь це роблять без будь-якого відчуття совісті.

Боротьба за владу досягла такого масштабу, що страшно стає. Комуністи на чолі з Симоненком доходять до абсурду. Якась патологія. Не зупиняються ні перед чим. Україна в зашморзі, напівмертва, а вони, як кліщі, п'ють з неї кров. Було стільки сподівань на Ющенка, а він декларує щось, займається чимось, а результатів, якихось досягнень не видно. Державою, укріпленням її устоїв, розвитком, економікою мало, на мій погляд, хто опікується. І національні «вожді і вождики» теж гризуться між собою, діляться ще на дрібніших і зовсім нікчемних. Тим самим дедалі більше послаблюють Україну. Біда наша в тому, що ця трагедія повторюється ось уже протягом багатьох поколінь.

Єдине, що Ющенко не байдужий до культури, до історичних цінностей, нашої пам'яті. І робить у цьому плані багато. І за це заслуговує на повагу.

5 жовтня 2008 р.

Аж не віриться – Ларисі сьогодні виповнилося 60 років! Вітали її сестра Клара, подруги юності, приїхав з Києва мій брат Микола з дружиною Надією та діти – Ганнуса з сином Мар'яном і чоловіком Сергієм, Христина з синами Назаром, Марком та чоловіком Мишею.

У день народження дружини я завжди відчуваю якусь незвично, піднесено. А тут, як не дивно, вітаючи, трохи розчулився. Згадав те далеке романтичне надвечір'я 1972 року і наше перше знайомство, і її посмішку, яка, мов блискавка, сяйнула тоді десь у глибині мого ества, дзвінкий, як струмочок, голос, і те, як трепетно забилося моє серце.

Я покохав її з першого погляду, увібрав у своє серце навіки. Якби не вона, то занепаб би у цьому світі, перевівся б нінащо. Яка то розкіш, яке то щастя любити і відчувати, що тебе люблять. Майже за сорок років, відколи я знаю Ларису, для мене вона ніяк не змінилася ні зовні, ні характером. Така ж струнка, соромлива, трохи наївна і добра. І я вдячний долі за те, що ми разом.

9 жовтня 2008 р.

Вісім років тому, як помер директор музею М. Коцюбинського – Юлій Коцюбинський. Він написав спогади про драматичне дитинство. Цю документальну повість Юлій показав мені за місяць до смерті, щоб я познайомився і сказав свою думку. Тоді я підготував уривок з цього твору «Чорний яр» для журналу «Літературний Чернігів». Але публікацію автору уже не судилося побачити.

І ось ця повість нарешті вийшла окремим виданням. Її видав його син Ігор Коцюбинський, який нині очолює музей. Презентація відбувалася у музеї. Всі говорили як про книжку, так і про автора схвально. Стільки було вимовлено про Юлія Романовича добрих слів, що вистачило б і на цілий роман. І він цього заслуговує. Людина була неймовірної доброти і щирості.

15 жовтня 2008 р.

Олексій Брик презентував ще один свій роман «А дерева мовчали...». Я прочитав його уважно перед самою презентацією. Твір викликав неоднозначні відчуття. Письмо чисто традиційне. Можна з певністю сказати, що він чи не найкра-

щий з тих романів, які вже вийшли. Тема цього роману, на перший погляд, буденна, не нова в літературі, але розкрита достатньо вдало, тому актуальна, болюча. І висвітлена достатньо вагомо. Твір інформаційний. Тексти вирізняються високою обізнаністю автором людського буття. Привертають увагу діалоги – життєві, з глибоким змістом. Герої діють, опиняючись, як правило, в незвичних ситуаціях.

Присутні схвально аплодували. Крім позитивного, я таки сказав і про деякі вади в романі. Зокрема перша частина дещо завелика. Мої зауваження підтримав і Реп'ях. «Слушно Ткач сказав, у нього таки перша частина твору розтягнута», – зауважив він.

Загалом роман цікавий, приваблює.

30 жовтня 2008 р.

Відбулася зустріч зі студентами Чернігівського педагогічного університету. Завітав до них разом з дружиною Лариною.

Мова йшла про стан дитячої літератури загалом, зокрема й на Чернігівщині. Я розповів про деякі книги для дітей, які побачили світ у наших видавництвах, презентував свою книгу «Анюта», що вийшла минулого року, казки «Ласий ведмідь», пригодницько-казкову повість «Веселий Штанько», яку недавно передав до бібліотеки. Приємно було почути, що в університеті студенти (як не дивно, не тільки хлопці, а й дівчата) уже читали її. Презентував також і 3-є число журналу «Літературний Чернігів» за цей рік, де надруковано поему Дмитра Іванова «Монолог з тридцять третього» – твір, у якому образ дитини доведено в умовах голоду до такого стану, що стає моторошно. Потім прочитав своє оповідання про сільську вчительку «Спадок», яке надруковане у цьому ж числі журналу. Лариса прочитала кілька своїх дитячих віршів.

Відбулася цікава розмова про творчість. Дехто зі студентів прочитав власні вірші. Я пообіцяв надрукувати в журналі. Насамкінець ми подарували студентам свої книжки.

1 листопада 2008 р.

Збірку поезій «Грім» Людмили Ромен я прочитав на одному подиху. Авторка ввела мене в міфічно-поетичний і звичайний світ нашого минулого. Поезія чиста, сонцесяйна. Слова прості, а проступають крізь серце, розкривають неповторний світ наших прапрадідів. Світ багатий уявою, любов'ю до всього живого, світ втаємничено-чарівний.

Ні, такі поети не перевелися, поети-чарівники, пророки, волхви, що просвітлюють нашу пам'ять.

А скільки крилатих слів і думок у зносках про нашу мову, про суть нашого буття. Молодчина Людмила! Жінки перевершують чоловіків у розумінні світу і покликанні людини в ньому. Хвала їм!

20 листопада 2008 р.

Михайло Слабошпицький презентував у Чернігові свою «Марію Башкірцеву».

Книга вже перевидавалася кілька разів, доповнена. Вона справді надто цікава сама по собі. Неймовірний дизайн, огром цікавих фактів. Про Марію Башкірцеву я прочитав невелику статтю ще років тридцять тому і був вражений. Її самопожертва в ім'я пізнання, мистецтва є прикладом тим молодим, хто йде в літературу чи хоче присвятити себе іншому мистецтву. Вишукана мова, безліч епізодів з життя дівчини, її жага до пізнання, сила духу, віра в себе і свій талант – все це не залишає байдужим читача.

На вечорі Михайло Слабошпицький подарував мені ще одну книгу «Олекса Влизько» з когорти розстріляного відродження. Поет унікальний, вартий того, щоб про нього була написана книга. І це добре, що вона написана та ще таким майстром як М. Слабошпицький. І все ж цей роман, на мій погляд, дещо слабкіший за книгу «Поет із пекла» про Тодося Осьмачку. Багато в ньому публіцистичних відгалужень, історико-документальних вставок, за якими, на мій погляд, слабкіше проглядається постать поета, його доля.

25 листопада 2008 р.

Зустрічався у «Чернігівському земляцтві» з Леонідом Горлачем – їздив за творами київських письменників, наших земляків для журналу «Літературний Чернігів».

Талановитий поет пише глибинно про Україну, історію нашу, багато пише, а весь час якось у тіні. Двічі вже на Шевченківську премію висувався, але ж несправедливо обходять його. Похвалився, що пише новий віршований історичний роман про наші звичаї, менталітет. А я подумав: «Крім таланту, яку силу волі треба мати, щоб писати у наш час такі масштабні твори? І це тоді, коли інтерес до поезії, особливо традиційної, римованої, згасає день у день. Яка глибока віра в майбутнє наше».

1 грудня 2008 р.

Таки добре прихопило мене з серцем – уже давно подібного болю не відчував. Наче наскрізь груди хтось проткнув ножем. Кілька годин лежав, а далі змушений був піти до лікарні, щоб зробити кардіограму.

На щастя, кардіограма не віщувала нічого загрозливого. А ось що стало для мене несподіванкою, так це – тиск. З 135x85 він підскочив до 160x90. Це чи не найбільший тиск, який у мене коли був. Можливо, причиною тому було попереднє нервування, тривога за дітей? Та й перевантаження відчував під кінець року в зв'язку з проблемою, що виникла з фінансуванням журналу.

7 грудня 2008 р.

Я задоволений, що сьогодні вшанували пам'ять Олександра Олеся, 130 років якому виповнилося 4 грудня цього року. Цей неперевершений лірик, патріот – один з найбільш пошанованих мною поетів. Він безмежно любив природу, кохався в ній. В одному з віршів писав: «Світ у мені, а я в світі». Його художнє бачення природи, образне сприйняття її вражає. В поезіях оточуючий світ виграє неповторними звуками,

різнобарв'ям кольорів. Серце було наповнене співом жайворонків, подихом вітру, стежками завітчастих луків, якими блукав у дитинстві. Поет не переставав захоплюватися і дивуватися світом усе життя.

«Все навколо зеленіє» – це його афоризм. Він видав низку дитячих книжок, в яких пастельно і образно змалював величний світ природи. Воістину талановитий Українець!

9 грудня 2008 р.

Рік уже проминув, як в адміністрації підготували документи та направили до Києва на присвоєння мені звання «Заслужений працівник культури». З того часу вже втратив надію, що рішення буде позитивне. А сьогодні зайшов у нагородний відділ, щоб уточнити чи не повернулися від президента назад документи. І як здивувався, коли працівниця відділу сказала, що їх ще не відсилала, бо не прийшло погодження з Національної спілки письменників. Зателефонував у Спілку, щоб дізнатися, чому вони не відповідають. А мені сказали, що ми надсилали. Ось такої! То де ж той лист? Якась загадка?

30 грудня 2008 р.

Відчуття тиші та якоїсь самотності просто проймає. Більше місяця дочка Христина жила у нас з двома дітьми, бо в неї вдома майстри робили ремонт – оздоблювали плиткою кухню та ванну. І тільки вчора поїхали. Весь цей час я жив в якомусь хаотичному середовищі, збуреному балачками і вигуками онуків. Їхній завихрений ритм життя відкидав кудись мене на узбіччя від творчої праці, від усіляких справ на літературній ниві. Та я все-таки намагався не втратити рівновагу – поміж тим сумбуром готував наступний (4) номер журналу, спілкувався з авторами, дещо навіть намагався робити і зі своїми творами – готував до друку. Проте писати щось нове не вдавалося.

31 грудня 2008 р.

Ось він 2008 догорає! Ще кілька годин і всі прожиті в ньому турботи і всякі болючі дні відійдуть у небуття. Відчуваю як напруга, в якій я тримався 365 днів, відходить, слабне, розвіюється. І все ж трохи сумно з ним розлучатися – бо то моє життя. То часточка мого життя, що покидає мене. Прикро і трохи боляче, бо не встиг зробити того, що хотілося. Не встиг досхочу творчо попрацювати, а головне плідно – щось мене забирано, щось заважало. Не встиг надихатися ним вдо-сталь. Не встиг увібрати в своє серце подих весни, теплінь літа і барви осені – все якось проминуло швидко, обійшло, не натішило своїми чарами.

Що ж – все проходить, все минає, але ж і повертається знову...

1 січня 2009 р.

Зустрів Новий рік удома з дружиною без ейфорії та сплеску емоцій. Не було якогось піднесення, бо все затьмарило телебачення, на якому я прагнув знайти щось святкове, відповідне моїй душі.

Боляче, неймовірно важко дивитися програми, на яких суцільні шовіністичні шоу. Боже мій! Так боляче за Україну. Марно я намагався щось знайти національне, українське. Вся інформаційна потуга в руках наших ворогів – якась суцільна окупація. Та є ж у нас колективи, є співаки, читці художнього слова, гідні уваги і пошани. Але їх на екранах не було. Чому? Навіть чернігівський обласний канал телебачення крутив якісь ролики з фізіономіями Баскова, Петросяна, Галкіна та інших базік, що набридли вже за рік. Усе вони заповнили. Іде свідоме зомбі молодих, що, мовляв, у мистецтві українського нічого немає. Що буде завтра, післязавтра – боюсь за Україну!

7 січня 2009 р.

Різдво Христове – це свято святості, це традиції, відчуття роду, відчуття наближення і присутності в душі Бога.

З дитинства Різдвяні свята я сприймаю як щось таке, що очищає душу, робить кожну людину щедрішою і милосерднішою. Коляда, щедрівки увійшли в моє серце з того часу, як пам'ятаю себе.

Коли мати, задалегідь старанно прибравши нашу стареньку хату, на Свят-вечір заносила до оселі духмяне сіно, клала його на покуті, ставила на нього горщик узвару, а на стіл – з товченого ячменю – кашу-кутю, мак зім'ятий. І ми, як починало темнішати, сідали за стіл, промовляли молитву, гукали Мороза, щоб ішов кутю їсти і не морозив наше збіжжя, – і було в тому дійстві стільки втаємниченого, піднесеного, що душа дитяча розквітала.

10 січня 2009 р.

Мороз ось уже два тижні в межах десяти градусів, і сніжку на дачі накидало. Прочистив стежки, у саду походив – біле-білісіньке скрізь. Щось нагадало дитинство, щоправда тоді снігу більше було.

У електричці сьогодні було багацько людей, коли я зайшов у вагон, то побачив, що на одному тримісному сидінні було двоє чоловіків. Вони не сиділи, а розкішно порозвалювалися. Попросив, щоб трохи посунулися – крайній тільки ворухнувся. Місця мені було на долоню. Я притулився на тому краєчку та й думаю: «Боже, що це з людьми робиться. Ні розуміння, ні співчуття, ні милосердя – один егоїзм. Людина в людині втрачається».

16 січня 2009 р.

Приємно все-таки, коли відчуваєш під одним дахом тисячі людей, вихідців з твого рідного краю – Чернігівщини, рідної Менщини. Відчувається спорідненість. І це відчуття налаштовує думку на щось піднесене і радісне.

Відбулися цьогорічні збори «Чернігівського земляцтва». Були нагороди, був концерт. А опісля, як завжди, за чаркою задушевна розмова по куренях – районах.

Мав розмову з Іваном Корбачем, Леонідом Горлачем. Неждано зустрівся з Василем Довжиком, кореспондентом 1-го каналу Всеукраїнського радіо. Обіцяв, що запише моє оповідання. Зустрівся також з кореспондентом республіканського радіо «Ярославів Вал». Теж хоче нас записати з Миколою – як братів-письменників. Не знаю, коли це буде. Поспілкувався з багатьма іншими друзями.

22 січня 2009 р.

Сьогодні мені розповіли, що обласна «Просвіта» відзначала, коли я був у Києві, 20-річчя від дня утворення її або точніше, відновлення. Це вже не перший ювілей – відзначали 10-річчя і 15-річчя, але жодного разу мене не кликали, навіть ім'я моє ніхто з тих, хто нині очолює її, не згадував. Забули, що був у перших рядах з дня її заснування, брав участь у всіляких просвітянських заходах, походах. Пам'ятаю, як у 1989 році я разом з тими, хто стояв у джерел утворення Товариства української мови ім. Т. Шевченка, Народного руху та відновлення «Просвіти» в Чернігові (Ступак, Чепурний, Куровська, Антоненко та інш.), брав участь у культурологічному патріотичному поході «Дзвін». Майже тиждень ми їздили по селах, районних центрах, визначних місцях Чернігівщини з забороненими тоді жовто-блакитними прапорами, зустрічалися з людьми, намагалися розбудити почуття національної свідомості – розповідали про Україну, співали патріотичних пісень.

У пам'яті як виступав у школах, змушував у магазинах переписувати цінники українською, домагався, щоб у тролейбусах водії оголошували зупинки рідною мовою, щоб афіші кіно писалися українською і багато іншого. А як став офіційно працювати відповідальним секретарем «Просвіти», то започаткував видавничу справу, купив інвентар для організації, горів українством.

Таке ставлення до мене сьогочасного керівництва «Просвіти», думаю тому, що я, свого часу, реєструючи журнал

«Літературний Чернігів», не визнав одним із засновників його «Просвіту», а поставив літературну спілку «Чернігів».

25 січня 2009 р.

Літературних премій у нас усе більше стає – державні й не зовсім державні. І то добре – якимось треба підтримувати творчих людей. Головне, щоб було справедливо. Про те, що заснували премію ім. Гірника, патріота, що спалив себе на могилі Т. Шевченка, я знав.

І ось сьогодні вранці почув, що цю премію присудили моєму другу, поету, який очолює газету «Гарт» з початків проголошення незалежності України, Дмитру Іванову. І я порадів – він вартий такої нагороди. І як поет, і як патріот. Його активна громадська позиція відома, не потребує якихось доводів.

3 лютого 2009 р.

Ось і ще одного патріарха української літератури не стало. Сьогодні, будучи в Києві, почув сумну звістку – помер Павло Загребельний. Якимось аж не віриться. Звичка до відомих імен настільки велика, що їхня присутність у твоєму житті повсякчас відчувається.

Багато написав митець, не всі його романи я читав, але такі як «Я Богдан», «Роксолана», «Євпраксія», «Диво» залишили в моїй пам'яті помітний слід. То визначні історичні полотна. Хто б що не говорив, кепкунів завжди вистачає, що, мовляв, писав він романи, як дрова рубав, але щоб написати такі романи, треба було мати велику силу духу, енциклопедичні знання.

Помер великий мислитель. Земля пухом йому.

6 лютого 2009 р.

Отримав від Петра Сороки «Знак серця» – денники за 2008 р.

Боже мій, які це філософсько-глибинні роздуми! Читаєш і відчуваєш, як незбагненно змінюється твій стан душі, якимось

хвилювання, трепіт, з'являється бажання творити, робити добро людям.

У денниках П. Сороки все те, за що я переживаю. Та радість і той біль, який ношу постійно в серці. Це звуки, гомін природи, то голос Божий. Сьогодні нашому суспільству потрібна саме така література – сповідальна – література, що йде з душі!

15 лютого 2009 р.

Щодень відчуваєш, що все помітніше старість сідає на плечі. Розумію, що марно з нею змагатися, однак прагну розправити плечі, вдихнути на повні груди повітря як в юності. І ніяк не хочеться повірити в те, що це вже все, що ти відбувся. Що твоя сторінка перегорнута. І твій життєвий шлях – то вже історія, яка належить не тобі.

20 лютого 2009 р.

Від денників Петра Сороки якось ніби оживає творчо душа.

У його безсюжетній прозі є щось щемливо-хвилююче. Знову від нього отримав дві перлини – знову не можу відірватися. Його денники – то поетична проза, до якої я тягнуся і завжди отримую насолоду. Вражає те, що він так багато читає творів. З тих письменників, про яких він позитивно відгукується, багатьох я не читав. Прикро, що не встигаю все охопити, розмінюю час на дрібноти.

Сьогодні ж отримав ще одну унікальну річ – роман у віршах Миколи Тютюнника «Маруся Богуславка». Класичний твір, читається на одному подиху. І це ще раз переконує, що сила будь-якого твору, успіх його не в постмодерних новаціях, новітніх течіях, а в талановитості автора.

9 березня 2009 р.

Те, що наші керівники влади так показово моляться у церкві за Україну, несуть квіти до пам'ятника Шевченка та

схиляють голови перед його величчю, не викликає якогось позитивного почуття, спостерігаючи, як вони збиткуються над Україною, ведуть до безодні наш народ. Дволикість, фарисейство і цинізм. Проте від тих їхніх поклонінь боляче і пусто стає на душі, дивлячись на те дійство нещире.

У філармонійному центрі, де відбулося вшанування 195-річниці з дня народження Т. Шевченка, гарно прочитала Раїса Решетнюк уривок з поеми «І мертвим, і живим...». Душею написана поезія Шевченка – і тільки душею її можна сприйняти.

12 березня 2009 р.

Знову приїжджав до Чернігова М. Слабошпицький – цей непосидючий трудівник на ниві літератури. Я ціную його не тільки як прозаїка і літературознавця, а як і Людину. З ним приємно спілкуватися. Любить дотепне слово, добре обізнаний у літературному процесі.

Цього разу він привіз із собою Станіслава Бондаренка. Відбулася презентація нової книги цього автора «От я все – я свят». Це роман про сьогодні, про духовність і людську мораль. Написано твір карколомно, з віртуозним сюжетом, де діють безліч персонажів, яскравих образів, позитивних і негативних, вихоплених із сучасного середовища.

20 березня 2009 р.

Маю по-весняному чудовий настрій. Відбулася зустріч з добрим моїм другом Володимиром Кузьменком. Він – ректор Славистичного університету, сьогодні приїхав до Чернігова з нагоди 15-річчя заснування цього закладу. У прес-центрі відбулася розмова з журналістами. На ній мав нагоду і я бути присутнім. Бесіда пройшла цікаво: йшла мова про роль науки, престиж закладу, молодь, яка навчається у ньому.

Я теж виступив, сказав про В. Кузьменка теплі слова, про його участь в утвердженні журналу «Літературний Чернігів», подякував за гарні наукові матеріали, які він подає до

часопису. Приємно було, що він теж від імені всього Славістичного університету подякував мені за сприяння у друкуванні наукових та педагогічних матеріалів у часопису «Літературний Чернігів», подарував годинник.

З ним був професор, директор інституту славістики Олег Прискока.

15 квітня 2009 р.

Побачило світ чергове число часопису «Літературний Чернігів» №1 (45). І то радість – бо кожний журнал для мене як новонароджена дитина. І як завжди клопіт. І як завжди досада, бо знайдеться якась похибка або прізвище автора змінено, або пропущено щось. Цього разу в рубриці «З братнього саду», в добірці перекладів поезії з білоруської мови ім'я автора загубилося, а один його вірш притулювся до добірки іншого автора. Недогляд мій, звичайно.

А загалом приємно, бо читачі телефонують і відгукуються позитивно, мовляв, цей номер один із кращих.

Треба весь наклад забрати з видавництва, передати передплатникам, завезти у «Магазин наочних посібників та учбового обладнання» для шкільних бібліотек, занести у ряд установ та подарувати друзям, авторам.

20 квітня 2009 р.

Кожна людина щороку чекає Великдень з нетерпінням. То найвеличніше свято людства у вірі Христовій. Воно настільки радісне, світле і благодатне, що все міняється, на наших очах оновлюється світ, осяяний Божою любов'ю. Оновлюються наші сили, дух, душа стає чистішою, добрішою. Для мене з дитинства цей день – немов із казки, пройнятий невимовною святістю і благодаттю.

Мати ходила святити паску в сусіднє село за 10 кілометрів, найчастіше в Рогізки, а разом брала і мене. І моя дитяча душа у божественних мелодіях церковного хору здіймалася до Бога. А коли залишався з братами вдома – то ніч була

така ж загадкова і безсонна в очікуванні ранку – Воскресіння Господнього. Адже ми не могли навіть спати вночі, хіба що прилягти на деякий час, не стелячи постіль. А коли мати поверталася з церкви – навіть важко передати ті відчуття, те святкове піднесення, що проймало мою душу.

На щастя, це залишилося в мені і до сьогодні.

21 квітня 2009 р.

Ще раз переглянув газету «Літературна Україна», в якій на першій сторінці вміщено велику статтю брата Миколи «Душі – хоч крихту». Його роздуми над щоденниками Олеся Гончара ще раз мене переконують: Олесь Гончар – лицар, людина високої і глибокої душі, йому боліла доля нашого народу в стократ більше, ніж тим псевдодемократам, що сьогодні засіли у владних кріслах і останнім часом повсякчас закидають письменнику в слугуванні тоталітарній системі.

Його велич не стільки в тих творах, що він написав, як у духовній і моральній чистоті, сакральній душі, яка вдень і вночі боліла за свій народ, за Україну.

27 квітня 2009 р.

На Проводи ще зранку вирушаю з дружиною в своє рідне село, щоб побути на могилі матері. За дві години були вже на обійсті. І хоч хата не збереглася (згоріла у 1969 році), в якій народився і прожив майже 28 років, однак багато що нагадує про дитячі літа. І ворота старенькі, які ще робив брат Андрій, і хвіртка до цього часу ще стоять від вулиці – на диво уціліли. І стежечка мимо печища, де стояла батьківська хата, стоптана, як і раніше, веде на город. І стовбур старої яблуні якось розчулено проймає. Та й нова хатина, яку довелося вже нам збудувати, така ж рідна і близька.

Заходимо на подвір'я, і серце непомітно починає гучніше стукати. Брат Микола уже тут. Йдемо на кладовище, де вже юрмляться люди, качаємо крашанки на материній могилі, інших родичів. Підходять земляки – ровесники і старші. І се-

ред них Олексій Кот, з яким дружив у юності, разом ходили до сільського клубу, залицялися до дівчат, а потім доля нас розвела. Сорок років не бачилися! Я його не впізнав відразу. Боже, як час змінює нас.

28 квітня 2009 р.

Сьогодні 75 років від дня народження Юлія Коцюбинського, внука М. Коцюбинського, колишнього директора музею М. Коцюбинського. На жаль, уже покійного. Родина Коцюбинських влаштувала вечір пам'яті його з цієї нагоди.

Ігор, син його, запросив і мене. На вечорі я говорив про наші дружні взаємини, співпрацю. Ми дуже зблизились в останні роки. Я його поважав за простоту і щирість, за людяність. Він, на мою думку, ніколи не кривив душею. З ним можна було порадитись, поговорити на різні теми. Він навіть намагався шукати спонсорів для видання журналу. І я за це йому вдячний.

У моїй пам'яті назавжди залишився світлий, сонячний образ його.

30 квітня 2009 р.

Відбулися звітно-виборні збори нашої Чернігівської організації НСПУ. Знову головою переобрали Ст. Реп'яха. Та й кому більше можна було цю посаду доручити? Ті, хто міг би керувати (Іванов, Мастерова) – не хочуть. А ті, що хочуть – не підходять. Надто самозакохані. Не дай Боже!

Збори пройшли формально. Ст. Реп'ях мало говорив про проблеми спілчанські, а більше хвалив кожного письменника – всіх підряд. Виступаючи, в свою чергу, хвалили Реп'яха. Тільки В. Мастерова виступила з критикою Яворівського, а я критикував нас – колег-чернігівців: ніби-то щось і робимо – видаємо книги, друкуємо твори у журналі, але одного не читаємо, не кажучи вже про авторів із інших областей, а тому не відгукуємось на їхні твори, не пишемо рецензій,

критики, а це засвідчує наш низький інтелектуальний рівень. І слабкий літературний процес в області.

13 травня 2009 р.

Відбулася зустріч у бібліотеці Короленка з поетом Борисом Олійником. У читальному залі зібралося чоловік сімдесят. Переважно бібліотекарі – ті, що працюють, і ті, що вже пішли на пенсію. З літераторів були Ст. Реп'ях, О. Брик, В. Леус, В. Сапон, Д. Іванов і я.

Поет цього разу видавався надто втомленим. Сива голова, бліде зморшкувате обличчя і кволій голос. Це не створювало піднесений настрій. Він читав вірші з папірця не зовсім розбірливо і не голосно. Кілька віршів прочитав напам'ять. Поет він, безперечно, талановитий. І вірші чудові, але більшість із них занурені у радянську систему.

Про літературу і політику говорив зовсім мало – нічого нового по суті я не почув. Тільки сказав: «Зараз у нас в Україні стан такий, як у Москві перед ГКЧП... Дай Бог, щоб не дійшло до крові».

На закінчення Б. Олійник подарував присутнім свою книгу «Основи».

23 травня 2009 р.

Ст. Реп'ях укотре мене здивував. Він повернувся з Києва, де збиралася спілчанська рада в переддень святкування перепоховання Т. Шевченка, і відразу мені зателефонував. На цій раді розглядалося скандальне питання – про корупцію в Спілці письменників. Про розкрадання спілчанського майна Яворівським та його заступниками. Про це вже йшлося в «Літературній Україні». Зокрема про негативний стан справ у Спілці говорив М. Слабошпицький, В. Баранов, Г. Тарасюк. Вони вимагали зібрати раду та оголосити недовіру Яворівському. А коли зібралися, то покритикували та й на тому все скінчилося. Навіть Баранов, що перед тим про-

понував висловити недовіру Яворівському, коли взяв удруге слово, сказав: «То я пожартував». Ось так.

Одна тільки Галина Тарасюк була до кінця стійка. Зате її президія виключила зі Спілки. Ганьба та й годі. Що робиться з людьми?

27 травня 2009 р.

Сьогодні Роману Іваничуку виповнюється 80 років. Я надіслав йому вітальну листівку. Для мене Роман Іваничук став близьким як письменник після того, як прочитав його роман «Мальви». Це один із кращих, на мій погляд, творів. Та й він сам про це сказав у інтерв'ю, яке було надруковане у першому числі журналу «Літературний Чернігів» за 1993 рік. На запитання В. Савенка «Коли ви відчули себе письменником?» він відповів: «Коли написав роман «Мальви».

Моє заочне знайомство з письменником відбулося ще у сімдесятих роках минулого століття. У ті роки я тільки починав робити перші кроки в літературі. Хотілося десь надрукуватися. Тож навесні 1974 року надіслав своє оповідання «Один тільки вечір» до журналу «Жовтень». Звідти прийшов лист за підписом Романа Іваничука, в якому він просив надіслати фото. І коли я це зробив, то незабаром отримав ще один лист від Романа Іваничука, який став для мене дуже суттєвим, можна сказати – історичним. Він писав: «Шановний Ткач! Фотографію отримали. Новела піде в шостий номер. Ім'я Михаль не підходить, бо вже був у літературі футурист Михайль Семенко, другого не треба. Я «оформив» Ваше ім'я в Михась. Але сьогодні розгорнув «Вітчизну» і надібав поезії чернігівського поета Миколи Ткача. Мабуть, це ви? Якщо так, то негайно напишіть листа, і під оповіданням ми поставимо ім'я Микола. Адже не можна виступати в літературі під різними іменами». Я написав, що то мій брат. Тож вперше під іменем «Михась» було надруковане в журналі «Жовтень» у шостому числі за 1974 рік моє оповідання

«Один тільки вечір». Так з легкої руки Іваничука я став назавжди Михасем у літературі.

А зустрівся з письменником я вперше на Батурицькому святі у 1990 році. Тоді було таке піднесення, гуртом ми блукали на зарослих горбах, де колись стояла резиденція Мазепи, і всі чомусь раділи. Потім бачилися у Спільці. У жовтні 2006 року, коли відбувався 5-й з'їзд письменників, зустрівшись, я розповів йому про той випадок з моїм ім'ям. Він довго думав, але щось пригадати не зміг. Потім легко посміхнувся і сказав: «Коли так, то вважайте себе моїм хрещеником».

6 червня 2009 р.

Петро Сорока надіслав мені хвилюючого листа, свої Денники, журнал, який він починав видавати, але не втримав на плаву, та свою збірку віршів для дітей. Твори, як на мене, дуже вартісні.

Журнал мав би бути цікавим – у цьому числі високий художній рівень творів. Зокрема поезія і проза – для загалу всеукраїнського. Шкода, що він не зміг виходити. І біда, мабуть, у тому, що засновниками задумана була надто часта періодичність – щомісячний. Та ще й ціна висока. Жоден спонсор не витримає таких витрат.

«Літературний Чернігів» майже десять років виходив обсягом 120 сторінок за рахунок реалізації та невеличких пожертв і лише потім став повноцінним журналом на 200 сторінок.

13 червня 2009 р.

Закінчив статтю «Великий ювілей Великого українця». Маю її надрукувати у наступному другому числі журналу «Літературний Чернігів». Йдеться про Миколу Гоголя, 200-ліття, якого нині відзначає весь світ. Я безмежно шаную цього геніального поета в прозі, вчуся в нього лаконізму письма. Мене полонить магія слова, його стиль. Було, читаю «Тараса Бульбу» і плачу, коли доходжу до того місця, як

польська шляхта катує Остапа на очах у батька. Плачу, пишуюся за свій народ, який він прославив на весь світ. Однак болить душа, що писав твори не рідною мовою.

Микола Гоголь не любив багатства і нічого за своє життя не надбав. Він мав щиру і побожну українську душу. В цьому я переконався ще раз, перечитуючи його «Вибрані місця...» і *не відправлений лист* до Белінського. Ось невеличкий фрагмент із нього: «...Нічого я не збирався випрошувати (мається на увазі у царя). Це не в моїй натурі. Є розкоші і в бідності. Згадали хоча б, що в мене немає власного кутка. І я дбаю тільки про те, як би ще зменшити мою невеличку похідну валізу, щоб легше було розлучатися зі світом...».

Він страшенно не терпів царське самодержавство, яке прогнило наскрізь, тупе і корумповане чиновництво. Для його було очевидним, що суспільство перетворюють на болото не прості люди, а, так би мовити, освічені, які прагнуть тільки наживи та розваг. У цьому ж згадуваному листі він про це так пише: «...Думка, яка проходить через усю книгу (йдеться про «Вибрані місця...»), є та, як просвітити передусім грамотних, а не безграмотних, як просвітити передусім тих, хто має близькі зіткнення з народом, а не сам народ, всіх цих дрібних чиновників і владу, які всі ніби освічені і які, між тим, багато роблять зловживань...»

Мене вражає така прозорливість. Ці думки вочевидь суголосні з нашими реаліями. І тому сьогодні твори письменника, зі своїм викриттям всього порочного, дріб'язкового і ганебного в людських душах, актуальні як ніколи.

21 червня 2009 р.

Від Петра Сороки отримав спогади Олекси Корнієнка «Щоб наше жито родило» та поезію Євгена Безкоровайного. Це тернопільські автори. Корнієнко вже покійний. Спогади його цікаві мені тим, що родом він із Чернігівщини, Козелецького р-ну. В 1945 році виїхав до Тернополя. Гарний оповідач, мова багата, з чернігівською говіркою. Євген Безко-

ровайний – поет, голова Тернопільської письменницької організації. Вірші заземлені, традиційне письмо. Але написані душею. Особливо лірика. Громадянські дещо прямолінійні, але щирі й болючі.

1 липня 2009 р.

У пресі й по радіо прозвучала інформація про жахливий злочин народного депутата Лозинського. Це сталося в Кіровоградській області. Він, розгулюючи на джипі з начальником райміліції та прокурором цього району, певно, у нетверезому стані («приватизував» там угіддя), ганялись на узліссі за невинним чоловіком, що випадково забрів туди. Стріляли по ньому як по зайцю з пістолетів, потім наїхали джипом, розтоптали, потрощили ногу. Він від втрати крові помер. А тоді відвезли до лікарні мертвого, купили лікаря, щоб той ампутував ногу, викликали наряд міліції і оголосили, що той чоловік злочинець, мовляв, по них стріляв. Диву дивуєшся – отаке звірство. Немає в Україні ніякої влади, ніякі закони не діють.

Люди обурені, бояться говорити правду. Бояться ходити в поле, ліс. Отака демократія.

6 липня 2009 р.

«Роса в червону ніч» – саме таку книжечку сьогодні отримав від сина письменника Феодосія Рогового Юрія Рогового. Це упорядковані ним матеріали про трьох найвидатніших прозаїків ХХ століття – Феодосія Рогового, Григора Тютюнника та Михайла Булаха. Зокрема в ній уміщено 14 листів Григора Тютюнника до Феодосія Рогового, де він про літературу того часу ось що пише: «Не знаю, не збагну, як можна повернути душу, як рука підіймається писати про ніщо? Як можна це вмотивувати психологічно? Ну, графомани – там зрозуміло. Ці завжди писали, аби писати. А тож і люди з іскрою Божою покотилися згори, як гнилиці з груші, що росте на косогір'ї. Словесний потоп! Лижуть, плетуть, клепають,

зшивають ковдру зі старих клаптиків, як старці, потім збувають це шитво на полиці магазинів, а собі купують машини, хати, заводять поточні рахунки...»

Боже, а хіба нині не таке діється!? Від графоманських книжок полиці валяться.

Ст. Реп'ях зателефонував, повідомив, що помер Іван Шевченко, член нашої Чернігівської філії. Цього прозаїка я майже не читав нічого, хоча він написав чимало творів і помер уночі, сидячи за комп'ютером. Дописував роман.

7 липня 2009 р.

Снилася мені велика вода – і така мутна. Наче неслася бурхливо через нашу околицю, вулицю, аж до хати мого дитинства. І ось уранці, як завжди, прийшов у Ялівщину, щоб побігати та подихати свіжими сосновими пахощами – і біда.

Пробіг метрів двісті і раптом спіткнувся, як пізніше з'ясувалося, за природний камінь, що виступав на стежці сантиметрів на п'ять над землею, і впав дуже різко – грудьми і обличчям. Так сильно, що в голові задзвеніло, в очах потемніло. Наче хто вдарив молотом по ній. Відповз між дерев. Лежав довгенько. Відчув, крім розбитої щоки під оком і коліна, маю струс мозку. Ось так – на рівному місці.

15 липня 2009 р.

Привіз із видавництва чергове число журналу «Літературний Чернігів» (2 (46)). У ньому представлено літстудійців Ніжинського університету. Добірки юних поетів радують, подають надію. Це і Ольга Роляк, і Максим Савчук, і Тетяна-Марія Литвинюк, Катерина Кузьмич, Володимир Руденко та інші. Серед прозаїків виділив би Валентину Теслю, Юлію Парфененко. Цього разу в гостях журнал «Склянка часу»: друкуються твори Олександра Опалькова (головний редактор цього журналу), В'ячеслава Пасенюка, Тетяни Сладковської, Володимира Єрьоменка. Є в журналі вагомий літера-

турознавчий аналіз поетичних творів нашого земляка Анатолія Мойсієнка. Автор Володимир Кузьменко.

Заніс кілька примірників журналу Ст. Реп'яху. Він прихильно поставився до мене. Пообіцяв, що напише листа на ім'я голови адміністрації, аби той визначив мені персональну грошову стипендію. Не знаю, що з того вийде, надії я покладаю мало. Зараз для цих чиновників письменники нічого не варті. Нікому ми, писаки, стали не потрібні, упослідили нас нижче плінтуса.

31 липня 2009 р.

На душі маю втіху. Цього числа на початку другої ночі дочка Христина родила дівчинку. Я вдячний Богові, що все відбулося добре – дитина і мати почуваються чудово. Уже через три дні лікарі обіцяють виписати її з лікарні. Боже, як невпинно і розлого рухається життя. Десь у глибині своєї свідомості бачу себе маленьким і відчуваю, як моє дитинство заступають мої діти, якими наче ще вчора опікувався, а сьогодні вже внуки один за одним спинаються на ноги. Виходять наперед, заявляють про себе, набираються сили і духу, тягнуться до світла, а я відступаю ніби в тінь, за якою вже небуття. Але радість проймає душу, гріє стомлене серце, що вони понесуть моє відчуття, часточку моєї душі і розсіють її у безкінечному морі життя.

10 серпня 2009 р.

Мені чомусь постійно здається, що коли я заплющу навіки очі і цей неповторний світ залишиться поза мною, я все одно його буду безтямно любити. Душа моя сумуватиме за ним вічно. Бо від дня народження і до Великого Переходу в інший незрозумілий вимір, незважаючи на сатанинські прояви, моє серце тішилося і повнилося щастям від величної краси, від гармонії живої природи, доброти людських душ, які оточували мене тут, у цьому неоднозначному і незбагненному світі.

І я буду просити Бога, щоб він хоч раз ще дав глянути на це диво з див – благословенну землю.

17 серпня 2009 р.

За останні роки впала суспільна мораль так низько, що психологічно важко в такому середовищі існувати. Боляче дивитися на те, як деградує молодь, як засмічуються юні душі низькопробною літературою, вульгарною, шкідливою, скільки бруду і жорстокості на телебаченні, яка цинічна і безвідповідальна влада, а точніше безвладдя! Привид наживи охопив усе суспільство: жадоба, заздрість, ненависть, насильство як сніжна лавина валяться на наші голови. Цей світ стає страшним. В ньому жити далі неможливо.

Стрімко насовується виродження як природи, так і людської душі.

21 серпня 2009 р.

Повернувся з міжнародної книжкової виставки-ярмарку, що відбулася в Києві у виставочному салоні. Кількість видавництва була вражаючою – більше двохсот. Боляче було, що наші обласні видавництва представляли книги чи не найнижчої якості – не за змістом, а за оформленням. Дизайн, загалом поліграфія наших книжок поки що надто убогі. Приємно було дивитися на книги з Черкаської області, я вже не кажу про київські видавництва – навчилися нарешті видавати.

Торгівля не видавалася жвавою. Щодо мене – три дні майже нудьгував. Але приємно було те, що один чоловік, який купив у мене «Багряні громи», наступного дня знову з'явився: «Гарно ви пишете – як Дімаров, Григорій Тютюнник», – сказав і забажав купити ще одну книгу «Багряних громів». Певно, комусь на подарунок.

24 серпня 2009 р.

На День Незалежності біля Катерининської церкви проходив мітинг, люди юрмилися як біля постаменту «Борцям за

волю України», так і біля храму, тримали національні та партійні прапори. Ми прийшли з Ларисою у вишиванках – відчувалося на душі свято. Пізніше воно дещо було зіпсоване. Боляче було дивитися, як на Валу біля Колегіуму, де два дні тому назад відкрили пам'ятник Ів. Мазепі, група невідомих, чоловік п'ятдесят, вигукували хором: «Зрадник біля церковних святинь», вчувалися й інші антиукраїнські гасла. Поривалися до постаменту, щоб зруйнувати його, не відаючи того, що коли б не Мазепа, то не було б і цих святинь.

І все ж молодь стримала цих комуністичних фанатів. На захист пам'ятника постала і міліція.

Один із протестуючих підійшов до нас з дружиною, мабуть тому, що ми у вишиванках були, і закричав: «Всеравно Россия, Украина и Белорусия будут вместе».

Душа моя відтала у міському парку, коли від Красної площі йшли колонами люди, які були у вишиванках з жовто-блакитними прапорами – їх було тисячі. До них приєдналися і ми.

1 вересня 2009 р.

Я безмежно люблю осінь, її задумливість, її неповторну позолоту, казкову замріяність, а разом з тим відчуваю ніби якусь втрату. Втрату прожитого літа, можливо, років, і чогось такого, що вже ніколи не повернеться.

Цього дня блукав у гаю, понад річкою, у міському саду, вслухався у журливу мелодію зів'ялого листя, вбирив у свою душу неповторний колорит задумливих верб.

19 вересня 2009 р.

Цей день для мене особливий – потрійне свято. Мій день народження (про що записано в моїх метриках), а ще релігійне свято – Чудо Архангела Михаїла, а разом з тим, день визволення мого рідного села від фашистів. Крім того, і цього ж таки дня дочка Христина вирішила похрестити нашу внучку Варвару. Отож ми з Ларисою подалися до Києва.

У дочки Христини зібралися майбутні куми, рідня. Прийшов і Микола з дружиною Надею. Церемонія хрещення відбулася у невеличкій дерев'яній церкві на Подолі, після чого ми славили батьків до пізнього вечора.

І хоча були добре стомлені, але задоволені. Такі свята завжди залишають по собі приємні спогади.

21 вересня 2009 р.

Микола Тютюнник пише в листі, що мало не все літо святкував своє шістдесятиріччя. І влада до нього прихильна – зробила його Почесним громадянином Первомайська. Приємно, бо людина справді багато робить корисного не тільки для свого рідного міста, а й для України.

Його «Маруся Богуславка» збентежила мою душу – перечитував кілька разів. Хочеться цитувати напам'ять окремі рядки. Щось перегукується з «Марусею Чурай» Ліни Костенко. Без перебільшення, класика у високому розумінні цього слова. Але ж мовчать високі «мужі» від літератури. Заздрять, що хтось написав, а не вони. Оце поїдання одне одного принижує нашу літературу і саме письменництво. Сьогодні косяками йдуть пересічні тексти, про них говорять, а ось справжню літературу, що дає насолоду душі, важко десь почути.

Молодець Микола! Не присоромив знамените прізвище – Тютюнник.

23 вересня 2009 р.

Сьогодні до мене завітав Іван Клунко з Куликівки і подарував свою першу книжку оповідань «Любов у спадок». Людина цікава і творча. Народився на Ічнянщині, але вже майже сорок років проживає в Куликівці. Навчався, як і я, в Московському народному університеті мистецтв на факультеті малюнка і живопису, а ще в Ніжинському та Полтавському педінститутах. Працював на керівних освітянських посадах і все життя кохався у слові.

Моє перше знайомство з творчістю Івана Клунка відбулося десь рік тому, коли він раптово завітав до редакції журналу «Літературний Чернігів» і запропонував спочатку свої поетичні твори, а через деякий час надіслав і кілька оповідань. Його вірші, як і багатьох початківців, які надсилають свої твори до часопису, за художнім рівнем були надто слабкі, а ось оповідання мене зацікавили. В них, попри ряд невмотивованих деталей, відчувався виважений і правдивий підхід до висвітлення життєвих подій і явищ, а також помітна була соціальна направленість та філософія буття.

Я тоді відзначив позитивні моменти його прозових творів, указав на певні недоліки і запропонував доопрацювати оповідання. І вже незабаром отримав ці твори, які дали мені впевненість в тому, що автор достатньо вправно володіє словом. І здатний написати за художнім рівнем вагоміші твори.

Ця перша книга стверджує мої сподівання. І повість, і оповідання варті уваги. Івану Клунку характерні метафоричність, чуттєвість слова, хоча і наштовхуємось інколи на штампи.

Ось рядки з оповідання «Марфині турботи»: «...В хаті Марфа трохи посиділа, спочила після невдалих походеньок і давай шукати, чим би переснідати. На столику в мисці залишилась картоплина, яку вчора зварила на вечерю і про яку потім забула. Обчистила шкірку, присолила, змастила трохи олією і поволі з'їла. Оце і весь Марфин сніданок. Воно якби з салом, то з'їла б і більше. А так – наче вже й не хочеться...» Автор лаконічно і правдиво малює образ самотньої жінки, яка прожила нелегке життя і знає йому ціну.

27 вересня 2009 р.

У Людмили Ромен, поетеси з Сумщини, велике любляче серце – її біль, страждання вражають. Уже в другому листі сповідується мені про свої неймовірні муки душі. Талановита поетеса – захоплююся її поезіями. Стільки в них світла, любові, добра – і так безмежно страждає. Воістину любов сліпа.

1 жовтня 2009 р.

Мені завжди прикро, коли організатори якогось заходу виструнчуються перед ще колишніми радянськими чиновниками різного рангу. І тоді не бачать людей творчих, навіть своїх друзів. Саме так відбулася презентація краєзнавчої книги колишнього комсомольця, який дослужився в Союзі до генерала, а тепер відроджує Україну, Василя Устименка. Це книга про історію його села Жуклі, що є у Корюківському р-ні. Праця його справді заслуговує уваги. То пам'ятник рідному селу. В ній не тільки історичні згадки, а й опис навколишніх урочищ, лісів і озер, генеалогія в глибину майже чотирьох століть, історія багатьох родів села, навіть поміщицьких.

Саме про це я хотів сказати, коли мене запросили на захід. Але коли прийшли малоочікувані чиновники, то ведуча дала, в першу чергу, їм слово, які про книгу нічого не говорили, а тільки про автора, який він видатний, які посади займав.

Час сплив, і ніхто так і не зміг сказати щось про книгу.

20 жовтня 2009 р.

Приємно, що нарешті «Просвітою» відкрито українську книгарню на вул. Серьожнікова, де раніше були каси попереднього продажу квитків. Назву їй дали дещо відсторонену, але ліричну – «Інтермеццо». Саме так називається відомий твір М. Коцюбинського – то чого ж – хай буде. Гарний інтер'єр – все зроблено по-сучасному, є і столики, де можна переглянути ту чи іншу книгу, попити каву.

Учора я завітав до неї надвечір. Так трапилося, що брат Микола прибув з Києва до Чернігова – приїжджав у обласний архів. То ми з ним і зустрілися у книгарні з кореспондентами та читачами, щоб поспілкуватися. Розмова затяглася на пару годин.

21 жовтня 2009 р.

Кожний випуск нового числа журналу «Літературний Чернігів» для мене певна подія. Хоча я і знаю зміст його, бо редагував кожний твір, але все одно з хвилюванням беру до рук – перечитую знову і ще раз отримую духовну насолоду.

Сьогодні з'явилося 3 число (47) за цей рік. Заніс кілька примірників Ст. Реп'яху, на радіо, в бібліотеку (краєзнавчий відділ). А ще маю надіслати авторам – друзям: у Луганськ – Миколі Тютюннику, Мелітополь – Олегу Гончаренку, Київ – Володимирі Кузьменку, Юрію Роговому, синуві Феодосія Рогового, Петру Сороці у Тернопіль, твори яких надруковані у цьому числі.

26 жовтня 2009 р.

Коли я буваю на презентаціях нових книг чи інших просвітянських заходах, то почуваюся завжди розчулено. Зустріч з людьми-однодумцями, людьми, які тягнуться до літератури, до української культури, духовності, – то для мене завжди свято.

Ось і сьогодні на презентації книги «Сузір'я талантів» Ст. Маринчика відчув утіху для душі. В бібліотеці Коцюбинського зібралося багато літераторів, працівників бібліотек, читачів. І всі говорили, що Ічнянщина – то неповторний край, захоплює і природою, і літературними традиціями. Десятки видатних митців народилося саме тут: Мартос, Васильченко, Чумак, Коваль і багато інших – все це у книзі Маринчика «Сузір'я талантів».

6 листопада 2009 р.

Петро Сорока мене просто заворожив. Важко одірватися від книги «Натщесерце», яка лежить у мене на робочому столі. Як він обожноє ліс, якими неповторними фарбами змальовує його, з якою любов'ю, теплом! Коли читаєш, то ніби себе відчуваєш у тому лісі, наче подорожуєш там – і душа наповнюється радістю, світлом добра.

Прекрасні коротенькі новели, як він їх називає «Відробини», то малюнки з натури. Ні, я таки полюбив твори цього письменника і любитиму до скону його ліричне, наповнене Господнім духом слово. Воно очищає душу.

13 листопада 2009 р.

У «Літературці» з'явилася ще одна розлога стаття про творчість Д. Іванова. Сьогодні він чи не єдиний поет в Україні, який не зраджує своїм ідеалам. Його балади тягнуть на Шевченківську премію – і це вочевидь. І ніхто цього не заперечує. В його творах побутує злиденне, повоєнне життя, сирітство. Пише без пафосу і бравади. Простота вислову, стиль, образність, мова, глибинне розкриття душі простої людини – все це зачаровує, зворушує, робить поезію Дмитра магічною. І саме в цій простоті й щирості я вбачаю талант. Однозначно його твори заслуговують високої оцінки.

7 грудня 2009 р.

Йде виборча кампанія – з екранів телевізорів линуть потоки солодких обіцянок – настільки лукавих і цинічних, що хочеться затулити вуха і бігти на край світу. Хизуються своїм багатством, гризуться між собою, хто більше награвував, ненавидять одне одного. І все це сиплють людям на голови. Мораль падає, люди помирають від хвороб, Україна гине на очах, а Ющенко тільки розводить руками – порожні балачки, які вже так набридли – дихати від них важко. Що буде з нами? Чи є майбутнє? На них уже треба Божий суд – так далі жити не можна.

15 грудня 2009 р.

І сміх, і гріх, і прикро на душі від одного заходу, на який я потрапив випадково. Організатори на порожньому місці зробили свято – відзначали 10-річчя утворення мистецького клубу. Зібралися достойні люди, за чаркою говорили про

щось, аби щось, бо членів, умовно записаних, ніхто ніколи не збирав, не вирішувалися ніякі справи. Але на захід запросили кореспондентів обласного радіо, телебачення, щоб подати людям інформацію. Головне засвітитися – значить клуб існує.

Ось так працюють зараз і багато громадських організацій, подібних клубів, – все тільки на папері та в ефірі на словах. І ми хочемо, щоб у нас був якийсь поступ, відродження? Сумно.

22 грудня 2009 р.

Маю приємну новину. Зателефонував з адміністрації працівник, випало з голови як його ім'я та по батькові, і сказав, що мене удостоєно звання «Заслужений працівник культури». Хоча мої документи провалялись у канцелярії Президента уже більше року, а все ж таки не загубилися.

Десять років я самотужки видавав журнал – всі не помічали. На десятий рік, нарешті, звернули увагу, влада почала підтримувати матеріально. І ось на 17-му році мого редакторства ця державна нагорода!

Зізнаюся сам собі, що все-таки я маю втіху. Це для мене великий стимул для творчості.

28 грудня 2009 р.

Вручення державних нагород відбулося у адміністрації. Голова адміністрації Хоменко від імені Президента Ющенка привітав усіх нагороджених. Звання «Заслужений працівник культури» отримав я один. Валерію Сороці, рухівцю, вручено орден Ярослава Мудрого, Надії Галковській – орден Княгині Ольги III ступеня.

Після вручень Хоменко відкрив пляшку шампанського – ще раз привітав нагороджених та побажав успіхів у переддень Нового року, а також закликав підтримати на президентських виборах Ющенка.

5 січня 2010 р.

Усі ці п'ять днів Нового року був з Ларисою у Києві – у дочки Христини, потім у брата Миколи. Вчора в нього був день народження, то завітали і до нього з онуком Назаром.

До Миколи зайшов Петро Шкляр – рідний брат письменника Василя Шкляра – з дружиною, пізніше нагодилася моя молодша дочка Ганнуся з чоловіком Сергієм та сином Мар'яном. Про літературу мови практично не було. Багато говорили про передвиборну кампанію, зокрема про поведінку Ющенка, який за місяць до перевиборів активізувався. Став говорити патріотичні слова про нашу історію, мову, про збереження традицій – відверто, радикально. Але постає питання: чому він про це не говорив раніше? П'ять років мовчав, жив комфортно, а тепер «прокинувся». А якби говорив усі п'ять років усе це, хоча б говорив, а не діяв – і то був би результат.

6 січня 2010 р.

Казначейство не перерахувало гроші на видання журналу №4 (48) за цей рік – ні копійки! Розводять руками працівники банку: мовляв, бачите, що в Україні нині діється. Це мене вельми засмутило. Журнал уже практично надрукований у видавництві, але ж я переконаний, що видавці тираж не віддадуть. Як бути і що робити? Сьогодні Свят-вечір, завтра велике свято – Різдво Христове. Вихідні аж до 11 січня, та й маю я в ці дні знову їхати до Києва. І тут така неприємна звістка. Це вперше за 17 років мого редагування журналу таке трапилося, що не можу оплатити видання.

Ось до чого довела ця криза в Україні, ці чвари головних персонажів у керівництві державою.

11 січня 2010 р.

Прочитав роман Василя Шкляра «Чорний ворон». Цей художньо-документальний твір пройняв мою душу глибиною змісту, українськістю, патріотизмом і священною любов'ю

героїв до своєї землі. Болюча і хвилююча правда без романтизму, зайвої ідеалізації.

У романі щось є бунтарське і новаторське. Люди борються і умирають за найцінніше, те, що передали нам у спадок батьки – українську державу, мову, історію. В книзі достеменно доведено злочинну, ворожу нашому народу, совецьку владу, яка терором утверджувала свої порядки на нашій землі. І шовіністичну зверхність «братнього народу».

Разом з тим у романі достовірно – і чи не вперше в літературі – розкрито, який шалений опір радянським окупантам чинили українські патріоти.

17 січня 2010 р.

О 18-й годині прийшов з дружиною на виборчу дільницю до школи №31 і віддав свій голос за Тягнибока. Знаю, що він не увійде у другий тур, щоб поборотися за пост президента, але ж з усіх претендентів я найбільше йому симпатизую. Націоналісти, серед яких бачу багато мужніх, високоосвічених молодих людей, здатні навести в країні лад. Я переконаний у цьому. Також підтримаю їх, бо ще попереду вибори до місцевих рад, а головне – до Верховної Ради. Хочеться вірити, що років через десять до влади прийдуть патріоти, свідомі українці, відсунуть від корита конформістів, антиукраїнців, шовіністів, всіляких чужинців – і то розпочнеться український ренесанс – відродження духовне буде, обов'язково воно прийде на нашу землю!

30 січня 2010 р.

Весь вечір читав щойно видану книгу поезій Василя Буденного, яку він подарував мені сьогодні. Це вибрані твори з попередніх чотирьох збірок. Поет працюючий, потужний. Видав уже більше двадцяти збірок. Майже всі вірші – це громадянська лірика. Пише він традиційно. Але яка висока хвиля почуттів і болю в кожному рядочку за наш народ, за

нашу нікчемність, байдужість і втрачену мораль, яка непримирна позиція до тих, хто веде нашу країну до прірви. Це те, що й мені болить, та й не тільки мені. Поезія Василя Буденного – то крик душі, якій нестерпно у цьому облудному середовищі.

Як точно і лаконічно він сказав про це в чотирьох рядках останнього вірша в цій збірці:

Вони працюють – тонни на-гора
Для наших вух вже видано локшини,
А чи від того легше Україні,
Якої слава й воля домира?

Поет емоційний, правдивий. Його вірші хочеться цитувати вголос іншим людям, які ще не втратили відчуття справедливості.

7 лютого 2010 р.

Снігу цього року стільки насипало, що довелося на дачі перелазити через хвіртку. Ні до хліва, ні до порога, ні до погреба дістатися не міг. Довелося добру годину відкидати – прочищати стежечки. За двадцять років, відколи користуюся дачею, жодного разу так багато не було снігу. Це щось нагадало мені про дитинство, коли зими були вельми сніжними.

Надвечір, повернувшись із дачі, проголосували у 31-й школі за Юлію Тимошенко. Іншого виходу не було. Хіба що зовсім не голосувати. А вже о восьмій годині вечора був розчарований – оголосили попередній підрахунок голосів, де йшлося про те, що Тимошенко набирає на 3,5 відсотка менше голосів за Януковича.

Невже стане президентом цей проросійський бегемот? Що тоді буде з Україною? Боже, яка тільки у нас, українців, доля невезуча.

одна по одній підлітали до мене якомога ближче, раділи. Одна з них, примостившись зовсім поруч, уперше від минулого літа (за зиму я не чув) заспівала: «Кинь кожух, кинь кожух!»

Я насипав їм соняшникового насіння, прив'язав до гілки шматок сала. І вони по черзі, крадькома, хапали насіння і зникали у кроні. За мить знову з'являлися. Поруч шурхотіла й білочка.

У цю пору починаються вовчі весілля. Хоча одружується з усієї зграї лише одна пара. Найспритніші мають шанс на кохання і на власних дітей. За право бути найкращим вовки несамовито змагаються. Той, хто програв бій, готовий померти – дає можливість прокусити на шії сонну артерію. Але вовки не знищують суперника на відміну від людей. Дують йому можливість перемогти і продовжити свій рід наступної весни.

6 березня 2010 р.

Привіз із Києва, подаровану Леонідом Горлачем, унікальну його книгу «Мамай, Мазепа». Два історичні романи – це широкомасштабні епічні полотна, в яких розкрито героїчне минуле нашого народу. Я читав десятки творів про гетьмана, великого патріота України. Зокрема і поему Володимира Сосяри. Але мої симпатії на боці Леоніда Горлача. Його роман «Мазепа» читається легко, тексти прозорі, класичні. Мова вишукана. Бездоганне володіння словом. Це стосується і другого роману – «Мамай». Вражає глибоке знання історії, народного буття тих часів. У текстах величезне розмаїття художньо-поетичних засобів, образів-символів.

Уже десь років з п'ятдесят я знаю Леоніда. Познайомився тоді, як він став вряди-годи відвідувати літстудію, якою керував Ст. Реп'ях. Мене завжди дивувала його працездатність, вимогливе ставлення до мови. Для мене він близький як лірик. У 2006 році у нього вийшла книга вибраної лірики «Обрії душі». Коли я читаю його поезію, то чомусь згадую

твори палкого і неймовірно закоханого в життя Володимира Сосюру.

Про осінь, передчуття швидкоплинності життя писало багато поетів і прозаїків. А як лаконічно і образно сказав про це Леонід Горlach у вірші «Передчуття осені», що потрапив до книги «Обрії душі». Наводжу зараз по пам'яті:

Незчувся – літо проминуло.
Поглянув – зморшки на чолі.
Щось невмируще промайнуло,
Затріпотіло на гіллі.
Побіг за ним – дорога рвійна.
Спинився – серце зацвіло.
А над поживклим стогом сіна –
Лиш вітру звихрене крило.
Читаєш і дух перехоплю, аж сльози на очі навертаються.

9 березня 2010 р.

Відколи вже в моїй хаті є трійця – це образ Бога, матері і Тараса Шевченка. А почалося моє пізнання великого Поета ще в далекі повоєнні роки, коли моя мати, майже неосвічена (чотири класи навчання) цитувала по пам'яті «Катерину». І досі її голос ніби чую: «Кохайтеся, чорноброві, та не з москалями...» І сам я, напівголодний, блукаючи в полі в пошуках якоїсь поживи, залюбки читав по пам'яті «Мені тринадцятий минало...», «І золотої, й дорогої...» Особливо чогось до впадоби був вірш: «На Великдень на солomé...»

Я й нині, коли згадую рядки цього вірша, то підкочується клубок під горло. Тарасова безмежна любов до України органічно поєднувалася з любов'ю і болем до простої людини. Особливо до сирітства. І в цьому його велич і всесвітня слава.

Був біля пам'ятника на Валу. Чомусь подумалося: чи відчував Тарас хоч раз у житті себе щасливим. Мабуть, тоді, коли був юним і отримав волю. Саме цей стан душі Поета

і передав скульптор Чепелик. Шевченко на Валу молодий, вродливий, трохи замріяний і сп'янілий від почуття волі й майбутнього щастя.

Цього року зібралоя чоловік двісті-триста, щоб вклонитися Поету. Прийшла влада з квітами – голова облдержадміністрації, голова обласної ради, голова міської ради. Молодий хлопець, артист драмтеатру гарно і піднесено читав «Заповіт». Хор співав «Реве та стогне...»

Я почувався розчуленим і щасливим – душа раділа.

12 березня 2010 р.

Те, що відбувається у Верховній Раді, кладе неабиякий гніт на душу. Якесь свавілля, несила їх дивитися і слухати. Така зневага до народу, до українських законів. Подібного нахабства світ не бачив. Коли я бачу по телевізору, як вони співають гімн, то мені стає зле. Коли вони надуваються, а їхні розчервонілі пики промовляють: «... Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці», то хочеться крикнути: «Ви вже пануюте». І тоді приходить крамольна думка: краще б гімном України був вірш не «Ще не вмерла України...», а «Як умру, то поховайте...», тоді б і ми з піднятими головами співали: «Поховайте та вставайте, // Кайдани порвіте. // І вражою злою кров'ю // Волю окропіте».

15 березня 2010 р.

Відбувся вечір з нагоди Тарасового дня народження у міській бібліотеці ім. М. Коцюбинського. Зібралоя чимало працівників культури, були письменники, читачі. Завітав і Дмитро Іванов. До нього була прикута вся увага: новоспечений лауреат Шевченківської премії. Давно уже треба було б найпрестижнішу премію йому присудити. Обходили. Лунали та й зараз лунають висловлювання, що, мовляв, у нього твори на сільську тематику, то не актуальні. Іванова поезія суцільно пронизана сільськими мотивами. Вона хвилююча, емоційна, образна, хоча теми з минулого. Як і в мене, до речі,

оповідання на сільську тематику, здебільшого з радянської епохи. Про просту людину, селянську долю треба писати і сьогодні, бо хто ж про них розповість.

На жаль, ми з Івановим уже близько сорока років не живемо серед них.

16 березня 2010 р.

На цьому розкішному вечорі з нагоди присудження Дмитру Іванову Національної премії ім. Т. Шевченка навперербій звучали вітання, всі змагалися в тому, хто, що найоригінальніше скаже про поета. На жаль, Дмитро не читав свої неповторні вірші. А хотілося б почути, хотілося, щоб цей вечір став справжнім поетичним святом. Щоб не тільки Іванов декламував свої вірші, а й інші, його колеги, друзі долучилися до прочитання його геніальних балад, щоб це було свято поезії, свято для душі, а не для шлунка. Бо від початку до кінця на вечорі продовжувалося одне і теж – виголошувалися на адресу Іванова похвальні монологи, тарабанила зухвало музика, всі азартно пили і їли, голосно розмовляли і майже не чули одне одного.

4 квітня 2010 р.

До Великодня завжди хочеться приготуватися заздалегідь і найретельніше. Хочеться якомога краще очистити душу і тіло. В пам'ятку й досі, як мати нас готувала до цього свята, як ми чекали його! Це було щось високе, всеохоплююче, величне і напрочуд втаємничене. Коли вона йшла до церкви на всю ніч, то ми спали на печі без подушок, прикриваючи тільки ноги шматком домотканої ковдри. А як починало видніти, підхоплювались і з нетерпінням чекали, виглядаючи у вікна, коли вона повернеться з церкви.

Сьогодні вже та казковість пригасла, проте, як і в дитинстві, цей день для мене неповторний – день, коли душа співає і радіє.

Щойно побував з дружиною в трьох церквах. «Христос Воскрес!» – кажу з радістю і вірою.

11 квітня 2010 р.

Коли їхав з Ларисою у Сахнівку, то хотілося пройти до села пішки. Як ходив усе своє дитинство і молодість. Та дорога, відстанню в 10 кілометрів, стоптана моїми ногами тисячу разів – узимку, навесні і влітку, в будь-яку погоду мені доводилося долати її. Хотілося вийти на околицю містечка, щоб глянути на довколишнє поле, відчутти простір, небо, що завжди синіло над моєю головою таке рідне і хвилююче.

Проте пройти цей шлях не вдалося – через кілька сот метрів нас наздогнав легковик, водій забажав підвезти – і ми не змогли відмовитися. Тож швидко опинився на батьківському дворіщі, де жила останні роки мати.

Це вже в 64-те я побував на могилі матері.

23 квітня 2010 р.

На Болдиній горі, де похований М. Коцюбинський і його дружина, зібралось кілька десятків шанувальників його творчості. Вчителька привела клас школярів, прийшли письменники, представники влади, зокрема заступник голови облдержадміністрації з гуманітарних питань, начальник обласного управління освіти та інші чиновники. Побіля могили народний хор Чернігівської філармонії співав духовні пісні.

Мітинг-реквієм відкрив Ігор Коцюбинський, гарно виступив Дмитро Іванов, Ганна Баран, яка претендує на голову Чернігівської організації НСПУ замість Ст. Реп'яха.

Усе відбулося організовано, пристойно. І добре, що багато творчих людей прийшли без організації та нагадування, бо письменник заслуговує цього. Я люблю цього неперевершеного стиліста і лірика.

роман про лікарів. Зібралися переважно медики. Вів захід головний лікар. Було телебачення, кілька журналістів. Це публіцистично-документальний твір.

Книги я не читав (не встиг), але загалом про творчість О. Брика сказав кілька слів – позитивно відгукнувся. Про лікарів треба писати

20 травня 2010 р.

Відбувся творчий вечір у музеї Коцюбинського Олексія Брика з нагоди його 75-річчя. На захід я трохи припізнив-ся, бо якраз на цю годину мав іти до зубного лікаря, то коли з'явився, його вже вітали. Відразу і мені дали слово. Я сказав, що Олексій Брик – порядна людина, потужний прозаїк, привітав його, подарував квіти і сувенір.

Ось уже десятки літ у мене з ним дружні стосунки. Олексій написав уже добрий десяток романів різного жанру. Більшість з них я прочитав. Хоча проза його не в моєму стилі, однак теми він бере важливі і глибоко їх висвітлює. Тож його творчість заслуговує на увагу.

23 травня 2010 р.

Сьогодні велике релігійне свято – Трійця. Вранці сходив з Ларисою до церкви, пом'янув рідних, затим сходив до Десни та скупався. На диво вода дуже тепла.

Після обід, зустрівшись з Ол. Бриком, поїхав з ним в обласну лікарню провідати Ст. Реп'яха. Кілька днів тому йому стало зле, втратив свідомість і впав, цілу ніч пролежав на підлозі й тільки на ранок очунав. На другий день його відвезли до лікарні. Зараз уже почувається краще, але ходити йому дуже важко.

Говорили про літературу, журнал. Настрій у нього добрий, але видно, що швидко не одужає. Хоч планує через тиждень виписатися. Дай, Боже, щоб так і сталося, але я боюся – не все так просто.

29 травня 2010 р.

Отримав вістку від свого друга Андрія Лопати. Він надіслав мені нову свою книгу «Пам'яті дещиця». В останні роки Андрій видав кілька книжок добірної і соковитої прози, про художню значимість якої я писав у пресі. Він, без перебільшення, талановитий прозаїк, якому, на жаль, на мій погляд, працюючи все життя у школі, не вдалося на повну силу реалізувати себе творчо.

Я з насолодою прочитав цю книгу. До неї увійшла автобіографічна повість «На роздоріжжі» про юні роки автора, нелегке повоєнне життя, але оповите мріями і романтизмом. Оповідь лірична, дотепні діалоги, читається на одному подиху. У книзі також є кілька гостросюжетних оповідань, короткі етюди та спогади. Це – чудова проза.

Мене привабили короткі оповідки, в яких так багато філософських думок, часом гіркої правди, іронії над людською слабкістю та зверхністю.

2 червня 2010 р.

Забрав у видавництві 1-е число журналу «Літературний Чернігів» за цей рік на віру. Грошей немає і невідомо, коли будуть. Більш за все в третьому кварталі. Майже на два місяці пізніше, ніж мало бути, з'явилося це число.

Ось такі пішли катаклізми з виходом журналу в цьому році. Відчуваю, що й друге число не з'явиться вчасно. Це настрою не додає. Безперечно знизиться передплата. І фінансовий стан стане ще гіршим. Хочу бути спокійним, не нервувати – і не можу. Болить воно мені.

7 червня 2010 р.

У книгарні «Інтермеццо» провів презентацію журналу «Літературний Чернігів». Погодився на цей захід з однією метою – хоч якось привернути увагу громадськості міста і місцеву владу, що відбувається з виданням журналу і чому він з'явився так запізно.

Прийшло кілька журналістів з «Деснянської правди», «Сіверщини», «Високого Валу» та інших газет. Розмова вийшла цікавою. Журналісти виявилися допитливі. Деякі надто лізли в душу з запитаннями: «Якщо ви зарплати не отримуете, то як ви живете?» Хтось із них спитав, скільки коштує випуск одного журналу, і коли я назвав суму, то редактор «Деснянської правди» вигукнув: «Чого так дорого? Я вам знайду друкарів за половину цієї суми». І мені стало прикро від того, що дехто з працівників преси навіть не уявляє, як важко тримати на плаву журнал. Бо це не дорого, а дешево, цієї суми вистачає тільки на поліграфічні роботи, а зарплата працівників сюди не входить, бо ніхто її не отримує.

23 червня 2010 р.

Те, що коїть нова влада з Україною, неможливо спокійно спостерігати, бути байдужим у цій ситуації зможе хіба що ворог всього українства. Нагло, цинічно вони знищують все те, що було відроджено в останні 19 років незалежності. Відкрито взято курс на русифікацію радіо, телебачення, на закриття усіх національних програм – блокують нашу пісню, традиції, переробляють підручники з історії і української мови, знімають патріотично налаштованих керівників установ, замінюючи їх людьми, в яких російський дух – і всі з Донецька.

І найстрашніше, що народ мовчить. Що з ним? Чому ми активно не протистоїмо цьому свавіллю. Боже, як душа бо-
лить.

6 липня 2010 р.

Посилюється спека. Просто неймовірно – 37-40°. Боляче дивитись, як на дачі кожна рослина, посаджена тобою, знемагає від посухи. Більше місяця не було дощу. Жодна крапля не впала. Полуниця просто висохла, пожовкла. Їй уже ніщо не допоможе. Бурячок знідів, капуста, морква, помідори – все гине. Цього року вродили яблука, але й для них ця спека

– теж лихо. Завчасно осипаються недозрілими. Вночі майже 24°, душно.

Сьогодні побували у селі Салтикова Дивиця, що за 10 кілометрів від с. Вересоч. Там протікає Десна. Довкола неї природа неймовірно приваблива, незаймана, не понівечена людською присутністю.

15 липня 2010 р.

«Деснянська правда» надрукувала на першій сторінці моє інтерв'ю «50 номерів часопису». Розмову вів зі мною Владислав Савенок.

Статтю подали дуже розлого – на всю сторінку – і фото моє у вишиваній сорочці з журналом. Щоправда, 50-те число журналу «Літературний Чернігів», так би мовити, ювілейне, ще тільки друкується, але редактор забажав дати, не чекаючи виходу.

Розмова вийшла виважена. Обговорили всі, здавалось, аспекти – від заснування часопису до виходу ювілейного номера. Думаю, що не перебільшив я, коли сказав, що журнал сьогодні можна вважати всеукраїнським, бо в ньому друкуються автори з усіх областей. Але майже нічого не сказав про ті труднощі, які за ці роки я мав, турбуючись про його вихід.

21 липня 2010 р.

Спека таки нестерпна. Щось не пригадую за свої сімдесят літ чогось подібного. Було й раніше інколи влітку температура сягала 35°. День, два, ну тиждень. А щоб так довго трималася висока температура, більше тридцяти градусів, як цього року – не пам'ятаю. Поливаємо на дачі з Ларисою тільки огірки, бо на інше в колодязі води не вистачить. Полуниці висохли до корінця, в'яне перець, капуста ледь тримається, сохне картоплиння. І немає їм чим зарадити.

І ніч не рятує – духота не відступає до ранку. І як довго ця спека триватиме? Прогнози такі, що і серпень буде не прохолодніший. Усе це спонукає до сумних думок.

7 серпня 2010 р.

Уже більше тридцяти років, як немає матері. Вже ніби зарубцювалася рана, а приїду, ступлю на поріг ганку, пройду стежечкою донизу, по якій вона ходила все своє життя, окину оком ту землю, на якій вона важко робила щодня, і щось заворушиться побіля серця, щось зойкне в грудях, озветься млосно. І постать її засвітиться в пам'яті, і голос почую. І біль затамую. І так захочеться її побачити, глянути в очі, побути хоч хвилинку поруч з нею – так закортить, що ладен від усього відмовитися, що я маю, тільки б це сталося.

Знаю – цього не станеться ніколи. Ніколи! І в цьому велика загадка людського буття.

14 серпня 2010 р.

Такий захід, як присудження премії, завжди оживляє літературний бомонд. Сьогодні відбулося засідання комісії з присудження премії за 2010 рік ім. М. Коцюбинського. Комісію нині очолив заступник голови облдержадміністрації з гуманітарних питань Віктор Тканко. Заступником його призначила щойно нова влада на чолі з Януковичем.

Мені подобається ця людина. Я вже з ним як редактор співпрацював до Президента Ющенка. Має завжди багато ідей. Енергійний, ініціативний, простий у спілкуванні. Хоча на українське питання має свої погляди, вони співпадають з нинішньою владою. Тож після визначення переможців, він залишив мене, щоб поговорити про наступне число журналу. І при розмові запропонував видати інтернаціональне число, куди б увійшли твори письменників з трьох «братніх» країн.

Це мене не тільки спантеличило, а добре засмутило.

30 серпня 2010 р.

Смішно і трохи сумно від побаченого сьогодні.

Воно перед очима, хочу відмежуватися – і не можу. Бачу біля смітника замученого чоловіка, зовсім нікчемного, що порпається у викинутому непотребі, від якого вже чути смо-

рід, і не можу збагнути, що він може відшукати для себе у тій гидоті. Одяг на ньому чорний від бруду, обличчя в рудих плямах, у волоссі заплутане сіно, розтоптані геть черевики, розірвані, з яких виглядають чорні босі ноги.

Ось він дістає з металевого ящика шматок якоїсь тканини, дивиться на неї довго, розмірковує, де вона може пригодитися. Враз нахиляється і починає протирати нею черевики. Я завмираю від подиву. По хвилі знову пильно ту тканину розглядає, щось обдумує і враз починає нею витирати обличчя – довго-довго тре, затим її ховає до валізи. Проте обличчя лишилося таке ж брудне, як і було. А він знову продовжує нишпорити у тому смітнику.

3 вересня 2010 р.

Осіня пора принесла мені неприємні сюрпризи. Знову я сильно травмувався з необережності. Заходився обривати яблука: приніс драбину. Прийшла на допомогу і дружина. Я почав ставити драбину там, де найбільше яблук проглядалося, але дружина взяла в мене з рук драбину і поставила її по-іншому: між гілля, стрімко до стовбура. Я не придав цьому значення і поліз. Став на останній щабель, потягнув сильно праву руку вгору – в цю мить з-під ніг зникла драбина, і я впав грудьми дуже різко на сухий сук.

Господи, який біль! Я задихнувся, зацівів – висів кілька хвилин на дереві. Вже коли зліз на землю і ліг, біль був не тільки в грудях, а й під ребрами.

На вечір біль у грудях ніби пригас, а під ребром – посилювався. Що за напасть така? Що за кара Божа?

11 вересня 2010 р.

Зателефонував С. Дзюба і сказав, що мені присуджено літературну премію (міжнародну!) ім. Гр. Сковороди («Сад божественних пісень»). Голова журі – відомий прозаїк, лауреат Шевченківської премії Василь Слапчук. До речі, члена-

ми цього журі є ряд відомих літературознавців як в Україні, так і поза нею. Зокрема і Микола Жулинський.

Сьогодні так званих безгрошових літературних премій розвелось багато, але статус їхній у літературних колах невисокий. Навіть Шевченківська уже знецінена. А все ж якийсь імпульс є, бо навіть щиро сказане «дякую» просвітлює душу. А в майбутньому, по смерті – то звичайний папірець, якого ніхто до уваги не візьме. Тоді головним аргументом виступатиме твоя творчість: чи зробив ти щось цінне і потрібне людям, чи ні. Ось критерій визнання.

29 вересня 2010 р.

Зранку зателефонував Д. Іванов і повідомив сумну звістку – помер Петро Дідович. Боже, місяць усього не дожив до дня народження – було б 75. А готувався, дав заздалегідь до журналу коротку повість, яку я поставив у рубрику «Ювілей» – і ось!.. Уже не прочитає ні свою повість у журналі, ні привітання. Замість цього треба ставити некролог – текст співчуття. Отак. Серед нашого покоління уже йде війна, рвуться снаряди зовсім поруч. У кого влучить наступного – один Бог знає.

Був на похоронах – прикро, дуже прикро. Із 30 письменників Чернігівщини прийшло, щоб провести в останню путь, усього троє. Та й взагалі людей було обмаль. Тільки рідні. Сумно. Сьогодні кожний думає тільки про себе. Я сказав під час трапези тепле слово про побратима. Його повість «Буття зелене» – це справді класика.

30 вересня 2010 р.

Не сподівався на такий сюрприз.

Володимир Качкан, професор з Івано-Франківська надіслав мені унікальну книгу, яку готував більше двох років – «Віщі знаки думки, серця і руки», в якій 870 стор. Формат А4, чудовий дизайн, колір. У ній 59 відомих діячів культури, літератури – біографічні дані, світлини, літературознавчі ма-

теріали, рецензії, спогади, автографи про ту чи іншу особу. Книга справді унікальна. Один із розділів присвячено і моїй персоні – 13 сторінок.

Сьогодні йому відправив листа, затим ще й зателефонував, висловив свою вдячність. Похвально, що це тільки у його доробку перший том, а нині він працює над другим і третім.

Воістину подвижницька праця.

5 жовтня 2010 р.

Сьогодні на душі святково і яюсь натхненно.

У день народження дружини Лариси я завжди почуваюся трохи незвично піднесено, хвилююся. Більше 35 років ми разом. Із першого дня того далекого романтичного надвечір'я 1971 року, коли ми вперше зустрілися, коли її посмішка, мов блискавка, засвітилася десь у глибині мого ества, коли почув неймовірної дзвінкості й чистоти голос, українське мовлене слово, і моє серце трепетно забилося. Я й досі, коли згадую те перше наше знайомство, відчуваю той трепет.

Я полюбив її з першого погляду, увібрив у своє серце навіки. Якби не вона, то занепав би у цьому світі, перевів би життя ні нащо. Яке то щастя мати кохану дружину, любити і відчувати, що тебе люблять. І в цей день – день її народження, я їй сказав. Вона для мене квітка найзапашніша з усіх квіток, яка ніколи не в'яне.

15 жовтня 2010 р.

Тільки-но повернувся з Ніжина – був на святкуванні 205-ї річниці від дня заснування Ніжинського вишу ім. М. Голя. Все було масштабно, гостей приїхало багато – з Брянська, Гомеля, Києва, інших областей України. Завітав і голова Верховної Ради В. Литвин. Провів прес-конференцію. Затим виступав на урочистих зборах, уручив нагороди. Підійшов і до нас, письменників, коли ми стояли біля приміщення, подав кожному руку. Був якийсь трохи збентежений, блідий,

помітно – психологічно подавлений. Певно, нелегко йому зараз: команда Януковича загнала його в кут. Шантажують, аби він виконував, підтримував їхні антиконституційні «реформи». «Все-таки він українець – і йому болить», – подумалося. Хоча він багато в чому себе зганьбив.

З письменників були М. Жулинський, Л. Горлач, Д. Іванов, А. Шкуліпа. Відбувся концерт, а потім – святковий обід, який затягнувся допізна.

17 жовтня 2010 р.

Провідав Ст. Реп'яха. Він уже виписався з лікарні, де пролежав майже півроку. Завіз йому яблук зі свого саду, груш. За ці півроку Станіслав дуже добре здав, осунувся. Ще більш став громіздким, ходити може тільки по кімнаті, бо нога й досі до кінця не зажила. І майже зовсім не бачить. Похвалився мені, що наймає людину, щоб читала «Літературну Україну». Платить за це гроші.

Ми довго говорили про те, що діється сьогодні в Україні: що Янукович по суті здав Україну Росії. І найболючіше те, що хочуть і мову нашу витіснити на задвірки. Він погодився зі мною, що українці-радикали, зокрема партія «Свобода» та інші амбіційні об'єднання діють не зовсім розумно, бо своїми провокаційними гаслами дратують тих, хто не поділяє з ними думку. Треба брати владу тихо, не загострювати всілякі болючі питання, на які нема спільної думки. А вже потім, коли їх оберуть, приймати потрібні рішення, робити українську справу.

Словом так, як вони діють, владу ніколи не візьмуть. І це сумно.

19 жовтня 2010 р.

Володимир Кузьменко надіслав мені цікавий і дорогий для мене подарунок (до дня народження) – посібник «Історія зарубіжної літератури» за його редакцією, то я й досі не натішуся. Коли сідаю за стіл, то беру цю книгу до рук, щоб

прочитати хоч кілька рядків. А сьогодні підготував відгук про цей посібник і відніс В. Чепурному, щоб опублікував у «Сіверщині». Обіцяв, що надрукує.

Володимир Іванович для мене – близька, рідна людина. Ціную його і люблю за простоту і доброту.

31 жовтня 2010 р.

Те, що виробляє влада, чесній людині сприймати надто важко. Недемократичний закон про місцеві вибори, який Партія регіонів ухвалила для того, щоб сфальсифікувати вибори, стартував.

Як очікувалося – так і відбулося. Більше години довелося стояти в черзі, щоб отримати бюлетень – і то вже надвечір за другою спробою. Дружина збиралася до Києва, то так і не проголосувала. Та й багато хто із сусідів не витримав – покинув виборчу дільницю.

До півночі я сидів біля телевізора, слухав, що ж відбувалося в Україні. І враження надто болюче – за 20 років незалежності таких ганебних, нечесних і підступних виборів ще не було. То куди ж ми йдемо? До демократії, про яку так багато балачок, чи до повної узурпації Партією регіонів (читай, злодіїв) влади?

5 листопада 2010 р.

З'явився черговий номер журналу «Літературний Чернівців». Сьогодні взяв сигнальники, заніс один на обласне радіо. Журнал і я – це щось спільне. Бо окремо уявити його поза собою не можу. То є моє життя. І як іноді важко не буває, я не плачуся, бо то є мій хрест.

Не знаю, скільки ще мені доведеться радіти появі його, але знаю, що сам відмовитися від нього вже ніколи не зможу. Завтра надішлю у Київ Володимиру Кузьменку. Він як найперший друг і порадник додає мені оптимізму і віри у те, що я роблю.

10 листопада 2010 р.

Сьогодні зустрівся у Києві зі студентами та викладачами Київського мистецького інституту художнього моделювання та дизайну. Відвідав художні майстерні, де вчать студенти малюванню з натури. Те, що я побачив, порадувало мене. Діти обдаровані. Зустрівся з членами літературної студії. Відбулася цікава дискусія. Ми з братом Миколою почитали свої твори, послушали їх, відповіли на запитання. Приємно, що молодь цікавиться літературою, відстоює рідну мову.

Я подарував для бібліотеки інституту книгу «Багряні громи», кілька журналів, у яких подано кольорову вкладку та інформацію про цей інститут, а також надруковані вірші студентів.

20 листопада 2010 р.

Відбувся вечір пам'яті П. Дідовича. Це прозаїк достатньо вагомий, глибинний. І про це говорили колеги, зокрема Ст. Реп'ях, В. Мастерова, О. Брик і я. В останні роки П. Дідович плідно працював, написав кілька повістей, трилогію. Але вважаю, що найцінніший його твір – це повість «Буття зелене». Я б його назвав романом. В ньому так багато сюжетних колізій, зримі й непересічні образи з повоєнного життя. Ця тема дуже близька мені і, може, тому я в такому захопленні від цього твору.

Жаль, що він, як і більшість із нас, мало відомий всеукраїнському читачеві, – не розкручений, якщо говорити сьогодишньою мовою. Але «Буття зелене» буде жити довго.

1 грудня 2010 р.

Знову повернулися «кучмісти», але з більшим вовчим оскалом і відкритою хижацькою натурою. Це вже сумно і страшно. На всіх щаблях, навіть місцевої влади, зарясніли російські прізвища з донецькою пропискою. І у Чернігові заступник облдержадміністрації з тих країв! А ще – начальник міліції і ряд інших чиновників, навіть у районних центрах

керівники не місцеві. Потужно зазвучала чужинська мова з екранів телебачення, з вуст прихованих зрадників-шовіністів. Цинічно насаджується думка в пресі про запровадження у всіх сферах російської мови як офіційної; підготовлено закон, йде мова про створення спільних з Росією підручників з історії. Всюди нахабна брехня, від якої стає задушливо і нестерпно важко на душі.

Неймовірно боляче за наших патріотів, що, пересварившись, знову здали Україну. Історія повторюється.

5 грудня 2010 р.

Щойно тільки прочитав ще раз свою повість «Очі зеленого гаю». Друкувати не можна. Це лише зачин, а твору поки що нема. Треба все перебудувати композиційно. Щоб був початок кінцем, а кінець початком. Маю почати з особистості Андрія, його самотності, показати його як митця, талановитого художника, який весь у праці. Андрій утратив дружину і від цього страждає. Взяти це за головне. А потім у спогадах, що підступилися випадково, долучити те, що увірвалося у його життя і таки засіло в серці. Оті зустрічі з Лідєю у гаю, природа – мають бути другорядні. Пропустити все через одну щілину так, щоб відчув читач, як Андрій сам, що його почуття до дівчини справжні і що зрозумів він це трохи з запізненням.

Хай ще відлежитья повість, повернуся до неї, коли готуватиму книгу до видання.

10 грудня 2010 р.

Бездарний начальник завжди завалить будь-яку добру справу. В цьому я переконався сьогодні на інформаційному заході в університеті ім. Т. Шевченка, де управління преси зібрало редакторів чернігівських та районних газет на зустріч із студентами цього вишу, щоб поговорити про передплату на наступний рік.

Захід не вдався, та й не міг вдатися, бо студентам нині не

до газет. Помітив, що й журнал «Літературний Чернігів» не дуже зацікавив їх. А справа в тому, що керівник цього управління (прийшов на цю посаду, певно, щоб заробити пенсію) говорив довго, якось протяжно з російсько-українською вимовою, абияк, не в тему. І тому його ніхто не слухав. Навіть соромно було сидіти в залі і дивитися в очі студентам.

Після чого виступив Д. Іванов, як завжди дотепно і цікаво. Насамкінець прочитав вірша про котів, як вони кохаються, трохи розважив публіку і на тому все закінчилося.

16 грудня 2010 р.

Це ж треба до такого дійти! Більшість у Верховній Раді не просто затіяла бійку, а нагло, по-бандитськи (погасили світло, увірвались через чорний хід) побила депутатів від опозиції. П'ять чоловік потрапило до шпиталю: побиті голови, поламані руки. Такої нахабності, дикості в жодному парламенті світу, певно, не було.

Якщо депутати не захищені, то хто ж нас, простих людей, захистить у цій країні від насильства, розбою, пограбування!

Цей кривавий інцидент засвідчив – держави немає. Є територія, є на ній бандитські угруповання, які борються до смерті між собою за народне багатство, як вовки за шматок м'яса. А народ приголомшений, розгублено спостерігає цей шабаш.

Боже, Боже, що буде з нами? Чого ми такі слабодухі?

25 грудня 2010 р.

Католики всього світу вшановують Різдво нашого Господа – Ісуса Христа. А в нас православних – звичайний день. Але він не зовсім буденний. Щось у природі відчувається святкове. Вся земля вбрана в біло-голубі шати, дерева засніжені, мов діди морози, схилилися, припишкли, очікують дива. Тихо пливуть на небі поодинокі розсіяні хмари, а крізь них яскраво проглядається сонячний лик, в якому світиться неповторна радість, натхнення і благодать. І від того не-

бесного світла душа людська стає прозорішою і добрішою. Починає сприймати світ, як дитина, незорим і зачарованим.

Я зупинився, йдучи на лижах, і довго стояв, мов зачарований.

30 грудня 2010 р.

Цей 2010 рік, що минає, в порівнянні з 2009 для мене був більш емоційно-вразливий, не передбачуваний, часом тривожний. Якщо говорити загалом про події, які мені запам'яталися на теренах культури – це вихід роману «Записки самашедшого» письменниці, яку називають совістю нашої епохи, Ліни Костенко. Про цей бестселер року на презентації видавець Іван Малкович сказав: «Я сподівався на подію, а стався вибух». Значною подією я б назвав вихід роману «Залишенець. Чорний ворон» Василя Шкляра. Його художньо-документальний твір про українську історію 20-тих років ХХ століття за своїм змістом, національним духом є унікальним явищем у сучасній літературі. Після виходу роману в 2010 році ім'я письменника було на вустах шанувальників літератури в найвіддаленіших куточках України. До важливої події року в контексті відродження нашої духовності я б відніс і одинадцятий Міжнародний конкурс з української мови ім. Петра Яцика, який, будучи на грані зриву, все ж таки відбувся 9 листопада на батьківщині мецената. Це багатообіцяючий націєтворчий проект.

Але маю розчарування від надто незначних передбачених коштів на культуру, відродження української мови, видання книжок у щойно прийнятому бюджеті на 2011 рік

І в особистому житті мало що змінилось. Творчо рік видався непродуктивний, так і не закінчив роман «Полум'я», не видав книгу «Спадок». Де час згубив? Не вмю його економити, берегти для творчості. Але є вірада – це присвоєння мені звання «Заслужений працівник культури України», є сподівання, що в 2011 буду частіше сідати за стіл, за комп'ютер.

Планую, сподіваюсь, а за плечима уже причаївся мій 74-й рік. Ой, життя!..

20 січня 2011 р.

Анатолій Хоменко, поет із Корюківки, презентував свою поетичну збірку «Обличчя віку». Гарна назва. А ось вірші в ній засмутили мене. Писати сьогодні так, як писали в тридцятих роках минулого століття, просто нерозумно. Це значить засвідчити, що ти необізнаний у сучасній поезії, що ти в минулому – відстав від життя на ціле століття духовно і творчо.

Таку книжку, де штампи, де не пахне світлістю і новизною слова, читач викине на смітник. Кожний, хто береться за перо, щоб написати вірш, має бути у вихорі сучасного поетичного розмаїття.

27 січня 2011 р.

Дійство з нагоди 120-річчя від дня народження П. Тичини проходило у молодіжному театрі. Зала там дуже маленька, затиснута, зібралось душ сто. Говорив про поета Віктор Тканко, заступник голови облдержадміністрації з гуманітарних питань. Усе проходило під загальним гаслом: наш земляк, геніальний поет. І жодного слова про його підневільну творчість, коли він писав вірші на догоду системі.

Тичина ранній, його «Сонячні кларнети» – то спів українського солов'я. Тичина пізній, його пафосно-абстрактні агітки – то гімн комуністичному режиму. І то правда. Як правда і те, що сьогодні Тичина не прочитаний як слід. Не проаналізовані ті твори, де між рядків партійних лозунгів тужать кларнети, озивається біль за Україну. В них справжній Тичина.

29 січня 2011 р.

Весь вечір читав нові денники Петра Сороки «На захід від спадаючого сонця». Одірватися важко. Було, в юності, коли чую, що десь у лузі дівчата зачинають народну пісню,

23 лютого 2011 р.

Прочитав передостанній твір П. Дідовича «Кросна долі». Це спогади з дитинства. Спогади не про когось чи щось, а про самого себе хронологічно: навчання в школі, важка праця в підлітковому віці та служба в армії. Його доля чимось перегукується з моєю, особливо дитячі роки, але ж він зміг закінчити університет, працював майже весь час на державній службі, був чиновником (довгий час очолював обласне радіо), а я до тридцяти років томився в колгоспі, здобуваючи освіту самотужки. Жодного дня не вчився на стаціонарі. У дорослому віці наші життєві шляхи зовсім різні.

І все ж «Кросна долі» мені імпонують. Твір читається легко, мова розкішна, м'яка, логічна, доступна. Є щось у творі магічне. Таке, що дає насолоду душі. Жаль, що я вже ніколи йому про це не скажу. Останні два-три роки він потужно працював над мемуарами, ніби відчував, що вже не довго доведеться тримати перо в руках.

28 лютого 2011 р.

Останнім часом наворачтаються думки, що вже прожито життя. Що в будь-який час може статися те, що мусить статися – темінь закрие очі назавжди, а на груди ляже сира земля. Зникну я, а разом зі мною і мої турботи, задуми, сподівання. І у моєму домі буде господарювати хтось інший, зовсім байдужий до того, що мені було близьке, дороге і, як я вважав, надто вагоме. Мало того, він вигребе його на сміття як непотріб – і особисті речі, і книжки, листи, і фото...

У нього буде своє життя, і він також буде накопичувати «цінні речі», яких хтось уже після нього позбудеться. І що ж воно тоді за буття земне? І сутність його – марнота-марнот...

4 березня 2011 р.

Нарешті сьогодні оформили продажу двокімнатної квартири, яка належала старшій дочці Христині, як і планува-

лося. Угоди підписані, передані з рук у руки. Залишилось обмінятися через 10 днів ключами. Ніби-то все гаразд.

Словом, зсунулася важка ноша з плечей, яка більше двох місяців не давала мені спокою, яка ледь не довела до інсульту. В дружини піднявся тиск, почала страшенно боліти голова. Але все вже позаду. Тепер займусь журналом, допишу оповідання.

Весна йде!

9 березня 2011 р.

День народження Шевченка – це свято душі. З цієї нагоди зібрав інтелігенцію у себе губернатор Хоменко та вручив нагороди. Зокрема мені – Подяку від облдержадміністрації. Опісля я виступив і наголосив на тому, що Шевченко не раз відвідував Чернігівщину, бував у багатьох містах і селах, писав твори, малював, але ще й досі не всі зібрані про нього перекази і легенди – не все опубліковано. І наш обов'язок до 200-річчя, яке будемо святкувати уже через 3 роки, зібрати і видати окремою книгою.

Після зустрічі всі пішли до пам'ятника Т. Шевченка, що на Валу. Там поклали квіти, лунали його твори, пісні «Заповіт», «Реве та стогне Дніпр широкий» та інші. Було урочисто і натхненно. Було багатолюдно.

17 березня 2011 р.

У читальному залі обласної бібліотеки, де зібралось дуже багато шанувальників красного письменства, прозвучала пісня на слова Л. Глібова «Стоїть гора високая...». Виконала її капела бандуристів під орудою Раїси Борщ. Після теплих слів про поета Л. Глібова я вручив дипломи лауреатам – О. Забарному, В. Леусу, Т. Дзюбі. Потім поети, лауреати літературної премії ім. Л. Глібова читали свої вірші, прозвучали також вірші Л. Глібова з вуст працівників бібліотеки. Захід перетворився на свято поезії. Усім учасникам було вручено квіти. Відома в Чернігові співачка Тетяна Олійник проспівала

ла кілька пісень. Сфотографувалися на пам'ять, випили по келиху шампанського.

Виявляється не марно я заснував премію ім. Л. Глібова, вона дає духовні поштовхи для об'єднання.

25 березня 2011 р.

На координаційній раді таки затвердили на цей рік видання моєї книги «Спадок». Виступив з підтримкою Дм. Іванов. Сказав напівжартома, що Ткача треба видавати щороку. Що, мовляв, його книги можна подавати на здобуття Шевченківської премії.

А я сидів збентежений – чогось було соромно за себе і за свою книгу. Останнім часом я не можу позбутися думки, що твори в ній, порівняно з тими, які увійшли до книги «Багряні громи», слабкіші. І мене мучить ця думка і зараз і як її позбутися не знаю.

5 квітня 2011 р.

Сподівався, що в квітні подих весни буде відчутно, але марно. Ось уже сьогодні 5 квітня, а ще березу, як виявилось, рано прокручувати – сік не йде.

Уночі морози до -5° , а то й більше, а вдень – сонце. Однак тепла нема, і снігу вже нема. Де й що дівся. Дивна погода. Було, в дитинстві о цій порі ми вже, роздягнені й босі, гасали на городі цілісінький день – грали у м'яча. На околиці, де світилася вода, зеленіла травиця, цвіли лопухи. А це земля якась мертва, і навіть молоду кропиву, яку я щовесни збираю до салату уже всередині березня, не можна знайти.

10 квітня 2011 р.

Неділя, сиджу вдома – змусив себе. Бо кілька днів тому десь простудився чи підхопив грип, то почуваюся кепсько. Ніс, як колодязь, горло ріже, ніби його коти погризли, а разом з тим почався кашель. Сухий, задушливий. Напарив трав, прогрів ноги, то, думаю, до завтра трохи вгамується

моя хвороба. Бо треба завтра журнал (уже видрукували) забрати у видавництві та відправити у передплату і роздріб, занести примірники на обласне радіо, в кілька редакцій, щоб дали інформацію, а ще – підготувати бухгалтерські звіти та здати – строк до 20 квітня. І в селі треба порядок наводити, дещо посіяти, посадити, обрізати, підгребти.

Невчасно захворів. Але добре, що присів до столу, то, може, щось з’явиться на папері те, що ношу в думках.

24 квітня 2011 р.

Великдень. Це величне свято завжди асоціюється з теплом, з надіями, перемінами. З чимось світлим і неповторним. І справді, яка б погода не була в цей день, на душі в мене завжди легко і святково. І сам стаю ніжнішим, добрішим і щасливішим, ніби виростають крила.

Побував у Ялівщині. Ліс для мене – це щось неземне, космічне. Коли опиняюся в ньому, то відступає все побутове, дріб’язкове. Дихається так легко і думається про високе, вічне. Саме тут серед зеленого живого царства душа позбавляється гріховного лепу і бруду.

26 квітня 2011 р.

У календарі нашої України трагічна дата – день чорнобильської катастрофи. Але в моєму особистому житті є й просвітлення. Сьогодні народження у мого щирого друга Володимира Кузьменка. Надіслав йому вітання. Дай, Боже, йому здоров’я та ще багато довгих і щасливих літ.

Невгамовний працівник, він є автором більше двохсот наукових праць, статей з літературознавства, які повсякчас друкує в журналі «Літературний Чернігів». На його рахунок десятки книг – навчальних посібників, словників з літератури та українознавства. Ось і минулого року за його редакцією, доктора філологічних наук, професора з’явився навчальний посібник «Історія зарубіжної літератури 20-го століття».

А ще він наполегливо досліджує мою творчість, написав багато критичних статей, за що я йому безмежно вдячний.

27 квітня 2011 р.

Повість «Карагач над полігоном» Петра Сороки – це унікальна повість. У ній він розповідає про військовий полігон, де випробовувалася атомна зброя. Сюжет динамічний, драматичний і захоплюючий.

Читав вдома, як отримав, і в дорозі, як їхав на дачу, а потім уже дочитував у селі. Те, що він малює, а це твір автобіографічний, викликає не тільки якість сум'яття й невимовний біль, а й ненависть до тих, хто творив там беззаконня, хто армійську службу перетворював у пекло, «зону». Я багато читав творів про армійські будні, але такої хвилюючої, насиченої і тривожної розповіді не зустрічав.

1 травня 2011 р.

Усе повторюється. Знову весна, знову треба їхати на дачу, починати все спочатку: прибирати на городі торішній бур'ян, обрізувати зайве гілля на деревах, загібати листя зчорніле, копати земельку на цибульку, на салати, орати, садити, а за тим полоти. Все це я робив минулого і позаминулих років. І маю це робити сьогодні. Але дивна річ: не набридає, хочеться до цього долучатися. І займатися не просто так, а старанно, з любов'ю.

За 20 років сад буйно розрісся, яблуні сплелися, вишні поросли, мов тополі. Є сливи, черешні, абрикоси. А під самою хатою горіх розкинув своє гілля аж на дах. Густо, дуже густо, треба б розріджувати, але жаль будь-яке деревце різати.

Поганий з мене садівник, бо шкода кожної галузини. Відрадно, що птахів дуже багато. Хоч і роблять шкоду, але ж яка втіха.

25 травня 2011 р.

Цього дня вдалося знову побувати на річці Снові – річці мого дитинства. І хоча не на тих берегах, не на тих луках, де пройшла моя юність, а все ж душа моя сповнилась її чарами, неповторною красою, якоюсь замрією і теплом.

8 червня 2011 р.

Микола Тютюнник просто мене здивував, таку книгу прислав – фоліант.

Третій том – україномовний – на 500 сторінок. До нього увійшла і його знаменита «Маруся Богуславка». З десяток новел, вірші, переклади. Інші сім томів, як він пише, російськомовні про шахтарів. Я не читав жодного його твору про шахтарів. Про них звичайно писати треба, але чомусь певен, що твори, що увійшли в україномовний том, набагато довершені в художньому плані. Бо мова в них чиста, як джерельна вода, просто дзюркотить, навіть має запах. Бо ж українець він з діда-прадіда, і талант має, а середовище його знівелоувало і тому спочатку писав московською.

12 червня 2011 р.

Творчість Володимира Сапона світоглядно близька мені. Писав він гарні вірші, в яких уже можна було відчутти подих старовини. Потім заявив себе як удумливий дослідник історії рідного краю. Чимало написав історико-краєзнавчих етюдів та видав окремими книжками. В них дотепно автор розповідає про минувшину, старожитності нашого міста, Седнева, про маловідомі події та людей, які колись ходили по цій землі, що й ми, та творили історію. Це такі як «Призабуті стежки сіверянської Клію», «Седнів», «Вулиці старого Чернігова», «Таємниці назв наших міст і сіл» та інші. Про останню я писав у «Літературному Чернігові».

І ось маю ще одну його книжечку з дарчим написом: «Доброму другові і талановитому прозаїку Михасю Ткачу на спомин хороший». А називається вона «Дещо із щоденника». Це вже трохи інший жанр. Проте, це не просто такі звичайні щоденникові записи – побутові, в яких тільки констатуються сухі факти, а художньо-нарисові коротенькі новели, часом есеї. То як спогади, в яких Володя розповідає про відомих людей, друзів, про неординарні події, що були

пов'язані з ними. Гарна мова, афористичні думки. Прочитав їх з великим інтересом.

Сподіваюсь, що це «Дещо із щоденника» увійде у велику книгу денникової прози.

26 червня 2011 р.

Сьогодні неділя. Повернувся додому з Ялівщини, а дочка Христина (вона два дні тому приїхала з чоловіком та дітьми у гості) подає мені мобільний. Беру його до рук, тулю до вуха і чую голос Сергія, чоловіка Ганнусі, молодшої моєї дочки: «Вітаю Вас, каже, з онуком! Ганнуся родила сина о сьомій ранку». Ось так нашого полку прибуло. Уже маю тепер чотирьох внуків і одну внучку.

«Хвала життю!», – казав наш земляк і класик, в якого я вчуся і до сьогодні вагомості слова.

І вже сьогодні мене бентежить одна думка: яким він виросте найменший мій внучок? Чи усвідомлюватиме, що він українець? Чи любитиме свою рідну мову? Пишатиметься нею? Чи стоятиме на захисті її? Це для мене найважливіше, бо тільки такий внук може дати мені втіху і радість.

1 липня 2011 р.

Щойно повернувся з Ларисою з Києва – відвідали дочку Ганнусю і її новонародженого синочка.

Отже, маю ще одного внука. Ще одна гілочка започаткувалася на кроні нашого дерева роду. А моя гілочка зупинилася в рості. Це з мене перетікає кров до його юного тількиця, це він починає дихати моїм диханням, дивитися моїми очима на світ.

5 липня 2011 р.

Петро Сорока пише, що отримав мою книгу «Спадок». Ще не встиг почитати, зізнається. Збирається до санаторію у Моршин, то там уважніше прочитає. Каже, що стиль моєї

прози схожий на денники. І радить, щоб я видрукував окремо «чисті денники».

Щоб він не говорив, а я дещо болісно сприймаю це видання. Але вже, що видав, то видав. Коли пишеш книгу і видаєш, то якось радієш, а коли віддаєш читачам на суд – болісно, навіть соромно за певну недосконалість. Це ще і ще раз підтверджує, що «сирі» твори друкувати не варто.

10 липня 2011 р.

Мені знову довелося побувати в рідному селі, пройтися околицею, полем. О, моє далеке, незабутнє дитинство! Давно вже зникли ті стежини, по яких я крокував малим босоніж, але в пам'яті вони зринають.

І бачиться ранішнє поле. Сонце тільки сходить, посилаючи своє яскраве проміння на замріяну землю. Теплий вітерець хвилює колосся пшениці, а вона, вклоняючись землі, щось тихо шепоче. Синіють, як клаптики блакитного неба, замріяні волошки. І все поле озивається до мене різноманітними звуками, що зливаються в чарівну симфонію. Десь жайворонок угорі, поруч сюрчання коників, порухи втаємниченого вітру і запах полину.

Перед очима рідна земля, дивлюся навсбіч, тішуся і не можу натішитися кожною стеблиною.

25 липня 2011 р.

Прокинувся і згадав, що снилося шкільне подвір'я. Довга бузкова алея під вікнами, знана з дитинства, високі клени і хліви, на яких проглядалися шматки німбів святих. Була у нас, у Сахнівці, велична церква, в спорудженні якої брав участь і мій дід Марко на початку ХХ століття. Мені її не довелося побачити, лише чув від матері. Бо на початку тридцятих років (хрест з неї скинув комсомольський активіст, якого звали по-вуличному Булочка) більшовики її зруйнували, а з того матеріалу збудували двоповерхову школу. Із зайвих дерев'яних пластин, на яких помітні були фрагменти ікон,

звели від дороги допоміжні будівлі. Я завжди їх розглядав, коли йшов до школи, і трохи ніяковів.

Пізніше ті споруди зникли. Згодом з'ясувалося, що з них голова сільради спорудив собі недалеко від нас розкішний будинок. Обгородив його парканом, таким, що й муха не пролетить, сад посадив. Поминув рік і другий, та він у нове помешкання не вселявся – жив у старій хаті. Загадка якась та й годі. Люди дивувалися, перепитували одне в одного: що сталося? А потім він сам комусь зізнався: ніби переночував у ній тричі – і більше не зміг. Як тільки ляжу, то чую, як дзвони церковні дзвонять, а в кутку ніби засвічується свічка і до ранку горить.

Не пішли і діти туди жити. Один син потрапив під колеса машини, інший – розбився на мотоциклі. Сам він із якоїсь дурості наклав на себе руки. Після чого дружина зникла з села. Так і стоїть та хата й досі. Зчорніла, присіла, а довкіл поріс бур'ян. Усі її обходять. Навіть город ніхто не порасє.

31 липня 2011 р.

Уже майже година проминула відтоді, як повернувся з обласної лікарні, де провідав Станіслава Реп'яха, але й досі розвіяти не можу сумні враження. Як важко змиритися з тим, що людське життя не вічне. Міцний, запальний, з феноменальною пам'яттю Славко, якому, здавалося, ще жити та й жити, за три місяці лікування змінився так, що несила в те повірити. Майже зовсім не бачить, недочуває, пальці зовсім не тримають перо. Обличчя бліде, тіло кволе, не може підвестися з ліжка, втрачає потроху пам'ять.

Господи, я не можу зрозуміти, як так можна за короткий час розгубити всі життєві функції. Тіло і розум деградували водночас, і лікарі безсилі будь-що змінити. Вони не лікують, а просто допомагають вмерти. Йому негайно треба втікати звідти. А повернувшись у свою оселю, знайти того, хто б міг його доглядати і врешті поставити на ноги.

2 серпня 2011 р.

Знову побував у селі Салтикова-Дівиця, на заливних луках Десни, на її крутих берегах. День сонячний, гарячий пісок на схилах, бігуча вода. Річка в цих краях вразила своїм розміром – берег від берега на дуже далекій відстані, густі верболози – якась замріяна широчінь. І тиша. Прибули ми туди родиною на авто з дочкою Христиною. Нові місця завжди вражають, приваблюють своєю красою і неповторністю.

Я довго вдивлявся в той берег, де, на диво мені, між повалених сухих верб, що лежали гіллям до води, походжав чорний лелека (чорного лелеку вперше побачив), потім підняв голову високо і зайшов у воду.

Купатися було залюбки, течія дуже швидка, несла, наче на крилах. Людина їде в далекі краї, щоб побачити там диво, а воно поруч. Красу природи рідного краю ми не завжди помічаємо.

20 серпня 2011 р.

Літо догорає. По тому, як побагровіли дерева, прив'яли в луках трави, поголубіло небо, прозріло і як принишкли птахи, стало помітно, що в природі відбувся злам. Ніби і пекуче сонце, квітують деякі трави, а подих уже осінній. Відбулися зміни, на перший погляд, не зовсім помітні, а душа вже відчуває їх, бентежить. Напливає якийсь сум, відчуття втрати, відчуття прожитого ще одного року.

На мить я зупинився у своїх турботах і відчув цей стан. То стан не природи, а мого внутрішнього «я».

29 серпня 2011 р.

Сьогодні я відмовився сприймати інформаційну навалу з телебачення і радіо. І так ніби вивільнився з якихось пут. Відчув себе вільнішим від нестерпного потоку багатослів'я, наче уникнув якогось бруду – і світ переді мною постав чистішим і прозорішим.

Ця інформаційна хвиля, ця вулканічна канонада, що обрушується щодня на голову, дедалі стає нестерпнішою. Мозок уже нездатний її засвоювати, сприймати всерйоз тисячі думок на одну і ту ж тему, у яких тенденційна правда і відсутня логіка.

1 вересня 2011 р.

Осінь – це слово завжди звучить для мене як музика. Цей день завжди бентежний, неврівноважений – підспудні емоції зринають.

Колись перед святкуванням свого тридцятиріччя я чи не вперше свідомо відчув магичність цієї пори року. Під час перебування на річці в моїй душі тоді сколихнулася хвиля швидкоплинності часу, трепетні почуття розлуки з літом, а точніше з юністю.

І з того часу щось подібне я переживаю щоразу. Я радію і бентежусь з початком цієї дивної пори. Я радію і сумую, коли бачу, як дітлахи, з рюкзаками, більшими від себе, з квітами поспішають до школи.

16 вересня 2011 р.

Вшанування Михайла Коцюбинського, як завжди, почалося на Болдиній горі об 11.00 на могилі письменника. Туди прибуло керівництво області – голова облдержадміністрації Хоменко, його заступник з гуманітарних питань Тканко та нижчого рангу чиновники. Багато зібралось шанувальників творчості талановитого прозаїка – інтелігенція міста, діти у вишиваних строях, народний хор.

На мій подив, В. Тканко чомусь запропонував виступити мені першому від письменства. І додав: коротко, але, мовляв, ёмко. Тож після покладання квітів, виступу Хоменка ведучий заходу надав слово мені. Виступ мій вочевидь сподобався заступнику та іншим присутнім. А я таки, як завжди, добре перехвилювався.

20 вересня 2011 р.

У Ялівщині ранок. Заходжу до лісу – і затамовую подих на мить. Бачу, дерева радіють мені і я їм. Хочеться притулитися до кожного стовбурця, обняти, поцілувати кожний листочок. Якись незбагненні почуття, які не повторюються, а течуть з душі, мов потічок весняної води.

Високі сосни помітно похитують угорі кучерявими головами, зворушують безкраю голубінь, що пливе у безвість між проймами білих хмар. Вони підводять гілля, наче руки, високо вгору, до Всевишнього і ніби шепчуть молитву разом зі мною. «Отче наш...» І в кожного дерева, що тягнеться до неба, відчутний свій голос, зринає своя неповторна мелодія, своя пісня, що шириться лісом і творить щось неймовірно вразливе. Я стою і боюсь зрушити з місця, боюсь порушити цю гармонію. І в цій гармонії, в цьому блаженстві у ці хвилини відчуваю зримо, як душа моя просвітлюється, єднається з цим живим організмом в одне ціле, як стає легко, відступає втома і смуток.

Ліс – це наш зелений рай, дім людської душі, де вона знаходить спокій і відраду. Вона прагне до лісу повсякчас, спрямовує нас сюди від появи на цей світ і до останніх днів.

28 вересня 2011 р.

Об 11 годині в музеї ім. Коцюбинського зібралось на звітно-виборні збори Чернігівської письменницької організації з усієї області біля 15 членів Спілки. Коли я зайшов, то в залі сидів у колясці, закутаний у хустку, Ст. Реп'ях – біля нього ні душі. Я вийшов у двір, де було кілька членів Спілки. Через кілька хвилин з'явився Дм. Іванов – під'їхав на машині. Щось, як завжди, пожартував. Якраз зайшов до двору В. Баранов, за ним – Яворівський. Підійшов, подав мені руку. Я зумисне глянув йому в очі, але він дивився кудись поверх моєї голови.

Коли розпочалися збори, Ст. Реп'ях довго і нудно говорив, – півтори години, – згадував, як він з В. Яворівським

чаркувався в «Енеї», кинув, між іншим, тінь на Д. Іванова і під кінець промови висунув на голову Спілки свою кандидатуру – Г. Арсенич-Баран. В. Буденний, який умовляв перед цим усіх голосувати за Д. Іванова, назвав його кандидатуру. Я взяв слово і теж запропонував Іванова. Це, певне, не дуже сподобалося Яворівському, бо він обірвав мій виступ. Однак всі проголосували за Іванова.

А потім був фуршет, на якому був відсутній Ст. Реп'ях. Про його просто забули, то він так і сидів у колясці там, де проходили збори.

5 жовтня 2011 р.

Повернулися з Києва, де перебували кілька днів у старшої доньки Христини. Щоразу, коли я приїжджаю до дочки Христини, а потім повертаюся додому, відчуваю на душі якесь сум'яття від того, що життя у неї склалося не так, як могло б бути. А, можливо, не так, як мені б хотілося. Я сподівався, що вона знайде своє покликання у літературі. Адже ще в школі зачитувалася художньою літературою. В студентські роки писала вірші, оповідання, деякі з них були надруковані в журналі «Літературний Чернігів».

Закінчила Ніжинський університет, пізніше, як переїхала до Києва, поступила і закінчила аспірантуру. Всі були передумови для продовження літературної і наукової діяльності. Але вийшла заміж (чоловік її Михайло – чуйна і добра людина – проте захоплення має інші – любить подорожувати), народила двох синів-козаків і одну дочку і загубилася у родинних буднях. Подорожі, виховання дітей...

А мала ж неабиякий нахил до літератури, філософії. І це мене завжди бентежить.

10 жовтня 2013 р.

Вийшла у Лариси нова гумористична книга для дітей і про дітей «Їсти хочу і лежати», яку вона присвятила нашим внукам. У ній більше сорока віршів. Малюнки до книги

зробила художник Альбіна Колесніченко. Шкода тільки, що вони не кольорові. Все впирається в гроші. Однак сподіваємося, книга знайде свого читача.

17 жовтня 2011 р.

На письменницькому з'їзді Чернігівщину представляли сім делегатів: двоє письменників з районів і п'ять з Чернігова – Д. Іванов, В. Буденний, Г. Арсенич-Баран, В. Мастерова і я.

О сьомій ранку ми виїхали з Чернігова до Києва з Д. Івановим (на його машині) – о десятій були в Спільці. Сам з'їзд проходив у санаторії Верховної Ради у Пущі-Озерній. Те, що там робилося, що витворяв Яворівський і його команда, просто вражає. Для письменників це ганебне явище.

Перед початком Віктор Баранов, ще коли всі знаходилися в Києві, біля Спільки, запропонував відвезти квіти до могили Т. Шевченка. У «Рафік» поставили букет квітів, нас сіло шестеро – Віктор Баранов, Дмитро Іванов, Ганна Арсенич-Баран, Ганна Чубач, Галина Тарасюк і я. Там нас зустрів Анатолій Дімаров. Коли поставили біля постаменту квіти в кошику, то сфотографувалися. А звідти відразу поїхали всі разом до Пущі-Озерної.

З'їзд розпочався об 11 годині. Відкрив його чомусь не Анатолій Дімаров (як найстаріший член Спільки), а Юрій Мушкетик. У своєму звіті Яворівський назвав десяток імен письменників, переповів кращі книги, на його погляд, що останнім часом побачили світ, і задоволено сів. Почалися дебати. Виступило кілька голів обласних організацій, прозвітували, чим вони займалися в областях, похвалили Яворівського, зробили перерву на обід.

Столи в їдальні ледь витримували наїдки, стояло вино і горілка. Здавалось, що так по накатаному сценарію і далі буде рухатися з'їзд. Проте після ситого обіду слово взяв В. Баранов і розкритикував у пух і прах як Яворівського, так і його прибічників. Висновок його був такий: у Спільці все розпродане майно, розкрадене, приміщення здаються

в оренду і суборенду, а гроші невідомо де зникають. Треба щось робити, рятувати Спілку. Затим виступили з критикою на адресу Яворівського Голота, Лютий, Пантюк та інші. У залі аплодували, вигукували. Всі ці дебати затяглися до вечора. Решту питань перенесли на наступний день.

18 жовтня 2011 р.

З'їзд продовжив свою роботу. Цього разу здійснюється галас у залі після того, як було запропоновано змінити статут, зокрема статтю, яка обмежує обирання голови двома строками. По суті прихильники Яворівського таким чином хотіли дозволити йому висувати свою кандидатуру. Але це, на диво, не пройшло, більшість проголосувала проти того, аби міняти статут. Яворівський почервонів, заявив: «Я, однак, маю право». Аргумент був той, що у Кучми у 2006 році. Коли Яворівський обирався вдруге на голову Спілки, то поміняли статут. То, мовляв, він один термін юридично був головою. Таке зухвальство роздратовало багатьох. Почали з місць із трибуни ставити питання, щоб не включати його в списки претендентів, але охорона залу, певно, за вказівкою Яворівського, відтіснила виступаючих від трибуни за куліси, а мікрофон відключила.

До списку внесли три кандидатури – Яворівського, Баранова і Талалая. Проголосували і пішли обідати. Після ситої трапези, коли в залі зібралось $\frac{2}{3}$ делегатів, на сцену вийшов голова лічильної комісії і повідомив результати – за Яворівського проголосувало – 149, за Баранова – 156, за Талалая – 14. Ніхто з них не набрав необхідну кількість голосів. Спроба продовжити з'їзд не увінчалася успіхом. Уже всі були налаштовані повертатися додому. Яворівський оголосив: «З'їзд зберемо через місяць»...

19 жовтня 2011р.

Повернувся щойно з Києва. Після з'їзду заїхав до дочки Ганнусі й заночував там. Бо було вже пізно. Крім того, скла-

лися непередбачувані обставини. Під кінець роботи з'їзду Д. Іванов почувався кепсько: можна б подумати, що він випив зайве, але таке припущення я відкидав, бо знав, що він багато років уже взагалі не п'є. Можливо, щось трапилося інше... Обідав він за кулісами сцени разом з президією, то з'явилася крамольна думка: чи не підсипав йому хтось якусь гидоту. Справа в тому, що його ввели у лічильну комісію, а вся наша команда була проти Яворівського. Отож його присутність у комісії прихильникам Яворівського була небажана. Без нього «рахувати» їм було б краще.

Я запропонував йому поїхати до дочки, щоб у неї заночувати. Він довго не зважувався, але ми його умовили. Проте, після кави йому стало краще, то ночувати не став, а подався до Дарниці (вже була по суті ніч), де стояла його машина... Десь на початку другої години ночі зателефонував, що уже в Чернігові, вдома. Чим мене вразив – отака сила волі!

27 жовтня 2011 р.

Заходив до начальника управління культури С. Мусієнка відносно призначення мені стипендії. Про це мова йшла раніше з заступником голови адміністрації В. Тканком. Лист з таким проханням він спрямував до управління культури з вказівкою «вирішити позитивно».

С. Мусієнко згадав про цей лист, викликав помічника, щоб підготувати необхідні документи. І коли я з ним лишився сам на сам, то пообіцяв, що допоможе отримати стипендію. Від його позитивних слів я розчулився.

Уже коли вийшов на вулицю, то соромно стало, до самого вечора душа боліла, що ледь не заплакав. І це так завжди – на людську доброту не можу стримати сліз.

7 листопада 2011 р.

До всього людину можна привчити. Сьоме листопада в календарі подавалося людям до 1991 року як велике свято. Влада завжди в цей день організовувала грандіозні шоу – де-

монстрації, спонукала виходити на вулицю – і люди йшли завжди і не всі з примусу. Більшість із них таки відчували те червоне свято на душі. Бо мала відчуття дозованої свободи. То була ілюзія людини, загнаної в рабські тенета більшовизму. Маса людей блукали вулицями, носили кольорові кульки, вивішували на будинки кольорові (червоні) стрічки, вітали одне одного «зі святом». Я теж ходив, захоплювався тим видовищем, чомусь радів. Інстинкт і звичка.

Сьогодні того немає нічого. Звичайний сірий буденний день, і нема ностальгії за тим штучним комуністичним святом, «червоним святом», яке народилося із крові.

19 листопада 2011 р.

Відбулося продовження з'їзду письменників, що розпочався у жовтні. Знову зустрівся з друзями – письменниками Олегом Гончаренком, Всеволодом Ткаченком, Миколою Тютюнником, Лесею Степовичкою та іншими.

З'їзд розпочався без дебатів. Відразу перейшли до голосування. І результат став очевидним – за Баранова проголосував 171 делегат, за Яворівського – 143. Після чого Яворівський зі своїми друзями невідомо куди зник, на очі делегатам не показувався, не подякував навіть своїм прихильникам. Але я не маю втіхи, повного задоволення. Все-таки В. Баранов, на мою думку, не зовсім підходяща кандидатура на голову Спілки. На мій погляд, він не дуже авторитетний, дещо амбіційний і як організатор слабкий. Але ж всі познімали свої кандидатури.

Отже, надій на нього великих не покладаю.

22 листопада 2011 р.

Сьогодні Петру Зубу виповнилося б 80 років.

Вечір пам'яті відбувся в університеті ім. Т. Шевченка, де він більше сорока років відпрацював після закінчення консерваторії. Полтавець. Талановитий від природи. Писав музику, вірші, оповідання, навіть малював. Однак ні в одному з

мистецтв, на мою думку, високого рівня не сягнув. Поетичні і прозові твори його посередні, можливо, музичні і більшої заслуговують оцінки. Але головне, що жив він у слові, у музиці все своє життя. Душа його кохалася у творчості. І про нього тепло говорили викладачі, всі, хто з ним поруч працював, хто його знав, згадував.

Я розповів про наше перше знайомство, коли ми випадково зійшлися у Ст. Реп'яха. Там він, після короткої розмови, загравав враз на баяні і заспівав «Посіяла огірочки...» і полонив моє серце.

Добра і щира була людина. Земля йому пухом.

25 листопада 2011 р.

Щойно отримав від Оксани Гарачковської (вона доцент Київського національного університету культури і мистецтв) гарний подарунок, унікальну книгу – «Українська література для дітей. Хрестоматія».

Це навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів з грифом Міністерства освіти і науки України, який охоплює три періоди розвитку дитячої літератури: нова українська дитяча література, починаючи з Івана Котляревського, українська дитяча література кінця XIX – початку XX століття і новітня українська література для дітей, куди увійшли письменники сьогодення. Всього в книзі, яка нараховує 800 сторінок, представлено 147 авторів, а також більше як п'ятсот різножанрових поетичних та прозових творів для дітей. Більшість авторів, що потрапили до цього видання, добре відомі пересічному читачеві, але чимало імен, які до цього ніколи або дуже рідко потрапляли до шкільних підручників та посібників. І це до певної міри компенсує той дисбаланс у літературі, спричинений всілякими обмеженнями в роки комуністичного режиму.

Можна сказати, без перебільшення, що подібних хрестоматій, з таким естетичним добором, жанровим розмаїттям, з такою повнотою творів і імен, досі не було. Безумовно, Окса-

на ставила собі за мету представити студентам вищих навчальних закладів та всім шанувальникам художнього слова своєрідну історію української літератури для дітей як явище цілісне і об'єктивне – і вона цього досягла.

Прикметно те, що вона включила до розділу «Новітня українська література для дітей» наших сучасників, що пишуть твори для дітей, в яких уже відсутня будь-яка ідеологія. Серед них є і мої твори. Зокрема казки «Ласий ведмідь», «Як кіт перехитрив вовка», уривок з повісті «Веселий Штанько» та «Зимові сюрпризи». Я вдячний їй за увагу до мене.

Книга вдалася. Радію за неї, і хочеться, щоб Оксана на цьому не зупинялася. Науковець талановитий, перспективний. Певен, що в неї ще з'явиться не одне літературознавче дослідження.

28 листопада 2011 р.

Надіслав у Берлін дві посилки з журналами «Літературний Чернігів» – за 2009 та 2010 роки. По чотири журнали в посилці. Це на прохання Данієля Якобсона. Не знаю, хто він – письменник чи бібліотекар, але просить, щоб я надсилав журнали і в наступному році. Це приємно, що є люди, які цікавляться журналом і за кордоном.

2 грудня 2011 р.

Радіо і телебачення робить, на мій погляд, ганебну послугу людині. Сьогодні інформаційні потоки линуць з ефіру про трагедії – зухвалі вбивства, стихійні лиха, теракти, що відбуваються щомиті не тільки в Україні, а й усьому світі – призвичаюють кожного з нас до постійних нещасть, крові. І людська душа стає байдужою до будь-якого горя.

Сьогодні уже майже відсутні такі категорії, як співпереживання, біль, милосердя, тривога за ближнього. Людська душа черствіє, до неї практично ніякою бідою не дістатися. Ніби суспільство, то не живі люди, в яких є серце, а роботи, які тільки констатують факти сухо, без будь-яких емоцій,

споглядально, з цікавістю, навіть з насолодою. Жахливо стає від такого людського перевтілення.

10 грудня 2011 р.

Останнім часом мене мучить постійно думка (якесь дивне відчуття), що написав дуже мало і що вже, мабуть, більше нічого путнього не створюю. А біда в тому, що ніяк не можу відійти від самого себе, змінити щось у своїй творчості, можливо, в побудові композиції чи сюжету, бо так, як писав раніше, уже писати не можу – не хочеться повторювати себе. Треба відійти від трафарету. Відчуваю, треба інший стильовий підхід, інше зовсім слово. Воно має звучати по-сучасному, не копіювати чужі, а головне свої штампи, бо читачеві не цікава така проза. Вона й для мене неприваблива. Тому написане постійно не влаштовує мене, креслю, викидаю папір, пишу знову, переписую, однак не маю втіхи.

Мені хочеться знайти таке нове слово, щоб воно зазвучало зовсім по-іншому – свіжо і оригінально. І в той же час проймало читачеві душу.

14 грудня 2011 р.

«Дерево над водним потоком» – таку назву має чергова книга Петра Сороки, яку я щойно отримав. Це теж денникова проза. У коротенькому листі-замітці він висловлює невдоволення новим виданням. Відчувається, що є розчарування не тільки від написаного, а й від того, як книга видана. Але, на мою думку, це звичайний стан письменника після виходу книги в люди. Я ще не мав жодного разу повного задоволення, коли виходили мої книжки. Подосадую деякий час, а потім все стає на свої місця – ніби й книжка, як книжка. А ще після емоційного творчого напруження настає кризовий стан: все, що зроблене, ніби слабке, нікудишнє, соромно перед читачем. Це я теж переживав не раз.

А книга його нічим не поступається попереднім, особливо приваблює ліричний денник. Це своєрідна сповідь, роз-

мова душі з самим собою, і сприймається вона як псалми Давида, як молитва. Роздуми про безсмертя, про відчуття Бога – хвилюючі.

1 січня 2012 р.

Не дуже святковим видався для мене Новий рік – прикро, що не випав сніг, чорна земля, чорні дерева, і на душі зовсім якось самотньо, байдуже до всього, що діється довкола. День звичайний – простий і легкий сам по собі, ніж коли він є святом.

Свято тоді – коли на душі свято. Багато неприємних речей накопичилося під кінець року особистих, та ще й додалося те, що не перерахувало казначейство кошти, виділені на журнал «Літературний Чернігів». Тепер не знаю, що з ним буде: чи надрукує видавництво безкоштовно? Звичайно, ні. І гроші вже не віддадуть – це однозначно. І як бути з передплатниками? Що говорити авторам, які чекають цього видання? Що буде далі – не знаю.

А на вулиці свято – з усіх боків стріляють вогнями, всю ніч така колотнеча.

15 січня 2012 р.

З творчістю Станіслава Шевченка я давно знайомий, читав його в окремих виданнях у радянські часи та й періодиці, сам неодноразово друкував його добірки у журналі «Літературний Чернігів», але якогось особливого захоплення його поетичними творами не було.

І ось сьогодні прочитав нове його видання – вибране – «Дім для душі», і думка моя змінилася. Я просто був вражений деякими глибоко філософськими творами, багатьма яскравими образами. Багато роздумів про загадку світу і нас у ньому, про швидкоплинність життя, про втрачені традиції, понівечену природу. Він відверто веде розмову з читачем і з самим собою про загублену совість, милосердя. Прочитав поетичну книгу на одному подиху – наче заглянув у дім поєтової душі.

20 січня 2012 р.

Побував у Чернігові поет Станіслав Шевченко – презентував свою книгу «Дім для душі», яку кілька днів тому я прочитав.

Зібралось нас багато в музеї Коцюбинського, хоч погода була не «льотна». Цілий день сипався сніг з вітром. Але вечір пройшов цікаво. Гарно він читав вірші, розповів коротко про себе. Станіслав Шевченко – земляк, з Ічнянського р-ну. Говорили про його творчість Дмитро Іванов, який вів цей захід, Станіслав Маринчик, що завітав з Ічні, О. Брик, В. Буденний, а також я. Всі говорили, що його поезія хвилює, магічно діє на читача, заворює душу. Спонукає до роздумів. Важко бути байдужим, коли слухаєш вірші Ст. Шевченка.

27 січня 2012 р.

Повернувся з Києва, але завтра маю знову їхати. Тривога на душі велика. Микола захворів. І це так не очікувано (для мене) і серйозно, що я всі ці три дні, що був у нього, не знаходив собі місця. Він раніше хвалився, що має проблеми зі здоров'ям, але ж нічого в цьому плані по суті не робив. Не звертався в лікарню, бо все ніколи було: то в Чернігів раз по раз їздив в архів, коли готував родовід «Раю мій розмаю», то в університет на лекції бігав, то за комп'ютером сидів – постійно в роботі. Забував про свою хворобу. Чомусь і я не наполягав, щоб він обстежився.

І ось у грудні минулого року хвороба різко загострилася. Гемоглобін упав до 65. За останні два тижні Микола так ослаб, що йому важко піднятися на 5-й поверх, де мешкає. Тане на очах. Спеціалісти, що його обстежували, пропонують лягати на операцію. А він категорично відмовляється. Сказав: буду умирати, а різати себе не дам. І що робити? Умовляти? Але ж і я проти того, щоб лягати в лікарню. Не знаю, не знаю...

7 лютого 2012 р.

Об 11 годині зібрався у заступника голови облдержадміністрації В. Тканка оргкомітет по підготовці відзначення 150-річниці від дня народження М. Коцюбинського. На державному рівні заплановано багато заходів, серед них і видання двотомника творів лауреатів премії ім. Коцюбинського. Планується, більше всього, видати окремо твори поетів, а потім окремо – твори прозаїків. І все-таки, на мій погляд, слід би зробити одне видання (поетів і прозаїків) у твердій обкладинці, на високоякісному папері, щоб було подарунковим, стало справжнім фоліантом. Я про це сказав. Але чи прислухаються до моїх думок?

Це похвально, що влада планує так широко відзначати 150-річчя М. Коцюбинського. Але постає питання: чому вона мовчить про наближення 185-річчя Л. Глібова? Адже його ім'я для Чернігівщини теж вельми значиме.

10 лютого 2012 р.

Узгодив в управлінні преси та інформації облдержадміністрації план заходів до 20-річчя заснування літературної спілки «Чернігів» та журналу «Літературний Чернігів». Оптимізму великого не маю.

Усе, що заплановано, доведеться мені в основному самому виконувати. Може, від чогось відмовлюся. Ювілейне число журналу безумовно треба готувати, бібліографічний покажчик авторів і творів необхідно видати. Оголосити обласний літературний конкурс на кращий художній твір серед молоді – теж варто. А ось чи готувати збірник кращих творів, що були за ці роки надруковані в журналі «Літературний Чернігів»? Це по суті копіювати ювілейне число журналу. Буду думати.

27 лютого 2012 р.

Повернулися з Ларисою з Києва, де прожили кілька днів у старшої дочки Христини. Вона поїхала з чоловіком до Криму, у санаторій, а діти лишилися з нами.

Кілька разів відвідував брата Миколу, у якого стан і далі погіршується. Не зупиняється кровотеча... Гемоглобін упав до 60, ослаб, вже тільки по кімнаті ходить. Відвіз йому набір трав, бо поради друзів лягти у лікарню категорично відкинув.

Учора таки погодився, щоб на дому поставила медсестра крапельницю з кровоспинним розчином та глюкозою. Боюсь за нього...

28 лютого 2012 р.

Зателефонував з Чернігова Миколі. Поки що ніяких змін. Відчуття важке лишилося на душі від розмови з ним. Як бути? Що робити мені в цій ситуації, все-таки умовляти, щоб погодився на операцію, ліг у лікарню? Але ж немає гарантії, що після операції все складеться добре, буде жити. І в той же час відчуваю, що травами запущену хронічну хворобу подолати буде важко. До того ж трави не дають швидко позитивного ефекту, необхідно час. А тут треба термінова допомога, бо на очах тане. Однак знову висловив свою думку по телефону: «Операція не допоможе... Одна надія на Бога».

По суті, я згодився з ним. Та допоможе йому Господь.

6 березня 2012 р.

Відбувся захід з нагоди 185-річчя від дня народження Л. Глібова та вручення премії його імені. Було телебачення, прозвучала пісня «Стоїть гора високая...», поети читали вірші Глібова, а також власні. Я в урочистій обстановці вручив премії ім. Л. Глібова професору Володимирі Кузьменку, поетесі Ніні Ткаченко, письменнику Сергію Дзюбі, які теж читали свої вірші.

На завершення вечора студенти музичного училища у супроводі капели бандуристів проспівали кілька народних пісень. Потім була трапеза, розмови про літературу. Гарне вийшло свято.

І так хотілося, щоб і моє ім'я засвітилося на шпальтах цієї впливової газети.

Проте за останні роки щось ніби сталося чи то зі мною, чи газетою. Чи з самим письменством. Усе те, що нині друкується в газеті, не викликає задоволення, втіхи, навпаки – якесь розчарування. На сторінках газети панує якась сірість – статті розлогі, а думки кволі. Літературні мужі або обливають брудом одне одного, або співають дифірамби одне одному. Все таке безглузде, часом бездушне.

Що зникла справжня інтелігенція? І чи не тому деградує народ?

7 квітня 2012 р.

Знову порадував мене Петро Сорока. Щойно отримав від нього збірку поезій «Лісові псалми». Вірші про ліс, про його живу красу, про гармонію душі і природи. Це не окремі вірші, а цілня поема, в якій головний герой – душа поетова, це продовження великого твору про єдність людської душі і природи. В кожній стрічці так багато світла, радості й любові. Так багато неземної музики, святості, що, читаючи їх, на очах виступають сльози від розчулення...

Я безмежно люблю ліс і почуваюся в ньому, як у Божому храмі. Я люблю творчість П. Сороки. І про щоб він не писав, у якому жанрі – вірші то чи проза – все то поезія. Вона лягає ніжно мені на душу, проймає серце. П. Сорока – великий лірик.

10 квітня 2012 р.

Євген Товстуха, відомий лікар, у своїх мемуарах «Проти гори», які я прочитав сьогодні, присвятив дві сторінки Ст. Реп'яху, де кинув тінь на свого земляка. Ніби той співпрацював з тодішніми «органами». Чи було таке, чи, можливо, Євген Товстуха з якоїсь образи на нього зробив наклеп – хтозна?

Двічі я подавав документи до вступу в Спілку письменни-

ків – у 1980 і 1988, але мене не прийняли ні першого, ні другого разу. Останній раз Станіслав пояснював, що не вистачило всього одного голосу, хоча він, мовляв, підтримав мене. Уже, коли я заснував спілку «Чернігів» і журнал «Літературний Чернігів», то нарешті став членом НСПУ. Але й досі не знаю, яка ж була причина неприйняття мене до Спілки?

9 травня 2012 р.

Мабуть, до кінця життя цей день буде сприйматися неоднозначно. У святковий настрій вплітаються якісь розчулено-сумні передчуття, емоційно-болючі. Важко забути цей день у тому незабутньому 1945-му. Перед моїми очима сільська вулиця, по якій біжать жінки і збуджено вигукують: «Ганно, перемога!»

Мати бере мене за руку, вмиль опиняється на вулиці: на очах її сльози, дивиться кудись вдаль, щось хоче сказати – і не може. Губи тремтять, очі ніби світяться радістю, а в глибині їх проглядається глибокий смуток. Від батька не отримала жодної звістки. А ще перед очима завжди той осінній день, як мати, отримавши із сільради повідомлення, що батько пропав безвісти, схилилася на ослін і довго сиділа, наче закам'яніла. Плечі її тремтіли.

При згадці цієї картинки я вже не можу на День Перемоги радіти на повні груди. Щось перетинає ту радість. І тоді я обминаю святкові феєрії, усамітнююсь, тамуючи в грудях біль. Та й чому радіти: хто переміг у тій війні? Після таких жакливих поневірянь і втрат український народ не отримав волі, московська окупація не зникла, а колгоспне рабство стало нестерпним.

14 травня 2012 р.

Відбулося засідання журі з визначення призових місць у конкурсі «Краща книга року» за 2011 рік. Усе проходило коректно, хоча, як мені видалося, дехто з членів журі намагався підняти на вищий щабель свого знайомого, не придаючи зна-

чення тому, що то за книга, який її зміст. Власне, деякі книжки, що потрапили на конкурс, можна було б і не розглядати.

Але загалом добре те, що такий конкурс є і він щороку відбувається – це позитивне явище. Це яскраве літературне свято. І заслуга в тому, що конкурс став таким знаковим, належить, у першу чергу, працівникам бібліотеки ім. М. Коцюбинського.

Свою книгу «Спадок» я не подавав на конкурс, але до списку номінантів її включило журі. І вона отримала перше місце.

15 червня 2012 р.

Літо в розпалі, а я, як ніколи, перевантажений громадською роботою. Турбує питання ювілею журналу, в план заходів якого я сам напхав стільки всього, що тепер не знаю, як його втілити в життя.

Збірник творів членів літературної спілки «Чернігів «Толока» майже упорядковано – з ним простіше. Передмова (разом із В.Сапоном) написана, твори підбрано. Показчик творів і авторів упорядковує обласна бібліотека Короленка, думаю, що встигнуть видати. А ось ювілейний номер журналу мене обтяжує. Треба підготувати твори авторів, особливо киян, які друкувалися в журналі, зібрати тексти вітань від відомих письменників, слово про журнал від членів редколегії, слід розробити ескіз нової обкладинки. Уже кілька ескізних варіантів є, проте вони не зовсім мені подобаються. Ці ескізи мені намалювали студенти одного із київських художніх вишів. Зараз працює над новою обкладинкою чернігівська художниця Олена Саченко.

Сподіваюсь, ювілей журналу і спілки пройде гідно.

20 липня 2012 р.

Маю втіху. Вийшов збірник «Толока», присвячений 20-річчю заснування журналу «Літературний Чернігів». Це

антологія. До збірника увійшли твори літературної спілки «Чернігів». Назвати його «Толокою» запропонував Володя Сапон. І, на мій погляд, назва вдала. Адже толока, це коли люди об'єднуються, роблять якусь спільну корисну справу – будують дім, садять сад чи копають криницю. Цей древній український звичай в сутності своїй явище високодуховне. Воно не тільки об'єднає людей, а й пробуджує в них творчу енергію.

Ми, чернігівські письменники, теж згуртувалися в своєрідну «мистецьку толоку» задля примноження духовних традицій рідного краю. 20 років спільного шляху, творчих потуг, які матеріалізувалися у десятки нових книг, сотні поетичних і прозових творів, надрукованих у «Літературному Чернігові», частину яких і презентує цей збірник.

7 серпня 2012 р.

Якось на душі незатишно, бо цього року не випало поїхати в село Сахнівку. Відтоді, як померла мати у 1978 році, на її могилу я приїжджаю двічі на рік – навесні, коли поминають померлих, і на сьоме серпня, коли вона народилася. Це умовне «побачення» з нею вселяє в моє ество відчуття єдності і нерозривного зв'язку з мамою і всіма родичами, духовного життя з ними.

Кілька років ми з Миколою поміняли хрест на могилі. Поставили масивніший і знову дубовий, є огорожа металева. Той хрест чи не єдиний на все кладовище, бо, зазвичай, люди ставлять металевий, трубчастий хрест або пам'ятник з граніту, у кого є гроші, чи з бетону, цементують і саму могилу, щоб гарно зовні було. Але яка то краса, коли на могилі не цвітуть квіти? Яке спілкування з небіжчиком, коли все в бетоні?

Душа тривожиться, рветься туди. І я таки поїду через кілька днів.

10 серпня 2012 р.

Як швидко поминає час. Ніби тільки-но буяла весна. Садити-висаджували все на дачі, тішилися, як те зело сходило, набиралося сил, квітувало рясно. І ось все вже дозріло, побагровіло на городі. У всьому відчувається, що літо йде на спад, ще якийсь місяць і попливе «бабине літо», осінніми барвами зацвіте сад, засвітяться запашними, наливними яблуками.

Цього року чи не найбільший урожай яблук. Сад, який я посадив двадцять років тому, розрісся, розкинув крону так, що з-під нього і небо розглянути важко.

Сад – у пору зрілості. Сад – моє дітище. Я завжди мріяв виростити великий сад. Нині маю більше двадцяти яблунь – і всі плодоносять.

17 серпня 2012 р.

Засідання журі з присудження премії ім. М. Коцюбинського, членом якого і я є, відбулося ще в першій половині дня. Проте я і досі не можу дати ради собі. Думки мучать чи правильно я вчинив? Цього року на премію було висунуто в номінації «поезія» двох авторів – О. Гончаренка та Ст. Шевченка. Я довго вагався, не знав кому ж віддати перевагу, адже обидва заслуговують на пошанування. І все ж проголосував за Ст. Шевченка, можливо, тому, що він все-таки земляк. Та й поезія в нього більш лірична, земна, рідніша, яка глибоко западає в душу.

У номінації «народознавство» була група авторів, переважно чиновників, яких підтримувала влада, і, безперечно хотіла, щоб усі члени комісії голосували за них. Але в цій номінації проходив і наш колега О. Забарний, член редколегії журналу «Літературний Чернігів», і не підтримати його я не міг.

Так і зробив. І виявилось, що за нього голосував я один. Тим самим накликав на себе немилість. Хто цей «один», усім було зрозуміло.

25 серпня 2012 р.

Коли мене запитують, як і коли розпочав свій творчий шлях, то стає незручно, якимось боляче про це говорити. З самого дитинства я захоплювався малюванням. І пізніше, в зрілі роки багато літ кохався в образотворчому мистецтві. І тому в літературу прийшов надто пізно, після тридцяти. За віком мене можна віднести до шістдесятників. Адже такі відомі письменники як Євген Гуцало, Володимир Дрозд по суті є моїми ровесниками, проте я, як прозаїк, заявив про себе тільки на початку сімдесятих.

На цей час (тут мені не повезло) хрущовська «відлига» завершилась, цензура посилилась, почалися репресії. До цього хочу додати, що жодного твору не написав з кон'юнктурних міркувань – на угоду владі, на замовлення чи з якоїсь вигоди. Отже, твори мої до друку не схвалювалися, відхилялися як у журналах, так і у видавництвах. Куди не надсилав, отримував відписки, подібні до цієї: «Гарна мова, стилістика, але у нас уже є подібні твори...»

Сьогодні, коли я виступав перед студентами Чернігівського педагогічного університету, теж поставили таке запитання, то сказав: «Я прийшов у літературу пізно тому, що довго шукав себе...»

1 вересня 2012 р.

Серед українських видатних діячів культури є кілька десятків імен, до яких я маю найбільші симпатії. Один із них – відомий етнограф і фольклорист Опанас Маркович. Його незбагненна любов до народної пісні, до України, а разом із тим і така драматична доля пробудили в моєму серці найтепліші почуття до нього. Ця людина заслуговує великої поваги і пам'яті.

Цього дня, 145 років тому, громадськість Чернігова провела в останню путь невтомного трудівника на ниві культури. Але, на жаль, ніхто з чернігівців про цю дату не згадав. Відчуваю, що для більшості пересічних земляків, особливо для молоді,

це ім'я у наш час мало що говорить. Хіба що згадують його, як чоловіка письменниці Марка Вовчка. Чи то розповідають легенду про захоплююче кохання російської дівчини до українського хлопця, яке перетворило її враз на велику письменницю – «класика» української літератури. Я взагалі не знаю чи можна Марко Вовчок вважати суто українською письменницею? Із восьми томів її прижиттєвого видання тільки три україномовні. Ми знаємо, як писалися «Народні оповідання». Яка дика несправедливість для Опанаса Васильовича.

Я відвідав сьогодні святе для мене місце. Тисячоліття триває неповторна аура Болдиної гори. Колись Еллінський цвинтар, а зараз загадкові, схожі на декоративні, кургани – «Безіменний» і «Гульбище», Антонієві печери та Меморіал Слави з вічним вогнем бійцям, що загинули в Другій світовій війні. І трохи далі, за двадцять метрів від М. Коцюбинського, самотня могила Опанаса Марковича – ледь помітний горбик землі, порослий травною. І невеличкий обеліск з сірого мармуру, встановлений у часи правління Петра Шелеста (1969р.). Нині все довкола занедбане, боляче дивитися. Я прибрав на могилі бур'ян, поклав квіти, постояв трохи, згадуючи його долю.

Палкий прихильник народного співу, музично обдарований Опанас Васильович натхненно збирав народні пісні у Борзнянському районі, Козелецькому, особливо в с. Сорокошичі, де жив його брат. Бував не раз у Ніжині, Прилуках, Конотопі та багатьох селах Чернігівщини, де записував не тільки пісні, прислів'я, приказки, а й характерні вислови селян, казки.

І тому прикро, що пам'ять про нього забувається, а його безмежно велика робота неоцінена належно й досі.

2 вересня 2012 р.

Осінь, я вже говорив не раз про ці відчуття, це якесь мінорне свято, яке не тільки розчулює, а й урівноважує, навіює роздуми, думки про швидкоплинність, мінливість природи і

самого себе. В цей день душа тягнеться до живої природи, прагне єднання, краси і спокою.

Зміна пори року – то рух, який виключає застій, який дає оновлення, який несе світле і вічно неповторне багаття світу. Яюсь бентежно, коли бачу, як біжать діти до школи – на їхніх обличчях радість, майбутнє. І тоді відчуваю смисл життя, глибину прожитих днів.

Як я люблю осінні переливи оточуючого світу, мінорну музику – сум листя, що вже помирає. Хай святяться ці миттєвості змін природи, неповторна повторність.

7 вересня 2012 р.

Цьогорічний вересень напружений – не можу позбутись емоцій, хвилювання. Але маю задоволення. Нарешті закінчив редагувати і скомпонував 3-є ювілейне число журналу. Радую не тільки наповнення, розмаїття тем і рубрик, а й зовнішній вигляд. З цього числа змінюється дизайн обкладинки. Я довго роздумував, якою вона має бути, було кілька ескізних варіантів, які мені розробили студенти художнього інституту в Києві, а зупинився на роботі чернігівської художниці Олени Саченко.

Це число буде насичене талановитими авторами, нашими земляками. Приємно, що надіслали свої привітання з нагоди 20-річчя журналу письменники з Києва – Віктор Баранов, Михайло Слабошпицький, Анатолій Дімаров, Віктор Ткаченко, Олексій Довгий, які вміщую на першій сторінці. Є спеціальна рубрика, де члени редколегії висловлюють свої думки про роль і значення часопису в духовному житті нашого краю. Представляю в цьому ювілейному числі класиків української літератури, наших земляків – Павла Тичину, Пантелеймона Куліша, Михайла Коцюбинського, Олександра Довженка. Друкую також художні твори киян – Анатолія Дімарова, Віктора Баранова, Миколи Ткача, Леоніда Горлача, Олексія Довгого, Станіслава Шевченка, есе Михайла Слабошпицького, Петра Засенка, Володимира Кузьменка,

переклади – Всеволода Ткаченка. Із чернігівських поетів та прозаїків – Дмитро Іванов, Сергій Дзюба, Олексій Брик, Станіслав Реп'ях, поетична добірка якого сприймається як лебедина пісня. В ній, на мою думку, одні з кращих ліричних віршів. На жаль, два місяці тому він пішов із життя.

Є огляд Тамари Демченко історичних та краєзнавчих матеріалів, надрукованих у журналі протягом 20 років.

Дай Боже, щоб видавці не підвели, надрукували його професійно.

13 вересня 2012 р.

Нарешті відбувся захід, який увібрав у себе відразу кілька тих, що були заплановані до 20-річчя журналу. В обласній науковій бібліотеці ім. Короленка відбулася презентація книги-спецвипуску «Толока», до якої увійшли твори членів літературної спілки «Чернігів», і також «Показчика авторів і творів», що були надруковані протягом 20-ти років у журналі «Літературний Чернігів». А разом з тим було вручено дипломи за кращий поетичний і прозовий твір переможцям обласного літературного конкурсу, присвяченого 20-річчю часопису.

Відбулося все урочисто, гарно, читальний зал був повнісінький, присутній був в. о. начальника у справах преси та інформації Никоненко. Я розповів коротко про становлення журналу, про авторів, що увійшли до збірки «Толока». Переможці конкурсу читали вірші, був виступ капели бандуристів.

Після закінчення відчув легке вдовolenня. На душі стало спокійніше, додалося оптимізму, хоч попереду головний захід.

26 вересня 2012 р.

Сиджу вже годину вдома за столом – хочу врівноважитися. Щойно закінчився творчий вечір, присвячений 75-річчю

від дня мого народження та 20-річчя заснування літературної спілки «Чернігів» і журналу «Літературний Чернігів». Можна б полегшено зітхнути, бо начебто все відбулося відносно нормально. Багато моїх друзів, письменників, просвітян прийшли мене привітати. Звичайно, не всі, кого я запрошував і хотів їх бачити, були на вечорі.

З ювілеєм вітали та вручали грамоти мені та членам редколегії журналу заступник голови облдержадміністрації Віктор Тканко, заступник голови обласної ради Валентин Мельничук, начальник управління культури Сергій Мусієнко. Вітали також група письменників з Києва від земляцтва на чолі з Леонідом Горлачем, Дмитро Іванов, який прочитав вірша, присвяченого мені, мій друг, професор Володимир Кузьменко, що прибув з Києва, декан Ніжинського університету Олександр Забарний, директор бібліотеки ім. Короленка Інна Аліференко, директор бібліотеки ім. Коцюбинського Ніна Власенко. І ще багато друзів, колег. Лунала хвилююча музика в залі, артисти молодіжного театру, де проходив захід, читали уривки з моїх творів.

На заході були брат Микола, донька Христина зі своєю родиною, Ганнуся теж зі своєю родиною! Внук Назар виконав дві пісні на бандурі – присутні співали хором. Я вдячний дружині Ларисі за допомогу в організації цього заходу.

Наче все відбулося пристойно, а на душі є якась сум'яття. Бо був на сцені і трохи розгублений, і розчулений.

10 жовтня 2012 р.

Уже тиждень я потерпаю від болю в правій половині живота. Треба робити обстеження – і ніяк не наважуся. Чую, що щось серйозне, бо ніколи до цього я не відчував чогось подібного і постійного. Від того падає настрій, охоплює досада. Будь-яка робота валиться з рук.

А планував після проведення 75-річчя взятися за творчу роботу. На столі незакінчені оповідання, ніяк не можу приступити до спогадів про окупаційний період. Треба набирати

на комп'ютері. А ще треба підготувати бібліографічний покажчик мого творчого доробку, книгу есеїв, рецензій та відгуків про мої твори. Як швидко вдасться це зробити?

28 жовтня 2012 р.

Нарешті сьогодні виборча кампанія завершилася. Те, що відбувалося останні два місяці, важко передати. Просто якесь свавілля. В поштові ящики пачками кидали листівки, газети, брошури з портретами того чи іншого кандидата, без кінця телефонували з домаганням: скажіть, за кого будете голосувати, за яку партію? Особливо нахабно і нахраписто діяли агітатори від Партії регіонів. Ходили зі списками, щоб розписався, що будеш голосувати саме за цю партію, змушували підписати договір з кандидатом тощо.

А вулична реклама просто виїдала душу.

І ось вибори. Ми з дружиною проголосували за партію «Свобода». Чи зміниться в нашій країні що? Мало вірю.

1 листопада 2012 р.

Сумна дата. 75 років тому першого листопада 1937 року у підвалах чернігівського НКВС більшовицькі опричники за рішенням «трійки» (22.09. 1937) розстріляли материного рідного дядька по батькові (мого діда) Омелька Максимовича Зубка, якому було всього 50 літ.

У справі 4752 є прізвища тих, хто брав участь у цьому злочині. Це комендант ЧО УНКВС Філенко, прокурор Демченко, начальник в'язниці Дробот. Тільки один номер справи, цифра 4752 наганяє жах. Це ж, певно, стільки невинних людей отримали кулю в потилицю. Згідно з цією справою, яку мені довелося бачити, Омелько Зубок народився у 1886 році в с. Халявин (пізніше вся родина Зубків переселилася в с. Кам'янку Менського району), у 1918 був у полоні в Німеччині. Повернувшись в Україну, вступив у партію есерів, воював за самостійну Україну в полку Шаповала.

Уперше арештували у 1933 році під час голодомору як

такого, що бойкотував здачу хліба. Проте тоді відпустили. Вдруге арешт відбувся 16 червня 1937 року. На цей час він працював уже в Чернігові теслею, бо майно все було відібране ще у 1933 році. І звинувачення страшне. Ніби-то він створив повстанську організацію, метою якої було повалення радянського режиму. Діяла вона на території Чернігівського, Менського і Борзнянського районів.

Після розстрілу у діда Омелька лишилося троє дітей – Григорій (18 років), Микола (15 років) і Люба (12 років). Сьогодні з його родини лишилися тільки правнуки. Є у справі й ті кати, що допитували його, але не так вони душу гризуть (кати були і будуть) як свідки, земляки, сусіди, з якими пив учора чарку, багатьом допомагав матеріально, що свідомо оббріхували, щоб мати якусь вигоду. Чинили так, як ті, що кричали Пілату: «Розіпни його!»

Наймерзенніше, що є в людині – це заздрість і страх.

6 листопада 2012 р.

Болюча звістка. Кілька годин тому зателефонував брат Микола і сказав, що помер Андрій, наш рідний брат, що мешкав у Архангельську. Цю звістку я сприйняв начебто спокійно. А вже через 15-20 хвилин відчув, як зробилося тяжко на душі, здушили сльози. Я зайшов у кабінет: затулив обличчя руками і розплакався, як мала дитина! Затим зателефонував у Архангельськ. Трубку взяла Андрієва дружина Галя і підтвердила про смерть свого чоловіка. Я довго вагався як бути: їхати на похорон чи ні. Чим добиратися: літаком, потягом? Довго мучився, радився з Миколою, що робити: останній раз ми з ним бачились у 1993 році, коли він приїздив в Україну. Тоді привіз нову скрипку моїй дочці Ганнусі, яка на той час навчалася у музичній школі, був у рідному селі, гостював у нас і Миколи.

У Росію, до Архангельська він поїхав на заробітки десь у 1960 році, одружився там – і прожив усе життя. У нього лишилися два сини – Микола і Віктор.

Вічна йому пам'ять. Земля пухом на чужині.

10 листопада 2012 р.

Побував у м. Мена. Земляки влаштували свято для мене і Миколи з нагоди мого 75-річчя і його 70-річчя. Приємно, що ініціатором цього заходу стало товариство «Чернігівське земляцтво». Вони організували та запросили нас. Зібралися на свято всі завідувачі сільськими бібліотеками району, менська інтелігенція, прийшли керівники міста, шанувальники нашої творчості. Вшанували короваем, квітами та подарунками. Читали уривки з моїх новел та вірші Миколи.

З нашого села Сахнівки прибув фольклорний ансамбль. Керівник цього ансамблю написав пісню, яку присвятив нам, Ткачам. Її виконав хор. Виступали й творчі колективи Менського будинку культури.

На свято також завітали з Чернігова Олена Конечна, Василь Чепурний, був Сергій Павленко з дружиною. З Києва було теж багато земляків на чолі з виконавчим директором товариства «Чернігівське земляцтво» Тетяною Літошко. Ми подарували книги для бібліотек. На завершення меняни влаштували святковий обід, на якому Микола причарував гостей, декламуючи свої інтимні вірші.

22 листопада 2012 р.

Був на відзначенні 80-річчя Петра Зуба. Захід відбувся в Чернігівському університеті, де він пропрацював на кафедрі музики більше сорока років. На жаль, уже помер 5 років тому. На вечорі пам'яті було багато студентів, викладачів. Лунала музика на його слова, пісні, які написав сам Петро. Від письменників був присутнім я, Олексій Брик, Володимир Сапон, Василь Буденний.

Петра Зуба я знав більше сорока років, з 1967 р. Він любив ходити на різноманітні літературні заходи – презентації, ювілеї, щоб сказати коротеньке слово про колегу і прочитати присвячений йому вірш. Чи навіть заспівати. В останні роки, коли вже був зовсім слабкий і долати дорогу до музею М. Коцюбинського доводилося надто важко – однак прихо-

див, коли там збиралося творче товариство. Він писав музику сам, писав вірші, оповідання, бо мав різнобічний талант. Я шанував його. Неодноразово друкував його твори у журналі «Літературний Чернігів».

1 грудня 2012 р.

Перший день зими – і випав перший сніг. Символічно. Надворі справжнє диво, особливо романтично в Ялівщині. На деревах забіліла сивина – тиша, спокій. Перші сліди на снігу. Якась святковість, незайманість відчувається у всьому. Як я люблю цей сосновий гай, як дихається у ньому легко! І яка розкіш для думок!

Саме тут, серед цієї вразливої природи, у цій лісовій гармонії краще пізнаєш себе і світ, що тебе оточує. І кожна хвилина у цьому царстві, серед поважних і мудрих дерев така глибинна, така втішна для душі, що видається за вічність. Життя наповнюється тут дивним відчуттям, енергією добра і світла.

Саме тут, у лісі я відчуваю простір, де я не просто листочок, а людина, яку Господь послав на землю.

15 грудня 2012 р.

Зателефонувала з Києва Любов Голота і повідомила приємну новину. Мені присудили президентську премію. Щоправда на два роки, але нічого – це все-таки якесь визнання.

Тепер з відстані років стало добре видно, що всі попередні роки хтось таки намагався тримати мене в якомусь вакуумі, ігнорував, применшував мою роль і як громадського діяча, і як письменника.

Але паросток буває пробивається і крізь асфальт.

19 грудня 2012 р.

Поети-фронтовики Кузьма Журба і Дмитро Куровський були ровесниками і пішли з життя майже одночасно і дуже рано. Обоє я їх знав добре, часто зустрічався в редакції або

на літстудії. Хоча якоїсь дружби з ними не мав, бо я набагато молодший за них, окрім того, тільки починав свою літературну діяльність, тож був не дуже помітний.

Більш інтелектуальним для мене був Д. Куровський – талановитий поет. Його дитячі поезії – то класика. К. Журба, на мій погляд, був посередній поет, добре пристосувався у тій системі, служив їй. А Куровський навпаки – боровся з нею.

Нині їм обом по 90 літ. З цієї нагоди в музеї Коцюбинського відбувся вечір пам'яті. Згадували поетів, хто їх знав, читали вірші. Звучали пісні на їхні слова, написані композитором М. Збарацьким.

25 грудня 2012 р.

Неприємну новину отримав під кінець року. Пішов з посади заступник голови облдержадміністрації з гуманітарних питань Віктор Тканко, член редколегії журналу «Літературний Чернігів». Він опікувався журналом повсякчас. Мотиви мені невідомі. Погано працював? На мою думку, тут, певно, інше: пішов не тому, що мало робив у гуманітарній сфері, а, можливо, не так робив, як комусь хотілося.

Сьогодні якісь сили уперто демонструють антиукраїнську політику, виконують волю Москви. Все спрямоване на те, щоб наша культура, традиції, мова були відсунуті на другий план, а то і зовсім забуті. Російський шовінізм нахабно реалізується.

28 грудня 2012 р.

Майже весь день вітав по мобільному і стаціонарному телефонах друзів та колег по роботі. Цей рік настільки був для мене перевантажений, нервовий, що відчуття його відходу в минуле створювало помітну радість.

І все ж за цей рік було зроблено чимало – більше не в особистому, а громадському житті. Важливо, що було проведено на достатньому рівні відзначення 20-річчя журналу

і моє 75-річчя, видано збірник творів, присвячених ювілею, покажчик авторів і творів, що друкувалися в «Літературному Чернігові» (кращих творів). Вийшла і моя книжка публіцистики «Зерна слова».

30 грудня 2012 р.

Розкриті злодіяння більшовицької влади вже ніби зменшили свій розголос у суспільстві. Вони вихлюпнули обурення, переболіло. Але не стерлися у пам'яті невинні жертви, ті жахіття, що творилися у першій половині ХХ століття. І однозначно не зітруться, бо вони болять – і ніколи не переболють.

Ось і я згадав про репресії у моїй родині. 30 грудня 1932 року «енкаведисти» арештували рідного брата материного батька (мого діда) Івана Максимовича Зубка та його 21-річного сина, протримали кілька днів у районному ізоляторі, потім перевезли до Чернігова, а звідти відправили етапом до Казахстану. Тоді ж конфіскували землю, худобу, відібрали садибу. І єдиною виною було те, що він умовляв селян на сходці на початку 32 року не брати на себе зобов'язання додаткової здачі хліба державі. Зі слів свідків, казав: «Це доведе нас до голоду. У мене у руках цифри, я знаю урожайність». Він на той час робив рахівником у артілі «Червоний лан», яка на той час тільки створилася.

Просто диву дивуєшся, яка сліпа була, недалекоглядна сільська біднота тоді. Віддати на ешафот людину, яка говорила їм правду, і тим самим приректи себе на голодну смерть. А хіба нині щось змінилося?!

Уже через півроку його односельці блукали пухлі по селу в пошуках шматка хліба.

2 січня 2013 р.

Щойно повернувся з Києва з Ларисою – зустрічали Новий рік у дочки Христини. Були на Хрещатику з усією родиною. Там зустрівся з братом Миколою.

Ні ялинки, ні різноманітні розважальні заходи особливо

чимось не вразили. Велика масовість людей, особливо молоді, яка метушилася сюди-туди, створювала не дуже комфортний настрій. Інтерес до того, що діялося довкола, був не значний. Невже такий і рік буде? Число 13 насторожує. Чи то я дуже стомився, бо хочеться самотності, якогось спокою, внутрішньої гармонії, врівноваженого стану душі.

8 січня 2013 р.

У музеї М. Коцюбинського газета «Сіверщина» відзначала своє 20-річчя, яку заснувало товариство «Просвіта». Запросили і мене.

Як я передбачав – так і сталося. Хвалили забагато один одного, мовляв, які вони молодці, що просвіщають темний народ. Що чи не єдині вони стоять на національних позиціях, роблять українську справу.

А насправді обласна «Просвіта», якою керує В. Чепурний, в останні роки стала майже бездіяльною. Ніяких заходів, ніяких справ там не проводиться. І газета вже не стільки просвітянська, як політична, і по суті збанкрутіла. Упав наклад до критичної межі. Ось така словесна діяльність.

9 січня 2013 р.

До Чернігова завітав з Москви Олег Олійник – син Анатолія Олійника, талановитого поета, родом з Борзни, який помер у молодому віці (34 роки). Анатолій ровесник П. Тичини, В. Сосюри, але останнім часом призабутий. Так сталося, що за життя він не видав жодної збірки.

З нагоди сотої річниці від дня його народження в бібліотеці Короленка цього дня відбувся творчий вечір, на якому виступив син Анатолія Олійника – Олег Олійник. Він привіз три збірки творів свого батька та власну збірку спогадів про поета, подарував бібліотеці. Також збірку спогадів подарував і мені. Я подарував йому 5 номерів журналу «Літературний Чернігів», в якому видрукував його статтю про батька.

лікарні Миколою Романюком, про якого написана ця книга. В залі було багато лікарів, чиновників з охорони здоров'я, журналістів і всі у своїх виступах віддавали шану саме героєві цього невеличкого нарису – Миколі Романюку.

Книга написана виважено. В ній показані хронологічні кар'єрні сходинки лікаря, його не байдуже ставлення до своєї професії, до людей, творчий підхід до кожного хворого. Але мало роздумів героя, болю за якісь життєві внутрішні невдачі, сумнівів. А без цього образ дещо втрачає.

2 лютого 2013 р.

Микола сьогодні стурбовано говорив по телефону, що йому болить – дуже мало написав, не все зробив, що хотілося, а життя вже, вважай, проминуло. Але скільки не пиши, всього не скажеш, не вимовиш душу до кінця. Можна списати тонни паперу, видати десятки томів поезії, а можна написати один вірш, в якому залишиш свій голос, свій час і свою любов до рідної землі на багато поколінь.

Співаємо пісню на слова М. Петренка, і багато, а то й більшість із тих, хто її любить і співає, достеменно не знає, хто її написав. Уся Україна співає. Я маю на увазі пісню «Дивлюсь я на небо».

Цю пісню я чи не найбільше люблю.

12 лютого 2013 р.

Не знаю коли, але добре розумію, що неминуче, рано чи пізно провалюся в ополонку вічної ночі назавжди. З'явився невідомо звідки і зникну невідомо куди. Життя – це естафета Господня. В якій кожний із нас проходить дистанцію свою, свою відстань і передає живий вогонь іншому. І в кожного своя сонячна мить.

Можливо, коли я не дійду до фінішу, цю естафету життя підхоплять і понесуть далі ті, що прийдуть після мене. Така проста місія наша. Але де твій фініш? І хто прийде до нього

останній? Про це тільки Господь знає. Бо Він створив цей живий рух на землі.

5 березня 2013 р.

Народився Леонід Глібов. Ось уже кілька років підряд у цей день видатного поета вшановує чернігівська громада. Цього разу захід, присвячений пам'яті нашого земляка, проходив у бібліотеці Короленка.

Я вручив премію ім. Л. Глібова правнуку М. М. Коцюбинського, директору музею Ігорю Коцюбинському, поету Владиславу Савенку, Василю Буденному, Василю Слапчуку з Волині за роман «Дикі квіти» та народному академічному хору (керівник Володимир Коцур). Творчий вечір пройшов чудово, читались вірші, співав хор.

Звичайно цього замало. Видатний байкар заслуговує на більше. Уже б давно треба перевидати його твори, спорудити новий гідний пам'ятник в центрі міста. І про це не раз я наголошував. Сподіваюсь, що нам вдасться це зробити.

8 березня 2013 р.

Політичне свято дня жінок, що перекочувало з колишньої імперії Союзу, утвердилося і в незалежній Україні, вписалося в нашу ментальність. Всі біжать з квітами, подарунками, стоять у чергах біля квітів навіть діти, щоб привітати своїх мам.

А я хворію.

Уже ранок. Дивлюсь як осяюється день. Уже весняний. Так хочеться відчувати більше світла, вбирати його усім еством. Сонце – це любов. Воно голубить, зігріває, дає всьому життя.

Сонце – це Господнє світило, яке розтоплює вічну пільму, і я радію, що воно на небі усміхається. Це Господь у цей день дарує жінкам, квітам, землі цю найщирішу посмішку.

9 березня 2013 р.

Був з Ларисою біля пам'ятника Тараса Шевченка. Поклали до його підніжжя квіти. Але враження нерадісні. Доки ми будемо ділитися на отаманів і отаманчиків, ворогувати, подіати одне одного. Виходить історія нічому нас не вчить.

Сподівався, що о 12.00 біля пам'ятника зберуться всі патріоти, всі українці, хто шанує Великого Кобзаря, і одним потужним хором віддамо йому шану. Але сподівання мої виявилися марні. Що мене вразило: по дорозі до Валу і біля пам'ятника групами стояли міліціонери. Їх там було дуже багато.

Виявляється, покладання квітів відбулося трьома колонами – о 10-ій годині побула влада, об 11-ій – люди з партії «Батьківщина», а о 12-ій – партія «Свобода», Рух, і «Прогресиві». А люди жменьками розділились на три групи. Болісно було дивитися на все це. Все відбулося так, як і 20 років тому. Ворожнеча. Допоки?

15 березня 2013 р.

У цей день 1978 року об 11-ій годині мама відійшла у вічність. Тоді весна була рання. Пам'ятаю у день поховання, а це було 17 березня, буяло справжнє тепло. Молоді деревця, які я садив восени, зазеленіли. Все відроджувалося після зими, тужливо було на душі.

35 років проминуло, а наче один день. Тоді я був молодим і багато про що мріяв. Тепер сам мушу збиратися до Бога. Невже все вже відбулося? Але так мало зроблено!

20 березня 2013 р.

Сьогодні завітав до мене з району прозаїк, про існування якого я нічого не знав, бо не доводилося хоч щось читати з його доробку. Привіз на мій суд рукопис свого роману під назвою «Одвічний дух Десни» обсягом майже чотириста сторінок.

Як виявилось, це його перший твір, то якось скептично

подумав: «Чи не пахне тут графоманією?» Проте, прочитавши кілька сторінок, зрозумів, що помилився. І далі читав розділ за розділом і не міг відірватися від тексту. У ньому немає штучних вигадок, а тільки чиста життєва і художня правда. Мова ллється, як джерельний струмочок: ніжна, соковита. Щось у оповіді є магичне, захоплююче, реалістичне, а разом з тим і романтичне.

Про що ця книга: про людину і природу як щось цільне і вічне. Про сенс життя, про любов до навколишнього світу і відповідальність за майбутнє його. Це ліричні оповіді, дотепні спогади, в яких так багато філософських думок, про Господнє диво – нашу землю, її красу, яка нині гине. Я написав йому все так, як думаю. А чи побачить світ ця дивовижна книга – не знаю. А хотілося б, щоб її прочитали люди.

2 квітня 2013 р.

Цього року зима подивувала. Щось за свої 75 років я не пам'ятаю, щоб у квітні випадав такий великий сніг. Просто завалив усі дороги і стежки. І тепер ні проїхати, ні пройти. І це по всій Україні. Особливо, як чути з повідомлень, Київ потерпає чи не найбільше, навіть тролейбуси у заторі. У Чернігові ще с'як-так терпимо. Правда, за недолугої влади ніхто нічого не чистить: чи то техніки немає, чи коштів, як завжди, на це не вистачає.

Я дійшов думки від своїх спостережень, що наша область у цьому плані особлива. Її завжди обходять стихії.

Уранці ходив у Ялівчину. Дерев згнулися, мов діди-морози стоять. Стежки не протоптані, там, де я завжди бігаю, зміг тільки, провалюючись у сніг, пройти поволі, наче в білому тунелі. Така краса! Просто дивно. Благовіщення уже через кілька днів, на яке в дитинстві ми бігали вже босими, гуляли в м'яча, а тут суцільна зима!

Сніг у квітні особливий: теплий, ніжний! Навіть шкода, що він швидко розтане.

20 квітня 2013 р.

Я так утомився від політики, беззмістовних слів, а часом безглузких як від влади, так і опозиційних речників. Ба, більше – і від кореспондентів, бо вони одні й ті ж теми, події, якісь недоречні вислови повторюють день у день на всіх каналах, роздувають їх до абсурду. Включиш радіо або телебачення, послухаєш, то хочеться вовком вити, затулити вуха, зникнути кудись або розбити зопалу той приймач. Однак включаєш, бо сподіваєшся, хочеться почути щире слово, хоч маленьку, але правду. Ні, всі ж одягають маски: ця отруйна брехня спустошує людину, перетворює її в бидло!

Нічого живого, людського. А слово ж було у Бога. А тепер – у нечистого? Що відбувається з людиною, з її душею?

5 травня 2013 р.

Сьогодні знову найбільше свято на землі – Воскресіння Господнє. Свято душі й серця.

І я знову вкотре згадую, як мати готувалася до цього величного свята – ще заздалегідь прала наші сорочечки, підмазувала хату, долівку, вішала свої найцінніші рушники на стінах, готувала страви, у страсні дні запалювала свічки, молилася. І коли йшла на всю ніч до церкви (ходила вона у сусіднє село за 10 кілометрів), то частенько і мене брала. Я стомлювався і в дорозі, і в церкві, але я ніколи не говорив про це, бо та втома була заспокійлива і блаженна.

У тому, як мати відзначала це Господнє свято, відчувалося якесь сакральне дійство. Воно налаштовувало мою дитячу душу на величність і неповторність цього дня. Хотілося бути чистим у помислах, у діях, у поступках. Душа святкувала, раділа – і я був безмежно щасливий, незважаючи на убогість, в якій ми опинилися після війни, коли поверталася мати зі свяченою паскою, коли опинявся на вулиці, гуляв із друзями.

Цю святість я проніс через усе життя – вона буде завжди. Благословенний цей день у віках.

17 травня 2013 р.

Відбулися звітно-виборні збори нашої обласної письменницької організації. Все це пройшло спонтанно – Дмитро Іванов відмовився від посади. Півтора року, як ми його вибрали – і ось таке рішення. Щоправда, він чимало і зробив за цей час: перереєстрував Спільку, ліквідував хаос у документах, який залишив після себе С. Реп'ях. А ще – роздобув трохи коштів, що дало змогу підтримати матеріально кількох ювілярів. Було вирішено і ряд інших питань, що стосувалися безпосередньо обласної організації.

За тиждень до цього він мені зателефонував і сказав, що хоче піти з цієї посади. Перевантажений – редактор газети «Гарт», секретар національної Спільки, голова обласного фонду культури. Понавішували на нього стільки посад, що звичайно все не потягнеш. Я підтримав його думку про здачу посади і про нового голову – Олену Конечну. Ця жінка досить молода, не обтяжена громадськими навантаженнями, то хай робить. Я їй довіряю.

Збори пройшли по суті формально. Вибрали О. Конечну – на тому й розійшлися.

27 травня 2013 р.

Вручення дипломів «Книга року» відбулося у міській бібліотеці М. Коцюбинського і цього року. Я, як член журі, вручив дипломи поетам. Було урочисто, брав у святі участь фольклорний колектив, читались уривки з творів переможців. Перше місце у номінації «Проза» зайняла книга «Толока» – збірник творів чернігівських письменників, членів літературної спілки «Чернігів». Цю книгу упорядкували я та В. Сапон, присвячена вона 20-річчю створення літературної спілки «Чернігів».

Прикро, що серед переможців не було нових авторів, зокрема, молодих. Останнім часом ніби якийсь застій на Чернігівщині. Не проявляють себе молоді – жодного імені не заставилося. Дивна ситуація. І тривожна.

Чернігівська організація НСПУ дуже швидко старіє?

11 червня 2013 р.

Надворі літо. Сміється на небі сонечко, і від того доброго сміху тепло і весело дітворі, що зібралася біля двору моєї дачі. Троє друзів – два хлопчики і одна дівчинка. Ведуть бачки про своїх тат та мам: як то вони дорослі живуть та хліб жують. Ті «дорослі» розмови і я чую. Ось старшенький Петро, закинувши голову вгору, враз каже:

– Я коли виросту, то одружуся з тобою Оленко. Згодна? – питає. Та в знак згоди киває головою.

– А я не буду зовсім женитися, – хвалиться найменший з них Сашко.

– А що, так і будеш самотнім жити? – питає Оленка.

Сашко хмикає, відводить очі, кладе руку за спину і йде поволи до свого двору, розтоптуючи власну тінь. Веселе сонечко дивиться здивовано йому вслід.

20 червня 2013 р.

Щойно прийшов з презентації, що відбулася в музеї Коцюбинського, без настрою, хоч знаю, коли б і не пішов на цю презентацію, то переживав би також. Такий я є, такий маю стан душі.

А презентував цього разу свою книгу голова Спілки письменників України Віктор Баранов. З ним приїхали М. Слабошпицький і Каменюк. Привезли вони книгу В. Баранова «Смерть по білому», до якої увійшло два романи. У залі були студенти та ще кілька місцевих літераторів.

Справа в тому, що хвалити твір, якого ще не прочитав і не знав чи він вартий тої похвали, я не став. Я міг би говорити про нього як поета, тут є за що сказати йому теплі слова. А як прозаїк я знаю його менше. Читав деякі його оповідання, детективні речі, але не був у захваті. Проза видалася мені нудною. Забагато різних словесних переплетінь, явищ, які заважають докопатися до істини.

Та коли приніс додому цю подаровану мені книгу і почав читати, то думка моя докорінно змінилася. Романи «Смерть

по білому» і «Заплава» прочитав з інтересом. Це оригінальна проза, пошукова. У ній побутують притаманні сучасній літературі химерність, недомовки, іронічні інтонації та інший спектр жанрових модифікацій, за якими проглядається не якийсь хаос, а вбивчий трагізм простої людини, загалом людського буття.

Автор розкутий. Постійно експериментує, шукає нові форми, стильові прийоми, полемізує з читачем, залишає йому простір для роздумів та уяви. Сюжет нестійкий, іноді втрачає свою динаміку, в основі посилюється перебіг емоцій та почувань персонажів. Віктор Баранов уміє відтворити художніми засобами стан героя і ту атмосферу, в якій він перебуває.

Тепер слово за критиками, літературознавцями. Думаю, що вони скажуть своє позитивне слово.

23 липня 2013 р.

Якби знав, кажуть, де впадеш, соломку б підстелив. Це так би мовити образно. А вжив я цей афоризм у прямому значенні слова.

Знову, перебуваючи в Ялівщині, травмувався. Щоранку я там пробігаю стежечкою між сосен завжди одним маршрутом, на якій безліч більших і менших корінців, що виступають над землею. Якщо нічого не думаю, спостерігаю за ними, то благополучно долаю ту дистанцію, а як тільки увагу розслабив, задумався над чимось, то обов'язково зачеплюсь за якийсь із них. Уже було двічі так чи тричі – падав пластом на землю – і так сильно, що обличчя оббивав, лікті, коліна, а ребра боліли в боку з місяць.

І цього разу наче мені хтось перечебив ноги – прилип в одну мить до землі обличчям і грудьми. Слава Богу не розбив обличчя, але праворуч грудина забилася так, що не міг вдихнути повітря. І так важко, боляче. Певно, струс мозку, бо голова болить і досі, нудить.

Але дасть Бог виберуся і з цієї біди.

25 липня 2013 р.

Сиджу за письмовим столом. У розчинене вікно вривається вітер, шелестять папери, долітає поривчастий гул машин. Підхоплююсь. Спокій надривається. Ходжу по кімнаті – на душі бентежно. Думки рвуться на шмаття, чоло обдає жаром. Щось ніби росте з мене, протинає наскрізь.

«Світ сірий, сірий...» – беруся за голову. Заглиблююся, відступаю у минуле, але втіхи не знаходжу. Таке відчуття, ніби я гину, згораю сам у собі. Просто якась спустошення в грудях. Болить мені, що розміняв свою незбагненну мрію, свою любов до літератури на щоденні побутові дрібниці. Заплутався я в них і зачах. І серце, як метеорит, горить в несуттєвій порожнечі. За місяць жодного рядочка не записав!

31 липня 2013 р.

Прочитав роман М. Слабошпицького «Що записано в книгу життя» про М. Коцюбинського. До деяких розділів (більшості) повертався знову, перечитував. Який потужний роман! Твір історичної ваги, який побудований на перебігу глибокого осмислення життя, емоцій, спогадів видатних людей, сучасників митця і самого М. Коцюбинського, висловлених у вигляді монологу. Те, що персонажі говорять самі про себе, про свою громадську і літературну діяльність, підсилює художню правду, віру в щирість монологів. У них не відчувається вигадка автора. Цікавий композиційний прийом, який працює на створення достовірного портрета того чи іншого персонажа.

Така форма, стиль, яскраві художні деталі, використання листів і творів, що притаманно сучасній прозі, допомогли М. Слабошпицькому створити зримий образ митця. В розлогіх реченнях – глибинні філософські роздуми, якась магія слова, багато інформації, зримо бачиться той час, та епоха, в якій жив і творив геніальний прозаїк. З твору постає М. Коцюбинський не тільки як письменник, а і як жива лю-

дина, ми бачимо його вистраждану душу, переживання, його болі. Чудовий роман!

2 серпня 2013 р.

Брат Микола знову поїхав у Сахнівку сам. Його дружина Надія не часто туди навідується, хворіє. А він там сам і город садить та обробляє, хоч здоров'я зовсім слабке. Дивно, що він ще і біля хати топчеться, цього року обклав її цеглою, пофарбував вікна. А там же великий город, майже 50 соток землі. Можна щось побудувати і сад гарний посадити. Але хто його буде доглядати, коли ми підемо з цього життя?

Шкода, що там Ткачів слід поступово зникає.

7 серпня 2013 р.

Сьогодні знову побував у Сахнівці на могилі матері. Розлука з нею і досі мені здається якимось безглуздям. Я не змірився з тим, що втратив її і ніколи не змірюся. В пам'яті моїй часто зринає її образ, різні епізоди з нашого життя і той останній, при згадці якого стискається в грудях і на очах з'являються сльози.

Був у Сахнівці і Микола. Він там щоліта перебуває. На батьківському дворіщі, коли згоріла стара хата, то ми ще у 1969 році спорудили нову. Тож посиділи під вербою плакучою, під якою любила відпочивати мати, згадали дитинство.

15 серпня 2013 р.

Зателефонував Галині, дружині старшого брата Андрія в Архангельськ, привітав з днем народження. На жаль, брат Андрій уже помер рік тому у віці 81 рік.

Поїхав він у 60-ті роки минулого століття до Сибіру, в Архангельську область, щоб заробити трохи грошей та лісу на хату, бо батьківська ледь трималася. Казав, що тимчасово, на рік-два, але так і зостався там назавжди. Ми кликали, щоб повернувся в Україну, але він не наважився. Одружився

там, отримав квартиру, звик до людей, то не зміг те залишати. Хоча за рідним краєм все життя тужив, писав вірші на цю тему. Так і помер на чужині. А тепер діти асимілювалися, їм Україна не болить. Прикро, скільки нашого брата там перемелено на яничарів?

Це справді «братня» країна, бо там наш брат, українець, услав усю Сибір своїми кістками.

2 вересня 2013 р.

Сьогодні до Чернігова приїхали українці з США з містечка Філадельфія – пані Євдокія Трипупенко, з якою я познайомився минулого року заочно, і її дві донечки – Леся і Оля.

Історія знайомства з ними цікава. Десь рік тому я отримав з США лист, хоч родичів там не маю ніяких. Це був лист від пані Євдокії, в якому вона повідомляла, що має спогади батька Павла Пришиби, який родом з Чернігівщини, з села Чемер і просила, щоб я взявся ці спогади проаналізувати, а, можливо, і надрукувати. Щоб я дав відповідь, якщо згоден, то вона надішле. Я погодився. Так почалося листування та спілкування. Спогади я отримав, надрукував уривки в «Літературному Чернігові». Згодом вона надіслала кілька посилок книг з бібліотеки батька, які я передав до міської бібліотеки М. Коцюбинського.

І ось вона приїхала. Зустрів її з доньками біля двору В. Савенка, який запропонував їм зупинитися на дві ночі у нього. Після знайомства оглянули чернігівську в'язницю, де сидів півроку її батько Павло Пришиба, побували на території Єлецького монастиря та П'ятницької церкви.

3 вересня 2013 р.

О десятій годині, як і планували, зібралися у бібліотеці ім. Коцюбинського – я, Владислав Савенок, директор бібліотеки Ніна Власенко та Євдокія Трипупенко зі своїми доньками. Затим замовили таксі – два авто – і поїхали до філіалу цієї бібліотеки – Канадського центру, куди було передано

ті люди набагато більше – 7-8 доларів за годину. Бесіда була дружня, жвава, наче ми знали одне одного вже багато років. Десь надвечір розпрощалися, вони запросили нас до себе в Америку.

Враження від гостей приємне. Євдокія національно свідомою жінкою, гарно розмовляє українською, видно, що їй болить той стан, в якому опинилася Україна. Доньки більш прагматичні, слабо знають історію України, літературу. З їхніх слів: «Те, що батько робив – ми не сприймали». Хоча теж гарно розмовляють українською мовою.

19 вересня 2013 р.

Відзначав 76 рік свого народження. Цей день проминув тихо, у спокої, в гармонії з самим собою. Це той стан, коли тебе не мучить щось не зроблене, не сказане, коли тебе не бентежить, що буде завтра. Коли маєш тиху радість від того, що Господь дав тобі можливість, незважаючи на тисячу хвороб, дожити до цього часу. Дав можливість ще раз побачити цю неповторну 76-ту осінь мого життя. Бачити полум'я цих барв, вдихати аромат прив'ялого осіннього листя, дивитися в голубе небо – то найбільша життєва втіха. Хвала Господові, хвала цій прекрасній порі року. Амінь.

Сьогодні отримав чудовий подарунок від свого друга Володимира Кузьменка: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів «Історія української літератури ХХ – поч. ХХІ ст.» за його редакцією, перший том. Це чи не найдраматичніший період для нашої літератури в роки більшовицького терору. Який був розквіт, новаторство, а які постаті! Я найбільше люблю літературу часів «Розстріляного відродження». І яка б відстань між ними і мною не була, однак душа болить.

23 вересня 2013 р.

Нагодився в село. Стою серед саду. Уже далеко за північ. Наді мною далека і безкрая течія неба. Безмовні зірки

як рибки, як наші душі рояться в ньому хапливо, мерехтять – народжуються і помирають. Моя душа теж тягнеться у височінь, туди, у світлу ніч, де зорі горять до сьомих глибин.

Стою і чую, як поруч дихає земля, сонні комахи і пташки, дихають дерева. І ніби голос Творця. Життя – симфонія вічності.

5 жовтня 2013 р.

Відвідав Володимира Шкварчука. Уже кілька років як занедужав він. Раніше виходив на вулицю, щоб походити, трохи розвіятися біля свого помешкання. Було, як біжу кудись, то побачу, підійду – поговоримо. А це вже він останнім часом заслаб так, що сидить удома. Його однокімнатна квартира (дружина окремо живе) обтяжена всіляким непотребом. У кімнаті ліжко, на ньому він постійно лежить і дивиться телевизор, який від нього на відстані одного метра. Говорив хрипко і важко дихав. Розмовляв з ним хвилин десять, потім пішов, щоб не стомлювати.

Від тих відвідин на душі якое сумно. Адже він сказав мені, що вже нічого не пише. А перо його гостре, дошкульне. Він страшенно не любив радянську владу, особливо комуністів. Чимало написав нарисів, памфлетів, гумору. Але найбільше заслуговують уваги його статті «Із архівів ВЧК – КДБ». Працюючи, як консультант науково-редакційного підрозділу, в архівах КДБ по розсекреченню злочинів більшовицького режиму, він знайшов, так би мовити, вільну до цього часу нішу у вивченні трагічної історії нашого краю. І працював у ній продуктивно. Прискіпливо вивчав документи репресивних органів комуністичних секретних служб і оприлюднював злочини стисло і зрозуміло, неначе вів репортажі з минулого.

Без його дослідження хіба б ми знали, наприклад, про безнадійний, але такий самовідданий опір системі юнаків із села Будище Городнянського району чи про збройний виступ Якіма Рябченка проти влади, який ще вчора готовий був го-

лову покласти за цю владу. Володя дослідив сотні справ і розповів нам, як катували і розстрілювали невинних селян. Коли читаєш, то мурашки повзають по тілу. То були жакливі роки.

20 жовтня 2013 р.

Поминуло сорок років з того часу, як я вперше побачив на сторінках столичного журналу «Вітчизна» своє оповідання «Неспокій». Це був № 10 за 1973 рік. Опублікував його тодішній редактор прози часопису Микола Олійник. Пам'ятаю, коли взяв до рук «Вітчизну» і побачив у ньому своє прізвище і назву твору, то відчув неймовірне хвилювання. Перечитав кілька разів, а журнал з рук не хотілося випускати. Той стан душі нині важко передати.

До «Вітчизни» я надсилав кілька разів свої твори, але опублікувати їх не вдавалося. Ось як писав мені тоді М. Олійник у листі від 14. 05. 1973 року: «Шановний Михайле! Ваші оповідання свідчать про те, що ви можете писати і – сподіваюсь – будете писати. Ці ж – дещо темнуватими фарбами малюють сьогочасне село, не виявляють у житті колгоспників кращих прогресивних сторін. Будьте уважніші до слова. З повагою редактор прози М. Олійник. Надсилайте, що є нового!»

Тоді я надіслав йому повість «Недописаний портрет». На що він відповів: «Повість сирувата. Але хочеться надрукувати. Тому роблю з неї варіант (так буває з багатьма, навіть досвідченішими), називаю «Неспокій». Це вже зроблено, симпатично виходить. У номері 9 прочитаєте. Як бути з прізвищем? «Михаль» – керівництву не подобається, Михайло вже є. Яка ваша думка? Напишіть».

Не пам'ятаю, що я йому написав, але ім'я «Михаль» не пройшло. І з'явився уривок з моєї повісті не в 9-му, а 10-му числі. Я щиро вдячний Миколі Олійнику за те, що він по суті ввів мене у велику літературу.

30 жовтня 2013 р.

«Страсбурзький пиріг» – таку отримала назву нова книжка денникової прози Володимира Сапона за однойменним етюдом, в якому йдеться про французький делікатес, що виготовляється з гусячої печінки, та невиховане дворянство. Проте цей твір не так мене вразив, як короткі, світлі, часом ностальгічні новели – спогади з омріяного дитинства, які складають у книжці основу. Читаються з насолодою. І в той же час відчуваєш, як зачіпають вони струни душі, як змушують хвилюватися. І ніби навіюють легкий смуток. Це і «Стара парасоля», і «Хлопці з Брехунівки», і «На Іллю», і «Чубарейко небо оре», і «Кленовий сік», і «Холодна отава». Та й багато інших. Це справжні художні перлини. Ось як починається новела «Холодна отава»: «З дитинства отава нагадує мені про наближення осені. Адже пахне вона пізніми квітами – майорцями, в які вбралися хати, димом картоплиння, що його раптово запалили на городах, бабками і маслом, що їх несуть школярики з лісу, білими туманцями, що зранку підіймаються над долиною...»

Читаєш ці рядки і просто чуєш запах тої отави з дитинства. На жаль, сьогодні немає де її побачити. Є у книжці і есеї, в яких автор ділиться враженнями від прочитаних книжок Петра Сороки, Миколи Ткача, Григора Тютюнника, Костянтина Мордатенка, Миколи Маркевича. Це книга, яку хочеться брати в руки вдруге і втретє.

31 жовтня 2013 р.

До братів Капранових я ніколи не ставився всерйоз. Нічого не читав їх, не цікавився – було якесь інтуїтивне не сприйняття.

І душа, виходить, не помилялася. Сьогодні, після їхнього творчого вечора у музеї ім. Коцюбинського, я остаточно розчарувався. Як виявилось для мене, вони не тільки письменники, видавці, політики, а ще й музиканти-композитори, співаки. В цій іпостасі вони і виступали в Чернігові...

На сцені вели себе, на мій погляд, не зовсім коректно. Якесь надувне піаніно, мандоліна, хрипучі голоси під звуки музичних інструментів. Все зводилося до того, що вони раз по раз вимовляли речитативом довгі монологи, вірші якогось поета, масні, часом вульгарні пародії.

І що мене обурило, проспівали пародію по суті порнографію на вірш Сосюри «Любіть Україну». Все це виглядало не дуже смішно. То просто епатаж.

5 листопада 2013 р.

Був у Києві на Хрещатику. Дочка Ганнуся не радила йти, одмовляла, але я, перебуваючи у столиці, не міг не побувати там.

З чоловіком старшої дочки Христини Михайлом ми підступилися з боку метро «Хрещатик», пройшли ряд «редутів», оборонні місця, проникли в приміщення Київської міської ради. Дух свободи, розкриленість не допускали ні краплі страху. Я побачив очі, обличчя, де не було якоїсь розгубленості чи пасивності. Всі були в єдиному пориві, в єдиному бажанні вибороти перемогу. Вони її бачили і відчували, що вона ось-ось настане. Вона світилася перед ними як зоря. Вона запалювала серце на боротьбу. І той, хто хоч на хвилину туди завітав, не міг цього не відчутти.

Ми перебували там до півночі, не помітили, як пролетів час.

Те, що я побачив, пережив, вразило мене до глибини душі. Таке запам'ятається назавжди.

12 грудня 2013 р.

Чи не одна з кращих книг Володимира Сапона «Меди і полини історії», яка щойно побачила світ. Перша половина її – історичні есеї, можна сказати, що це унікальні речі. Тут розповіді про найрізноманітніші пригоди і дивацтва, що траплялися у житті видатних людей минувшини. І вони не є вигадкою, якоюсь фантазією автора, бо зафіксовані в історії.

Проте, давно забуті, а більшість читачів про них ніколи не чули. До того ж Володимир Сапон прекрасний оповідач. Має дар художника. З якихось сухих фактів, зібраних по крупинках, він творить справжній художній твір, який читається з насолодою.

Друга частина книги – це розповіді про перебування Т. Г. Шевченка на Чернігівщині. Тут теж багато знахідок, багато нового, невідомого пересічному читачеві. Есеї ліричні, емоційні. Книга написана достатньо професійно, так, що і знані речі читаєш і перечитуєш.

Прочитав і порадив за нього, адже він мій давній друг і побратим.

З Володею познайомився десь на початку сімдесятих років минулого століття, коли він був ще студентом і приходив на літстудію, яку (вів Ст. Реп'ях) відвідував я з братом Миколою. І з перших днів ми пройнялися до Володі симпатією. Відчули щось споріднене з ним. Саме прізвище природно налаштувало на теплі стосунки, інтригувало. Адже і наша рідна бабуся по матері Варвара теж мала дівоче прізвище «Сапон» і народилася, як і Володя, у с. Рудка. Тоді ми тільки констатували такий збіг обставин, хоч думка і закрадалася: чи не родичі? Проте не надавали цьому значення, бо хіба мало однакових прізвищ? Та й ще різниця у віці, адже бабуся з'явилася на світ більше ста років тому.

З того першого знайомства наші дружні, майже братерські стосунки не припинялися. А разом з тим мене і Миколу все ж не покидала думка про наше спільне коріння. Село Рудка і прізвище «Сапон» якимось було співзвучне мені, близьке з самого дитинства. Інтуїція підказувала, що спорідненість між нами є. Вона відчувалась і у спільній ментальності, у мові, поведінці.

Нарешті наші здогади, передчуття підтвердилися. Це сталося тоді, коли Микола дослідив і написав наш родовід до 9-го коліна, що вийшов у 2013 році друком під назвою «Раю мій, розмаю». Тоді він побував і в Рудці, переглянув архіви –

і виявилось, що наша бабуся Варка одного роду Сапонових. Я і Микола з Володею уже в п'ятих. Він для нас дядько.

Можливо, з цим і пов'язана наша спільна любов до літератури, до рідних джерел. Починався Володя як поет. Написав і видав кілька книжок поезії, в яких уже тоді відчувалося його захоплення історією рідного краю. З того часу вийшло десятки історико-краєзнавчих книг. І ось «Меди і полини історії». Для мене – це більше меди. Так зримо зринає той час, та епоха, в якій жили і творили дива видатні, неординарні, часом загадкові постаті. Читаєш і насолоджуєшся тим, як вправно пише Володя, як кохається у слові, деталях. Мова його мелодійна, зворушлива. І це хвилює, надихає на щось світле і добре.

Мене вразила особливо розповідь про те, що річку Снов, на якій я виріс і безмежно люблю, ігумен Данило ще майже тисячу років тому порівняв з святою річкою Йордан, де хрестився наш Господь. Для мене це дивовижна історія.

Вірю, що з-під пера Володі з'явиться ще не одна талановита книга.

30 січня 2014 р.

За вікном, наче за водою, спливають зимові дні. Щодень збираюся розпочати давно задуманий твір, однак не роблю цього. Чистий папір лежить на столі, а я знову займаюся не тим, що потрібно. І все ближче підступається до мене ота закарлючена подоба, що руйнує плани, відбирає творчу потугу. Мучить клята, завдає болю. Дні туманні, а ночі прозорі: плющу очі, стискаю повіки, однак заснути несила. До ранку відкидаю непотрібні думки, шукаю в собі чогось вагомішого, масштабнішого, шукаю вогню для душі...

У кого не було такого стану? Хто не мучився, не топтався в хаосі власних сумнівів, той не відчув щастя піднятися над самим собою, над своєю слабкістю.

21 лютого 2014 р.

Злі язика недарма нарікали, що нам Незалежність дісталася «без крові». Боже, щось сталося неймовірне, страшне. Хтось таки хотів цього... Я побачив, як та свобода впилася багрянцем болю у бруківку Майдану Незалежності і тече з мого серця, бо і в ньому рана від тих підступних злодійських куль, яка вже не заживе ніколи...

25 лютого 2014 р.

Нарешті підготував та здав сьогодні до видавництва для друку перше число журналу за цей рік. Майже всі твори в ньому присвячені 200-літтю від дня народження Т. Шевченка. На першій сторінці має бути вірш ювіляра «Мені однаково чи буду я жить в Україні, чи ні...». У рубрику «У вінок шани Великого Кобзаря» я поставив поезії Миколи Ткача, Миколи Холодного, Володимира Сапона, Олександра Самійленка та інших поетів, пошукові статті про Шевченка – «Тарас Шевченко: геній і мова» Руслани Галицької, «Динаміка художніх проєкцій поета у творчості Шевченка» Олени Моціяки, «Ще треті півні не співали» Миколи Ткача, «За гусара замовимо слово» Володимира Сапона. І свою статтю «Чи була спроба поліції заарештувати Т. Шевченка в Бігачі?»

Мають бути цікавими і роботи учнів про Т. Шевченка з Всеукраїнського літературного конкурсу «Розкрилля душі», присвяченого ювілею Тараса, який провела Чернігівська мала академія наук учнівської молоді. Це стаття «Роздуми Шевченка про долю України в його листах» Олега Кушки, учня 9-го класу Борзнянської школи-інтернату, есе «Березневі дороги» Дарії Юрченко, учениці 11 класу Седнівської школи, «Жінки в житті та творчості Тараса» Сергія Чумачка. Ці дослідження, есе, намагання учнів досягнути духовний світ великого Митця заслуговують уваги. З них випливає наскільки сучасна молодь прагне наблизитись до пізнання Поета, наскільки розуміє свій час і Україну в його перебігу.

Маю в цьому вітху – на Чернігівщині рівень підготовки школярів дуже високий.

У цьому числі буде також надрукована і стаття Володимира Кузьменка про життєвий і творчий шлях Бориса Грінченка «Більше працював, ніж жив...»

10 березня 2014 р.

Порадував мене сьогодні Олександр Забарний новою книгою «Грішниця», яку написав і видав до 200-ліття від дня народження Т. Шевченка. До неї увійшла п'єса з однойменною назвою на дві дії про останнє не розділене кохання Тараса – можна сказати трагічне, бо воно звело передчасно в могилу поета – до юної дівчини, кріпачки, яка була родом з-під Ніжина, Ликери Полусмакової

Історія їхніх взаємин виявилася складною і болючою і для самої Ликери в оцінках своєї долі, що привело її вже на схилі літ до спокути на могилі генія. Про це драматичне кохання достатньо є спогадів як сучасників Т. Шевченка, так і дослідників його творчості, а ось у художніх творах, на мою думку, вона змальована не яскраво, побіжно. І саме ця драма О. Забарного якоїсь мірою заповнює цю прогалину. Мемуари – це одне, а художнє живе слово, почуте глядачами в театрі – зовсім інше.

П'єса написана професійно, діалоги – вразливі, хвилюючі. Сподіваюсь, що театри вхопляться за неї і втілять на сцені. Сьогодні це конче необхідно робити. Хоча поки що в репертуарі Чернігівського драматичного театру до 200-річчя від дня народження Шевченка вона не значиться. Прикро.

1 червня 2014 р.

Виповнилося сорок років мого спільного життя з Лариною.

Як усе швидко поминуло. Пробіли мигцем роки, як крила вітряка. Вже не тільки наші діти поросли, а й внуки зіп'ялися на ноги. Багато було на цьому шляху веселих і сумних подій. В одну мить їх і збагнути важко. Особливо останні роки

проходять так, ніби сон. Та й половина з них уже десь загубилася, стерлася назавжди з пам'яті, нині те, що було рік чи два назад, забувається, але день нашого одруження для мене пам'ятний, так добре уявляю, наче ця подія вчора відбувалася.

6 липня 2015 р.

За селом Вересоч є лісок невеликий, де, за переказами, стояли у засідці козаки 3-ї Ніжинської сотні у часи визвольної боротьби від польського гніту під проводом Б. Хмельницького. Потім, одружившись, осіли там та побудували житла на берегах річки Смолянки. Так виникло село. Перші згадки про нього з'явилися у 1654 році.

Сьогодні йшов з того лісу уже надвечір, коли надворі сутеніло. Весь день ішов дощ, він уже три дні не перестас. На вулиці калюжі, росяно. А дітвора вільце купальське лагодить. Десь зрубали величезного крислатого реп'яха. Як деревина! Устромили його в землю і обвивають квітами. Завтра свято Івана Купала.

У лісі після довгих дощів навіть гриби з'явилися, суниці ще блищать то тут, то там у траві. А малина червоними кетягами погнулася від дощів до землі. Зацвіли лікарські рослини – звіробій, цмин пісковий, парило, а обабіч дороги, як свічки, жовтіє коров'як. У дощову погоду по-своєму гарно у лісі. Більш романтично і гармонійно. Пахощі ягід і квітів підсилюються. Сосновий дух і волога, і спокій. Хоч і намок добраче, але настрої чудовий.

24 липня 2014 р.

Щоб відчути талант письменника, не треба освоювати весь його доробок, достатньо прочитати якусь одну річ. Думаю, що той, хто досі мало був знайомий з творчістю Василя Бондаря, прочитавши його уривок «Сватали борщ із кашею» із повісті «Волинка» у газеті «Гарт», яка сьогодні з'явилася

у продажі, ухопиться шукати не тільки цю повість, а й інші твори автора.

Як яскраво, в деталях, психологічно виражено і хвилююче показано в одному епізоді, як у дзеркалі, весь трагізм українського селянства в роки «червоного терору», той дикий більшовицький фарс і хто його чинив. Яка глибока вмотивованість вчинків персонажів! Тут кожний, навіть другорядний персонаж є виразно індивідуальним та соціально типовим.

Я читав його «Смарагдові китиці у воді», «Одвідини». Це добротна проза! Вона сприймається не тільки розумом, а й душею. Мова письменника гнучка, чиста, образна, пройнята ліризмом. У кращих своїх творах Василь Бондар продовжує розвивати традиції національної прози Григорія Косинки, Григора Тютюнника.

19 вересня 2014 р.

Сьогодні на свій день народження отримав від Володимира Кузьменка подарунок – другий том «Історії української літератури ХХ – початку ХХІ ст.», упорядником якого він є. Це солідний навчальний посібник для вищів, який заплановано і підготовлено в трьох томах. Перший том я отримав рік тому. І ось – другий. У ньому є розділ «Українська література для дітей другої половини 20 ст.» Тут літературознавець Оксана Гарачковська розглядає і мої твори для дітей, за що я їй дуже вдячний. У третьому томі, де подаються письменники кінця ХХ – початку ХХІ століття, як пише Володимир Кузьменко, буде представлено також і мене. Цей третій том ось-ось має побачити світ. Приємно.

Я дуже вдячний моєму другу, літературознавцю за таку увагу до мене. Визнання ним моєї літературної праці – є для мене найбільшим подарунком. Дякую Богові за таких друзів.

20 вересня 2014

Привітав Сергія Дзюбу з ювілеєм – сьогодні йому виповнилося 50 років. Золотий вік! Де то мої були ті п'ятдесят?

Цікаво, що він народився на другий день після мене гарної осінньої днини. Значить лірик.

З Сергієм у мене склалися дружні стосунки. Він – людина толерантна, ініціативна, працелюбна. Як письменник виріс на моїх очах. Двадцять років тому в журналі «Літературний Чернігів» № 2 за 1993 рік я надрукував його твори – він дебютував добіркою віршів. Тоді ще не мав власних книжок. В одному з віршів Дзюба написав: «І я, що звик висмокувати час з пальця, захворів на ВСЕСВІТ». І це по суті справдилося: юнак захворів на літературний всесвіт. Він щиро любить літературу, кохається в ній, занурюється в неї по самі вуха. Любить і себе в ній – і в цьому нічого поганого немає, як дехто думає.

Мене просто дивує і захоплює його працездатність, наполегливість, уміння робити творчі проекти, налагоджувати контакти, співпрацю з поетами, прозаїками не тільки в Україні, а й за кордоном. Його твори перекладено багатьма мовами інших народів, вийшли окремі видання (разом з коханою дружиною Тетяною) зокрема і в Польщі та Канаді. Нині Сергій добре знаний серед письменницького загалу в багатьох країнах світу як чудовий поет, прозаїк, перекладач.

І за це я його шаную. Ціную його працю. Ним видано чимало гарних книг (кілька десятків), які високо поціновані читачами.

10 жовтня 2014 р.

Ранок – і я знову в лісі. Якесь німе мовчання в гущавині. Чи то розгубленість, чи радість від появи людини. Легкі, аж солодкі соснові пахощі – запаморочливо пахне ранком, очі проймає жовто-багряне полум'я. Я тулюся до дерева і завмираю. Чую, як пробуджується все від дрімоти.

Я давно приріс серцем до цього зеленого буйства. Я так люблю ліс – безмежно люблю, але не кажу про це вголос, не кричу на весь світ, хоч здатний про нього розповідати годинами. Ліс – це неземне явище, космічне. Коли опиняєшся в ньому, відступають всі болі і жура. Дихається так легко!

Озався дятел – заговорили литаври. Мелькнула золотим хвостом білка, звела очі на мене і замерла.

Мені неймовірно розкішно серед цих, позолочених вранішнім сонцем, високих сосен, беріз, дубів, що упираються в синь неба і запаморочливо погойдуються, мені втішно бути на цих вузеньких стежках, засипаних сухими шишками і пригаслою глищею. І хочеться запам'ятати тут кожну мить, залишити її в душі назавжди, хочеться вдихнути на повні груди повітря і вигукнути щосили, як мені тут гарно.

Якесь невидиме збудження від того, що я відчуваю, що я живу.

19 листопада 2014 р.

Сьогодні підписав до друку книгу спогадів «Моє життя» Павла Пришиби. Про цього автора, нашого земляка, політичного емігранта я писав ще у 2012 році у четвертому числі журналу «Літературний Чернігів». Родом він із Чемера, був репресований у тридцятих роках, відбув вісім років заслання, а, повернувшись, під час Другої світової війни емігрував з родиною за кордон. Саме там і написав спогади. В них, без вигадок, автор подає вражаючі факти часів так званої громадянської війни, а фактично російської агресії, репресій, голодомору – все, що пережив сам. Автор гранично чесний перед собою, перед історією і читачами. Ці спогади можна зарахувати до сповідальної прози.

Матеріал надто цікавий, але потребував ретельного доопрацювання. І тому, коли у 2012 році ці спогади донька Павла Пришиби Євдокія передала мені з метою, щоб я їх видав, братися за них не поспішав. А цього року вона таки мене умовила. Підготовка спогадів до видання – упорядкування, редагування – тривала майже півроку. Працював над ними разом з дочкою Христиною. Книга має бути солідною і повчальною. Маловідомі історичні факти, ліричні відступи, колоритні деталі, мова наша, поліська, м'яка. З великою любов'ю до своєї нації розповідає про засланих українців,

молодих хлопців і дівчат, які, важко працюючи на півночі, знаходили відряду в піснях. Сибірські ліси гули від «Реве та стогне Дніпр широкий...», «Розпрягайте, хлопці, коні» та інших пісень, згадує він. А в мене, коли читаю ці рядки, душа болить. Скільки ця страшна російська імперія знищила нашого люду, нашого цвіту, перемолола в ніщо – жах!

А ще Павло Пришиба все життя писав щоденник, починаючи з 1958 по 1997 рік – до останніх днів свого життя. Він налічує 22 тисячі сторінок рукописного тексту. Всі зшиті в томи по 1000 сторінок – сорок книг. Його донька надіслала їх до міської бібліотеки ім. М. Коцюбинського. Три томи я вже опрацював і видрукував їх по кілька примірників. У них автор, крім родинних подій, розповідає про українські справи, просвітянську діяльність, яку він вів на чужині.

2 квітня 2015 р.

Коли я думаю про безлад у нашій країні, жебрацьку долю, приниження нашого народу, безвихідь, в яку він потрапив – криваву бойню, зринає в пам'яті характерний епізод ще з юних літ. Старші лукаві парубки ставали у дощатому коридорчику, що тулився до сільського клубу, по чотирьох кутках, гасили світло, а коли хтось заходив, то враз штовхали його в потемках одне на одного, не даючи отямитись. Шокована жертва не мала, де дітися, не знала, як врятуватися, бо п'ятий кут був відсутній. Її доводили до відчаю. Це такі собі «сатанинські ігри», в яких коріння давнє... І застосовуються вони не тільки в таких собі звірячих забавах, а й у суспільному житті. Як у духовному, так і фізичному вимірі. І не тільки, на жаль, проти однієї людини, а й проти цілого народу.

Сьогодні наш народ загнано в подібну ситуацію. Його кидають злі люди з однієї прірви в іншу. І він розгублений, шукаючи того «п'ятого кута», якого в природі немає, приречений на страждання – стікає кров'ю, гине, не бачачи виходу. Боюсь, що довго цих «забав» народ не витримає.

9 травня 2015 р.

Учора почув, як один столичний письменник, виступаючи по радіо, сказав, що писати сьогодні твори про війну, яка відбувається на Сході, негоже, бо в них буде мало правди. Мовляв, хай уляжуться ці сумні події і тоді, років через десять, може, з'явиться щось справжнє. А я взяв та й написав експромтом кілька оповідань про цю новітню війну, яку нав'язала нам Росія, про те, що мене хвилює. Сьогодні багато інформації про події на лінії розмежування, про волонтерів, біженців, звичайно, потрібно це розповідати, але ми мало останнім часом чуємо про тих бійців, що повернулися з фронту інвалідами. Їхня доля мені болить. Людина, що отримала каліцтво в бою, сама по собі не може існувати. Їй потрібно, щоб хтось був поруч, їй необхідно відчуття, що про неї думають, піклуються.

Нині наш народ переживає сумні часи, схожі на козацьку добу, коли ляхи (поляки), так їх тоді називали, і турки знекровлювали Україну. Тисячі наших хлопців-козаків тоді гинули від їхніх рук, тисячі ставали каліками. Але ті, хто залишав Запорозьку Січ за станом здоров'я, продовжували боротьбу з ворогом інакше – брали в руки бандури і кобзи і йшли межі люди, – ставали кобзарями, щоб донести правду про героїв, що мужньо захищають і гинуть на полі брані.

Кобзарі ХХІ століття – це вже, на жаль, реальність. І про них я хочу писати.

25 червня 2015 р.

Весь день під враженням оповідання Любові Пономаренко «Полон», яке прочитав сьогодні. Ця річ була надрукована на сторінках газети М. Сидаржевського «Українська літературна газета» місяців два тому, але, до мого сорому, я якись чином пропустив його. А тепер прочитав – і завмер. Воно просто зворушило мене.

Йдеться в ньому про загарбницьку війну на Сході, нав'язану нам, про полон і новоявлених промосковських ка-

тів. Те, що вони роблять з нашими патріотами – це жах! І це у XXI столітті, і це на нашій землі. Хочеться не те що говорити, волати до всіх, до всього світу про нашу біду. Скільки ще має бути закатовано патріотів тими виродками, щоб вони нас залишили у спокої?

Але є в оповіданні і просвіт. Запурука оптимізму відчувається у стійкості, у силі духу наших бійців. Нас знищують, а ми знову оживаємо. Так було – і так буде. Як казав великий Шевченко: «Не вмирає душа наша, не вмирає воля...»

2 липня 2015 р.

Я знову в Ялівщині. Стою у гущавині серед зеленого вогню молодих кленків і берізок і відчуваю, як горить в незбагненній любові моє серце до всього, що оточує мене, до світу сього.

Ще тільки пробуджується день. Згори насувається синій туман, швидко облягає ліс, і теплі краплі дощу падають мені на плечі, на обличчя, руки і стікають дрібними потічками до самих ніг. Бачу, як тремтить кожний листочок від доторків крапель, вони ніжні, лагідні, ніби весняні котики, викликають трепет у всьому живому. Шелестить довкола ліс у вразливому ритмі. Мов дзвіночки цимбалів. То музика дощу – її поліфонічні переливи то стихають, то наростають від подиху вітру.

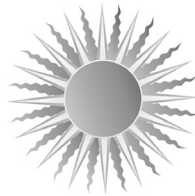
Ця дивна мелодія заворює, озивається вглибині мого серця ніжно, бентежно. Вона хвилює, підносить настрій, єднає мене з цим живим організмом природи в одне ціле, від чого легко і чисто стає на душі. І весь цей зелений простір, що мене оточує, разом із землею видається мені десь угорі, ближче до неба, а внизу (не поруч, а під ним) інший простір, інший світ – не білий, а чорний – що захлинається від чадного диму, брехні, зради, де блукають убивці й гвалтівники дітей. Світ, з якого я прийшов сюди і до якого не хочеться повертатися. Там прірва. А тут – зелений рай.

Дощ уже стих, десь ніби причаївся у густій кроні. Та

тиша умовна, зворушлива. Ніби в очікуванні чогось. Легко дихають дерева, чути поодинокі пташині голоси. Небо помітно прояснюється, і обрій у проміжках сосен ураз починає горіти, мов жар. Затамовую подих – бачу світло сонця. Воно спалахує в зіницях моїх очей, у найвіддаленіших куточках лісу. Миттєво пробивається крізь сизо-білий туман і падає золотими цятки на стовбури, на листя, на землю, вкриту вологою глищею. І все дужче засвічується промінцями в краплинках дощової роси.

Я вітаю його, насолоджуючись всеохоплюючим розквіттом, першим спалахом на небокраї, бо нічого прекраснішого за це видиво на цім світі немає.

Як я люблю сонце!

ЗМІСТ

Оповідання

Я заберу твоє життя	7
Начерк вчорашнього дня	14
Голос за дверима	22
Невеселі мандри Мишка	30
На призабутій дорозі	35
Переляк від рудого кота	41
Про що сонце промовляло	46

Спогади

Пахне любисток і м'ята	57
Чужинці	78

Літературні будні (2004 -2015)	161
--	-----

Літературно-художнє видання

Михайло Михайлович ТКАЧ

У ПРОМІЖКАХ ДЕРЕВ

Редактор Христина Ткач

Технічний редактор В.М. Лозовий

Комп'ютерна верстка та дизайн В.М. Лозового

Коректор О.В. Василенко

Підписано до друку 04.12.2017 р.

Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman, TatianaC

Ум. друк.арк. 23,5. Ум. фарб.-відб. 23,5. Обл.-вид. арк 21,85.

Зам. 1481. Наклад 200 прим.

Видавець і виготовлювач ПП Лисенко М.М.

16600, м. Ніжин Чернігівської області, вул. Шевченка, 20

Тел.: (04631) 9-09-95; (067) 4412124

E-mail: vidavec.lisenko@gmail.com

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.

Михась (Михайло) Ткач народився 1937 року в селі Сахнівка Менського району на Чернігівщині.

Вийшли окремими виданнями його повісті та оповідання – «Сонячний полудень», «Світле диво», «Святковий ранок», «Дике поле», «Гірка ягода калини», «Веселий Штанько», «Відлуння душі», «Зимові сюрпризи», «Багряні громи», «Ласий Ведмідь», «Осінні акорди», «Спадок», «Хочеться грози», «Зойк сови» та інш.

З 2002 року очолює літературну спілку «Чернігів», є головним редактором журналу «Літературний Чернігів». Член НСПУ та НСЖУ. Лауреат літературних премій ім. М. Коцюбинського, ім. Григорія Сковороди, ім. Пантелеймона Куліша, ім. Миколи Гоголя та інших.

Заслужений працівник культури України.

